

Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika

Elemzések politikai jelenségekről

•

Szerkesztette
Boda Zsolt, Kovách Imre
és Szoboszlai György

MTA

Politikai Tudományok Intézete

Institute for Political Science of
the Hungarian Academy Sciences

© Csurgó Bernadett, Grajczjár István, Kelemen Eszter, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár,
Mihályffy Zsuzsanna, Nagy Kalamász Ildikó, Pál Gábor, Scheiring Gábor, Szabó Gabriella,
2007

Minden jog fenntartva

Szerkesztő:

Boda Zsolt, Kovách Imre, Szoboszlai György

Sorozatszerkesztő:

Szőgyi Lenke

Lektorálta:

A. Gergely András, Boda Zsolt, Bódi Ferenc, Csanádi András, Csizmadia Ervin ,
Fricz Tamás, Laki László, Lévai Imre, Miszlivetz Ferenc Szalai Erzsébet, Szigeti Péter,
Szoboszlai György, Szőgyi Lenke, Tölgyessy Péter

Tárgyszavak:

közpolitikák, gyűlöletbeszéd, politikai nyilvánosság, kampánykommunikáció,
kulturális és politikai elit, vidékimázsok, vidékfejlesztés

ISBN 978-963-7372-54-4

HU ISSN 1787-565X

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete

1014 Budapest, Országház u. 30.

Felelős kiadó: az MTA PTI igazgatója

Műszaki szerkesztő: Kovács Mariann

Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika

Elemzések politikai jelenségekről

Szerkesztette:

Boda Zsolt, Kovách Imre, Szoboszlai György

Előszó

A kötetben az MTA Politikai Tudományok Intézetének kutatási programjaiban résztvevő fiatal kutatók tanulmányait közöljük. A megjelentett szövegek egy, a fiatalok számára szervezett konferencia előadásainak tanulmányokká formált változatai. A konferenciát az MTA PTI vezetése azért szervezte meg, hogy fórumot biztosítson a fiatalabb nemzedék sokoldalú kutatómunkájának a bemutatásához. Az előadások és kutatási háttérük magas színvonala indokolta, hogy írott változatukat antológiába szerkesszük és az érdeklődők rendelkezésére bocsássuk. A konferencia tizenhárom előadásából tíz került a kötetbe. A dolgozatok lektorálására az intézet vezető kutatóit kértük fel, akiknek a munkáját ezúton köszönjük meg a szerzők nevében is.

A tanulmányok az intézetben folyó kutatások és fiatal kutatók tevékenységének a tematikai gazdagságáról tanúskodnak. A választási kampány és politikai kommunikáció, a politikai, gazdasági és kulturális elitek, a fejlesztés- és közpolitika, az uniós lobbizás és a jobboldali radikalizmus kutatása a fiatal kutatók jelentős hozzájárulásával történik. Az intézet nagy EU finanszírozású kutatási projektjeiben is sok fiatal kutató dolgozik, akik így nem csak a hazai, hanem a nemzetközi kutatások gyakorlatában is alapos jártasságot szereznek. A nemzetközi kutatások megközelítései és módszerei hangsúlyosan jelennek meg ennek a kötetnek az elemzéseiben is.

A kötetben megjelenő tanulmányok korántsem első dolgozatok. A szerzők publikációs listája igencsak gazdag a hazai és nemzetközi tudományosság fórumain közölt tanulmányokkal. Több fiatal kutató önálló kötettel és tanulmánykötet szerkesztőjeként is jelentkezett már. Munkásságukról és az itt közölt tanulmányaik kutatási háttéréről az intézet honlapján (www.mtapti.hu) talál átfogó információt az érdeklődő. A kötetet azzal a záró megjegyzéssel ajánljuk az érdeklődnek, hogy olyan kiadványt ismerhetnek meg, amely pontosan bizonyítja, hogy a fiatalabb tudós-nemzedékek felkészültek a magas színvonalú akadémiai kutatómunkára.

A szerkesztők

Tartalom

Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika

Elemzések politikai jelenségekről

Scheiring Gábor:

A privatizáció és a közpolitikák politikája. Új kormányzás - egy új policy tudomány szüksége 4

Pál Gábor:

Szólásszabadság, politikai korrektség, hate speech.

Gyűlöletbeszéd-diskurzusok az Egyesült Államokban 15

Grajczár István:

Utak a szélsőjobboldalhoz 28

Szabó Gabriella:

Kommunikáció polifóniára, avagy mi fán terem az európai nyilvánosság? 45

Mihályffy Zsuzsanna:

Kampányszervezet, lokális kampány, posztmodernizáció

A kampánykommunikáció fejlődése a Fidesz példája alapján, 1998–2006 56

Kristóf Luca:

A kulturális és a politikai elit határán.

Politizáló értelmiség a rendszerváltás utáni Magyarországon 76

Megyesi Boldizsár:

Találkozik-e a fejlesztéspolitika és a magyar lakosság vidékpercepciója? 82

Csurgó Bernadett:

Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében 90

Nagy Kalamász Ildikó:

Endogén fejlesztési stratégiák a Gyimesi-szorosban 103

Kelemen Eszter:

Vidékfejlesztés és fenntarthatóság: az értelmezés hatalma 117

Scheiring Gábor

A privatizáció és a közpolitikák politikája

Új kormányzás - egy új policy tudomány szüksége

A hazai privatizációs közbeszéd vissza-visszatérő elemei súlyos félreértésekről, leegyszerűsítésekről, és „stratégiai félremagyarázásokról” tanúskodnak, az egymásnak feszülő érvek megmerevedtek, ellehetetlenítve bármiféle hosszú távú és érdemi együttgondolkodást. A piac hatékony működésének intézményi feltételei nem minden szektorban biztosítottak, s van, ahol egyáltalán nem biztosíthatók. Azt sem szabadna szem előtt téveszteni, hogy adottak-e egy hatékony, erős, független, átlátható kontrollintézményrendszer működésének feltételei. Ha nincsenek független kezdeményezések, aktív állampolgárok, akkor sem az állam, sem a legfüggetlenebb hatóság, sem a piac nem segít. A közjavak sorsa felől csak széleskörű társadalmi részvételre és értelmes vitára épülő politikai folyamat eredményeként dönthetünk.¹ De végső soron nem spórolhatjuk meg a hatékonyságról, növekedésről, technikai haladásról alkotott elképzeléseink felülvizsgálatát sem. A privatizációs programot ezeknek megfelelően egy jól átgondolt, hosszú távú stratégiába kell ágyazni, olyan koncepcióba, mely számba veszi a huszonegyedik század kihívásait (szélsőséges egyenlőtlenségek, környezeti - ergo: civilizatorikus - válság), s felvázolja a közszolgáltatások szerepét a fenntartható társadalomra való áttérésben. A privatizáció ügyében sincsenek végső érvek, a döntés alapvető értékek közötti választást jelent.

Írásom célja, hogy felvessek egy olyan új lehetséges elemzési módot, mely számol a privatizáció társadalmi beágyazottságával, számol azzal, hogy a privatizáció nem pusztán optimalizációs feladat, hanem társadalmunk alapját érintő normatív kérdések sora. Amellett érvelek, hogy a privatizáció, mint közpolitikai folyamat, nem magyarázható kellően a policy tudományra általában jellemző közgazdaságtani fogalmi eszköztárral. A közpolitikai folyamat sajátosságaiból fakadóan egy olyan új policy tudományra van szükség, mely – nem kiszorítva, pusztán relativizálva a gazdaságtani elemzést – az intézményi közgazdaságtanban, a szociológiában, antropológiában az elmúlt évtizedekben elért fejlődésre építve új fogalmi eszköztárral dolgozik². E tudományos program hazánkban egyelőre nem tudott gyökeret verni, ami minden bizonnyal fakad abból is, hogy a hagyományos, azaz gazdaságtani közpolitika-tudomány is gyerekcipőben jár, a döntéshozók a mai napig nem fordítanak kellő figyelmet az előkészítésre. A privatizáció és a közpolitika folyamata a szociokulturális szövetbe mélyen be van ágyazva és alapvető politikai, társadalomfilozófiai kategóriákat érint. E hiányosságokból kiindulva a dolgozat megalapozza a privatizációnak, és ezen keresztül a közpolitikai folyamatnak, egy új policy-tudományi szemléletű elemzését, mely új policy tudomány érveim szerint a „new governance” irodalomra támaszkodva fejlődhet tovább.

A privatizáció szociológiája

A jóléti közgazdaságtan és a nem marxista új politikai gazdaságtan perspektíváiból az állam végső soron mint a jó szabályozó jelenik meg – vagy mint előfeltevés, a jóléti közgazdaságtanban, vagy pedig mint maximálisan elérhető teljesítmény az új politikai gazdaságtanban. Az állami szabályozó tevékenység

---

¹ Az, hogy ez nincsen így, csak részben magyarázható a közpolitika-elemzők szemléletmódjának sajátosságaival, legalább ennyire fontos a gazdasági és hatalmi tényezők szorítása, mely nem sok teret enged a „deliberációnak”.

² Ezek a hivatkozott alapok természetesen Magyarországon is léteznek, nem ezek „felfedezése” jelenti az újdonságot, hanem ezek lefordítása egy alkalmazott tudomány – a közpolitika-elemzés nyelvére.

társadalmi beágyazottsága kívül esik az elemzési kereten, legfeljebb haszonmaximalizáló érdekcsoportok formájában jelenik meg. Pedig a közpolitikai folyamat nem a társadalom fölött lebeg, mint a szakértők valamiféle tiszta birodalma. A következő bekezdésekben elmozdulok a policy tudományra általában jellemző közgazdaságtani fogalmi eszköztártól, hogy a szociokulturális beágyazottságot jobban megragadhassuk, felvillantva néhány eddig elhanyagolt problémát.

A hálózatok uralma

Akár közhelyesnek is tűnhet az a kijelentés, hogy a privatizáció nem úgy zajlik, hogy az ideális szabályalkotó megalkotja a törvényi keretet, majd a folyamat zökkenőmentesen lezajlik a társadalmi hasznosság maximalizálásának irányában. Közhelyes vagy sem, a legtöbb hazai elemzés ebből a perspektívából született: közgazdaságtanilag vagy jogilag elemezve a privatizációs folyamatot. Szociológusok (Fogarassy és Szántó 1996, Stark 1996, Szalai 2002, Szelényi és Kostello 1996) ugyanakkor rávilágítottak arra, hogy a hálózatok, társadalmi kapcsolathálók mennyire befolyásolják a privatizációs eredményt. Az állami tulajdon sorsa és az elitek átalakulásának kutatási témájáról mondható el talán egyedül, hogy nem elhanyagolt terület, az ebből eredő meglátások mégsem szűrődtek le igazán az alkalmazott, azaz policy tudományi szintre.

Privatizáció, mint nemzetközi kényszer

A privatizáció teljesítményének megítélését nehezíti az a tényező is, hogy a gyakorlatban olyan közintézmények, mint pl. a Világbank, vagy a Nemzetközi Valutaalap, hatalmas állami befolyással és erőforrásokkal munkálkodnak a privatizáció támogatásán (Warner és Gerbasi 2004, Gerbasi és Warner 2007). Ezen állami befolyás nélkül nem tartana ma ott a privatizáció, ahol tart. Nemcsak arról van szó, hogy az állami mechanizmusokban csalódott emberek lakóhelyükön új lehetőségek után kezdtek kutatni. A privatizáció intenzív állami szerepvállalás mellett alakult és alakul még mindig így: a Világbank vagy az Európai Unió számos a fejlődő országoknak folyósított olyan támogatást, melynek feltétele a privatizáció és a liberalizáció. A Kereskedelmi Világszervezet GATS egyezménye legfőbb célként a szolgáltatások progresszív liberalizációját tűzte ki célul, ami hosszú távon a piaci elvek érvényesülését, a tágran értelmezett privatizációt eredményezi. Az OECD, a Világbank és az EBRD egy ideje már nagy lendülettel szervez piackutató konferenciákat, rengeteg kutatást és jelentést produkál a vízszolgáltatás privatizációjának előmozdítására. Nyilván a kutatások irányával a valós folyamatok is terelhetőek. A közelmúltban e nemzetközi szervezetek privatizáció iránti lelkesedése alábbhagyott. Az IMF például egy igen figyelemreméltó jelentésében megkérdőjelezi a PPP-k egy fontos alapelvét: azt állítja, hogy mivel a közszféra mindig olcsóbban tud hitelhez jutni, mint a privátszféra, értelmetlen a PPP-t tőkeszerzésre használni, hacsak nem képes a privátszféra bizonyítani, hogy hatékonyabban tud az adott projektben működni, mint a közszféra, és hogy a tőkebefektetés magasabb költségét meg tudja téríteni. Azaz csak versengő piacokon várható a magánszektor bevonásától többletforrás. Ennek hatására természetesen a nemzetközi szervezetek felől érkező nyomás természete is megváltozik, amit figyelembe kell venni a helyi közpolitikai folyamatok magyarázatakor. (IMF 2004, Scheiring 2008)

A szerződéses szabályozás korlátai

A főáramú közgazdaságtani érvek és a politikai neoliberális érvek figyelmen kívül hagyják azt, hogy a privatizáció mindig hatalmi helyzetben történik, ezért hatalmi konfliktusok terepe és érdekek érvényesítője.

A neoliberális érvrendszerben a közcélok a piac szabályozásán keresztül biztosítandóak és biztosíthatóak. Arról kevés ismeretünk van (ami létezik pedig lehangelő), hogy mennyire tudja az állam a magánszférával kötött szerződésekben a közcélokat garantálni.

David Hall, a Greenwich egyetem kritikus kutatójaként sokat tanulmányozta a hatalmi egyenlőtlenségeket, a magánszektor állami szabályozásának korlátait és a privatizációval kapcsolatos üzleti lobbikat (Hall 2003, Hall és Lobina 2006). Hall szerint gyakori, hogy a privátszektor bevonásával az állandó politikai egyezkedések és újratárgyalások rendszere honosodik meg. A neoliberális álláspont szerint a magáncég és az állam közötti szerződés, illetve a magáncég és a polgár közötti szerződés mindent megold, a vállalat magatartásának ez a zsinórmértéke. A tapasztalat azonban ezzel ellentétes. A vállalatok ugyanis rövid időn belül újratárgyalják szerződéseiket. A Világbank is rámutat több infrastruktúra-reformokat értékelő tanulmányában (Estache, Guasch és Trujillo 2003: 6, Kessides 2004: 74), hogy Latin-Amerikában a magán infrastruktúra szolgáltatók egy harmada, a víz-szolgáltatók 75 százaléka másfél éven belül újratárgyalja szerződését, amelyek egyébként 25-30 évre szólnak. Vagyis a neoliberális szerződés nem szabályozza hatékonyan a kapcsolatot, éppen ellenkezőleg: az újratárgyalások lavináját indítja el. A vizsgált probléma egy újabb aspektusa tehát, hogy a privatizáció, a piacosítás hogyan teremti meg a politikai alkudozás folyamatát, a gazdaságon kívül eső kapcsolatokat, amelyek végül eldöntik mi, hogyan történik. Ennek rejtettebb, összetett formái is léteznek, mint a korrupció vagy a politikai pártkapcsolatok.

A munkavállalói önvédelem gyengülése

Természetesen létezik a privatizációnak a politikai gazdaságtan hagyományos értelmére épülő kritikája is (Farazmand 2002, Hajnal 2004: 34). Farazmand Ali (a Public Organization Review szerkesztője, a Florida Atlantic University tanára) cikkében a privatizáció egy átfogó politikai gazdaságtani bírálatát fejt ki. E kritika lényege, hogy a privatizáció stratégiai eszközként a globalizálódó üzleti vállalkozások további tőke-akkumulációját segíti. A tőke e hatalmi-terjeszkedési folyamatának számos elemét különbözteti meg. Egyrészt magának az üzleti szektornak a határai kiterjednek, korábban közösségi keretek között végzett tevékenységek válnak piaci csere tárgyaivá. Másrészt a közszféra alkalmazottainak elbocsátásával megnő a tőkének rendelkezésére álló munkaerő. Végül ilyen elem a szociális és munkajogi védelem meggyengülése, mely a kisorszolgálatok, a rugalmas foglalkoztatás, a részmunkaidő velejárói. Ezek együtt oda vezetnek, hogy a munka árának leesésével megerősödik a tőke alkupozíciója a munkavállalókkal szemben. A konsumerizmus terjedésével megtévezve e folyamat végeredménye, hogy az alkalmazotti és középosztályi rétegek a tőkének jobban kiszolgáltatott élethelyzetbe kerülnek. Ebből a nézőpontból, ismert módon, a privatizáció és a mögötte álló érvek teljes tárháza a tőke ideológiájává változik, mely csak a társadalmi viszonyok piacosodását és a tőke további térnyerését szolgálják. Hasonló nézeteket több, a kilencvenes évek végén újra megerősödő neomarxista irányhoz köthető szerző fejt ki (pl. David Harvey).

Azt is lássuk persze, hogy nem kell ahhoz (neo)marxistának lennünk, hogy a privatizációhoz kapcsolódó elosztási konfliktusokra felfigyeljünk. Nagyon jó érvek vannak a szélsőséges jövedelemelosztások ellen és a szabadságra való képességek egyenlő esélyű kibontakoztatása mellett a liberális tradíción belül maradvá, vagy akár komunitárius etikai alapon is. A privatizáció pedig a tulajdoni egyenlőtlenségek növekedéséhez vezet (a munkavállalói részvényesi program sorsa is ezt mutatja), politikai kérdés, hogy az egyenlőtlenségek ilyenén fokozódását hogyan kezeljük. Jó, hogyha arra is emlékszünk, hogy a jóléti gazdaságtan elméletének egyik legfontosabb tanulsága is az, hogy a szabad piac bármilyen „perverz” elosztási viszonyt kiszolgál, bármilyen kezdeti tulajdon-megoszlásban képes társadalmilag hatékony allokációhoz vezetni. Az elosztás kérdése politikai kérdés.

A privatizációs folyamat, mint minden közpolitikai folyamat, a társadalom helyes berendezéséről folytatott viták, és a hatalom megszerzéséért folytatott küzdelemben propagált értelmezési keretek, világnézeti sémák szimbolikus hálózatába szövődve zajlik.

E privatizációs közpolitikai koncepciók a pártok és a hozzájuk kötődő szakértői holdudvar termékei, melyek végrehajtásához a pártoknak szükségük van a választói legitimációra. E társadalmi támogatottság megszerzéséhez a politikai mező szereplői állandó szimbolikus, diszkurzív küzdelmet folytatnak (Bourdieu 1987). A politikai elit által kínált illetve érvényesíteni próbált értelmezési keretek meghatározzák az elfogadott tudások palettáját, illetve igyekeznek elzárni a közönséget más tudásformáktól. „Egy szimbolikus rendszer adott korszak »domináns diskurzusává« válhat, ha az általa megjelenített divíziós elveket mint egy »természetes rend« leképezéseit képes elfogadtatni, »osztályozási rendszerek és mentális struktúrák formájában«” (Bourdieu 1987, idézi Csigó 1998). Ezt tapasztalhatjuk a privatizációs diskurzussal kapcsolatban is: a politikai mező szereplői megpróbálják saját privatizációs nézeteiket, magyarázataikat domináns diskurzussá alakítani: meddig terjedhet az állam határa, mekkora szerepet kaphatnak a magánvállalkozások, milyen felelősséget kell vállalnia az állampolgároknak és mit várhatnak el az államtól.

Mára általánosan osztott nézetté vált a társadalomtudományban, hogy többé nem hihetjük, hogy az „objektívnek” vélt és feltárt struktúrák, s különösképpen nem a privatizáció és közszolgáltatás privatizáció valósága, az interpretátoroktól függetlenül, „odakint” léteznének. A társadalmi-gazdasági struktúrák és folyamatok mindig szimbolikus reprezentációk által közvetítve jelennek meg, mely közvetítés óhatatlanul terhelt világnézeti. A közpolitikai folyamattal foglalkozó hazai szakirodalmat átböngészve az látszik, hogy Szabó Márton elméleti és módszertani keret-alkotó írásai, valamint Csigó Péter munkái tekinthetők leginkább olyan kutatásoknak, melyek a közpolitikai és gazdasági folyamatok társadalmi és kulturális beágyazottságán túl a diskurzusok dimenziójára is nagy hangsúlyt fektetnek. Természetesen számtalan munka foglalkozik közéleti vitákkal, ugyanakkor ezek vagy tematikusan állnak nagyon messze jelen kutatás tárgyától, vagy pedig a Szabó Márton által „publicisztikai politológiának” nevezett műfajba tartoznak, melyek gyakran elnagyolt elemzések után fogalmaznak meg kétes erejű következtetéseket, legalább annyira a vita befolyásolása, mint a megértés által vezérelve.

A fentiek fényében érdekes kutatási feladat lehetne a hazai privatizációt, mint társadalmilag és szimbolikusan megkonstruált folyamatot elemezni, melyekből érdekes és hasznos eredmények születhetnének a bal-jobb gazdaságpolitikai felosztástól e tekintetben eltérő hazai közpolitikai mezőt figyelembe véve.

A közpolitikák politikája

Mint láttuk, a privatizáció a diszkurzív mezőbe mélyen beágyazódva zajló közpolitikai folyamat. Ennek értelmét nem csak szociológiailag bonthatjuk ki, hanem a politika- és társadalomfilozófia által tematizált normatív koncepciók vizsgálata felől is. Magának a közjónak a definíciója sem ragadható meg essen- ciálisan, csak mint társadalmi konstrukciók értelmezhetőek, lévén hogy alapvető normatív tartalommal bírnak. Így a privatizációs folyamat vizsgálata során megkerülhetetlenek az olyan közjót definiáló fogal- mak, mint az állami intézményi keret, az állampolgárság, a szabadság, az igazságosság vagy a fejlődés – hogy csak a legfontosabbakat említsem. Az alábbiakban röviden azt villantom fel, hogy e koncepciók hogyan fonódnak össze a privatizáció folyamatával, újfent alátámasztva azt a tézist, miszerint a közpoli- tikák megértése a gazdaságtanon túlmutató elemzési eszköztárat követel meg.

Mivel hazánkban a privatizáció a kormányzás politikátlánításának retorikájával van tálalva, fontos- nak tartom hangsúlyozni: a privatizációban, de főleg a közjavak sorsának eldöntésében a politika nem megkerülhető. A piaci/kormányzati kudarcok elméletére épített közpolitikai ajánlásokban van egy nagyon komoly előfeltevés: a politika teljes leértékelése. Egy idealizált piacot hasonlítanak össze egy pesszi- mistán ábrázolt politikával, amiből nem nehéz ez utóbbira nézvést lesújtó következtetéseket levonni. A

közpolitika nem pusztán technikai-szakmai problémák optimalizálандó halmaza. A közpolitika politika. Téves az az elképzelés, hogy a politika véget ér a kormánynál, és a minisztériumok, kormányzati bizottságok és szakértői testületek pusztán a politikán kívüli szakmaiság jegyében járnak el. A politika a döntéshozatal és megvalósítás teljes szakaszában jelen van, a politikát vezérlő értékkonfliktusok folyamatosan újratermelődnek, új konszenzusok születnek és halnak el. A politika tehát nem egy kiküszöbölendő irracionális elem, hanem az egyedüli és kikerülhetetlen módja az értékítéletek demokratikus meghozatalának.

A szabályozás politikája

Számos eset példázza, hogy a közcélú szabályozást megvalósító hatósági rendszer mennyire gyenge hazánkban. Amíg ez így van, addig a piac bevonására épülő megoldások a társadalomra és környezetre áthárított költségek növelésével járhatnak. Nagyon fontos, hogy erős és hatékony hatósági rendszer működjön. Ha elfogadjuk a privatizáció melletti érvet, hogy az állam nem tudja saját tevékenységét felügyelni és ellenőrizni, akkor miért gondoljuk azt, hogy az erős és független hatósági intézményrendszer kiépítését és üzemeltetését hatékonyan megoldaná?³ Vagy feladjuk az érv azon részét, hogy az állam nem tudja szolgáltatóit ellenőrizni, ekkor a privatizációra sincs szükség (vagy más érvet kell keresnünk); vagy pedig következtetések vagyunk, és a civil kontroll, az erős társadalmi immunrendszer megteremtésével kezdjük a piacosítást. Természetesen általában nem ez történik: a demokratizációt alapítványokra és egyesületekre bízák, a privatizáció levezénylői pedig beruházás-védelmi törvényekkel, széleskörű adattitkosítással, a finanszírozás csapjainak elzárásával, a részvételi csatornák ellehetetlenítésével gondoskodnak a civil kontroll hiányáról. A liberális történet csak civil társadalommal, aktív állampolgársággal együtt kerek. Ehhez pedig öntudatos (oktatás), egészséges (egészségügy), mobil (közlekedés), az információkhoz hozzáférni képes, egymással kommunikáló, szerveződésre kész felnőtt állampolgárookra van szükség. A tudományos elemzés tekintetében pedig újra kénytelenek vagyunk túllépni a hagyományos kereteken, és figyelembe venni a *társadalmi szabályozás* kérdését.

Az intézményi választás és a közjó kérdése

Az intézményi keret politikai eredete

E demokratikus elkötelezettségen túl a politika azért sem megkerülhető, mert a piacok nem jönnek létre maguktól, automatikusan. Polányi Károly (1997) nagy erejű elemzésében azt mutatta ki, hogy a modern piac létrejött egy intézményesülési-intézményesítési folyamat eredménye. Uralkodók, miniszterek és államok fáradoztak azon, hogy létrejöjjön a társadalmi viszonyoktól elszakadt, önálló életet élő, és a modern közgazdaságtan által univerzálisnak tekintett szabályoknak helytel-közzel megfelelő működésű piac. A piaci mechanizmus tehát megfelelő intézményi környezetet feltételez: az önérdékkövetésre épülő, ám univerzális normákba ágyazott, ezért a bizalmat szavatoló morált; nagy, területileg és nyelvileg egységes piacokat homogén fogyasztókkal; stabil és a joggyakorlat szintjéig működő jogi-szabályozó környezetet; stabil tulajdonjogi rezsimet; és végül, de nem utolsósorban a társadalmi életből való végső kikerülést megakadályozó mechanizmusokat. Ezek megteremtésének természetesen komoly ára van, csak és kizárólag politikai küzdelmeken, politikai folyamaton keresztül érhető el. A „jó kormányzásként” felfogott intézmények elsőbbségét távolról sem radikális bírálat részeként ma olyan neves, és a *mainstream*hez közel álló közgazdászok hangoztatják, mint Joseph Stiglitz vagy Dani Rodrik.

A társadalom szervezésének nem csak bürokratikus-állami és versengő-piaci formái lehetségesek, hanem közösségi-kooperatív formák is. A legkülönbözőbb társadalmi területekről ismerünk példákat erre,

---

3 A Védegylet által kiadott JÖNEK jelentések mind ilyen eseteket dokumentálnak. www.vedegylet.hu/jonek

a Volvo kooperatív, csoportos tervezési és termelési eljárásától kezdve, a részvételi alapú menedzsmenten át, a részvételi költségvetésen keresztül a tradicionális közösségi gazdálkodásig. Ezek mind a közösségi megoldások erejét példázzák, melyek túlmutatnak az utasítás alapú bürokratikus és a versengés alapú piaci koordináción az együttműködésen alapuló közösségi koordináció irányába. A piachoz szükséges intézmények tehát társadalmi konstrukció eredményei, eltérő történelmi helyzetekben, eltérő szociokulturális közegekben eltérő tulajdoni formák léteztek és léteznek a mai napig.

Az állampolgárság kérdése

A legtágabban értelmezett, „piac előtti” intézmények politikai eredetén túl maguk a közjavak is társadalmi konstrukciók. A huszadik század közjavakat kínál, szabályozó állama a gazdasági világválságot, tömeges városi munkanélküliséget, nyomort, és végső soron két totalitárius rendszert produkáló szabályozatlan kapitalizmusra adott politikai válasz. Csakis normaképző társadalmi vita eredményeként dőlhet el, hogy mit tekintünk közjavaknak, amelyeket a társadalom úgy kíván biztosítani, hogy ahhoz mindenki, kizárás nélkül hozzáférjen. Miután egy ilyen folyamat keretében meghatároztuk, hogy mit tekintünk közjavaknak, hasonló normaképző folyamat eredményeként dönthetjük el, hogy az állam melyik közjóságra mennyit költsön és milyen forrásból. Olyan javakról van szó, melyek az egyének teljes értékű állampolgárrá válását szavatolják, olyan felnőttekké, akik maguk rendelkeznek a közösségtől kapott szabadságukkal. Nincs demokrácia állampolgárok nélkül. Állampolgárok nincsenek közszolgáltatások nélkül.

Az állampolgárokat nem degradálhatjuk kizárólag fogyasztóvá. Először is, mert állampolgárként egyenlők vagyunk, fogyasztóként nem. Állampolgárként én vagyok a munkáltató, jogom van részt venni a döntéshozatalban (voice). A piacon pusztán fogyasztó vagyok, aki nem vehet részt alanyi jogon a döntéshozatalban, csak és kizárólag a nem vásárlással szavazhat (exit)⁴. A privatizációról jelenleg zajló diskurzusban a piaci (fél)szabadság azért marad egyedüli választás, mert a politikát végletekig megfosztottuk értelmétől. A privatizáció főétele a politikát súlyosan leértékelő körettel került tálalásra. Ezzel szemben a 21. század Magyarországnak semmire sincs jobban szüksége, mint a demokratikus politika forradalmára. A fogyasztóvá degradált állampolgár elszenvedője a tudományosan szervezett technicista politikának, az egyéni sorsokat az univerzális hatékonyság és egydimenziós racionalitás szervezi, az embereket a termeléshez szükséges optimális humántőkévé gyúrva.

A közjó kérdése

Már a közjavak technikai definíciójánál láthattuk, hogy a közjóság fogalom társadalmi konstruáltsága nem megkerülhető. Ha egy politikai közösség az oktatást közjóságnak tartja, amelyhez mindenkinek hozzá kell férnie, függetlenül attól, hogy az akár piacon is szervezhető lenne, akkor az közjóság. A modern kapitalizmust szabályozó és terelő jóléti állami intézményrendszer így jött létre – mozgalmak, eszmék, érdekcsoportok és szakértők figurációi által hosszú idő alatt megkonstruált társadalmi intézmények. Az hogy mit tartunk közjónak, redukálhatatlan normatív tartalommal bír, így demokratikus társadalmat feltételezve ezek megkerülhetetlenül politikai feladatként jelentkeznek. Ezekben a politikai küzdelmekben nem pusztán érdekek ütköznek, hanem alternatív víziók és interpretációk, fogalmak és problémák versengő értelmezései, mindenekelőtt az *igazságosság* és a *szabadság* kérdéseire adott eltérő definíciók. Hogy mit és hogyan tartunk privatizálhatónak ezért legelemibb szinten itt dől el – és normatíve ez így helyes.

---

⁴ Ezt az érvet részletesen kibontja és a közművek privatizációjára alkalmazza igényes kutatásban (Warner és Hefetz 2002).

Boda Zsolt tíz évvel ezelőtti programmatikus írásában felvázolta a leíró döntésemélet belátásaira támaszkodva, hogy a redukálhatatlan bizonytalanság (kalkulálhatatlan valószínűségek, és ezért kivitelezhetetlen költség-haszon elemzés) miért kérdőjelezi meg a hagyományos közpolitika-elemzést:

A nagyléptékű és az ellenőrizhetetlenség érzetét keltő technológiai haladás, a magas fokú bizonytalanságot megtestesítő környezeti problémák nemcsak a közvéleményt és a társadalmi önszerveződés különféle formáit hozták sok esetben mozgásba, hanem alapjaiban tették kérdésessé a hagyományos közpolitika elemzési eszköztárat. (...) Először is, nemcsak a piaci információk (amelyek az eredetileg a vízügyi infrastruktúra értékelésére kidolgozott költség-haszon elemzés esetében valamiképpen még megkonstruálhatók voltak) hiányoznak, de a sugárzás vagy a toxikus anyagok olyan, úgyszólván észrevehetetlen hatásoknak teszik ki az embereket, amelyeknek talán egyáltalán nincsenek tudatában. Ilyen körülmények között pedig nehéz felbecsülni, hogy az egyéni preferenciák milyen normatív értékkel bírnak. Másodszor, az elosztási kérdések nem anyagi hasznokra és költségekre, hanem fizikai kockázat elviselésére vonatkoznak. Végezetül a lehetséges hatások sok ezer évig jelen lehetnek, ez pedig a jövőbeli generációk jogainak és preferenciáinak a döntési folyamatba való bevonását feltételezné. (Boda 1997)

Ahogy azt Ulrich Beck kifejtette a Kockázattársadalomról szóló víziójában (Beck 2003), a késő modernitásban a tudomány látványos fejlődése ellenére (illetve részben nyomán) nem tudjuk pontosan felmérni a cselekvéseink során keletkező kockázatok teljes skáláját. Nem tudjuk százszázalékosan nyomon követni és ellenőrizni a radioaktív anyagok termelését és kereskedelmét. Nem tudhatjuk, hogy egy atomerőmű emberi hanyagság miatt mikor robban föl. Nem tudhatjuk, hogy az északi-sarki jégsapka elolvadása milyen következményekkel járhat. Minden épület mellé nem állíthatunk terroristaelhárító-osztagot. Ez a bizonytalanság és komplexitás alapvetően változtatja meg a fentről lefelé gyakorolt, Weber által konceptualizált állami-hatalmi apparátus lehetőségeit.

Egy ilyen korban elengedhetetlen az elővigyázatosság, a kockázatok nyilvános értékelése, a problémaérzékenység és a kritikai reflexió. Vállalni kell a paradigmatis kutatókat (diskurzus-kutatás, értelmezési-keret elemzés, stb.), anélkül hogy relativizmusba süllyednénk, és a normál-tudomány szerepét feladnánk. Vállalni kell a problémaorientáltságot, mely a kutatást, az akadémiai mezőt a jelentős társadalmi kérdések mentén, nem pedig diszciplinárisan szervezi. Legyünk a normatív dimenziókra nyitottak – a morális diskurzusokat facilitálva, de nem eleve elköteleződve. Új szabályozókra, új közpolitikai formákra, és ezek megértésére alkalmas új közpolitikai tudományra van szükség – mely irányba a „new governance” lazán körülrajzolható programja lépett tovább.

A közpolitikát irányító normaképző folyamatok általános szükségessége egyébként rávilágít az elitek versengésére épülő liberális demokrácia korlátaira is. Sokkal több széleskörű társadalmi részvétellel végrehajtott deliberatív folyamat szükségeltetik ahhoz, hogy a politikát ne érdekcsoportok és demagógok, hanem az állampolgárok elképzelései uralják. Számos jól működő példát ismerünk arra, hogyan valósítható meg a részvételi tervezés, részvételi irányítás. A hosszú távú fejlesztési célok meghatározására alkalmas eljárás a részvételi tervezés. A közjavak kínált mennyiségének és a költségek fedezetének egyik legdemokratikusabb megállapítási módja a részvételi költségvetés. E folyamatok legnagyobb ereje abban rejlik, hogy a mobilizálja az állampolgárok akarátát, passzív fogyasztókból a folyamat aktív alakítóivá avatja őket.⁵

Egy új policy-tudomány felé

Eddigiekben azt igyekeztem alátámasztani, hogy a privatizáció és általában a közpolitikai folyamat nem vizsgálható pusztán a gazdaságtan eszköztárával, amit szociológiai és politikatudományi dilemmákkal szemléltettem. A közpolitika jellege mély változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben, ahogy azt Ulrich Beck is kifejtette a kockázattársadalomról szóló elméletében. A közpolitikai rendszerekben lezaj-

⁵ A témának óriási, ugyanakkor hazánkban kevésbé ismert irodalma van: (UNDP 2004, Fung és Wright 2003, Chavez 2004, Chavez és Goldfrank 2004)

lott e változásokról részletesebb képet rajzol Ágh (2003: 133–136) történeti áttekintésében. A nyolcvanas évektől kibontakozó közpolitikai-rendszer formát, mely a korábbi fentről lefelé történő irányítás helyett a vállalkozásokkal, illetve a civil szférával való együttműködésre épít, a közpolitika fejlődéstörténetében ötödik, illetve hatodik szakasznak tekinti. Az együttműködés, decentralizáció, dereguláció, privatizáció, szolgáltató állam, kollaboráció, hálózatos kormányzás fogalmakkal jellemezhető irányítási rendszert jelölik a „new governance” kifejezésekkel. Az új policy tudomány érvem szerint tehát a „new governance” irodalomra támaszkodva fejlődhet tovább, mely kutatási irány központi felismerése, hogy a hatalomgyakorlás megszűnt pusztán fentről lefelé irányuló gyakorlat lenni, az állam egyre inkább együttműködő, és ráutalt viszonyba kerül a vállalkozásokkal és a civil társadalommal⁶. A politikum e posztparlamentáris fázisában a közpolitikák már nem a választók szavazataiért versengő törvényhozói joggal rendelkező képviselők akaratától függenek közvetlenül, hanem a releváns „közpolitikai közösség” megegyezésén múlnak (Richardson 2000).⁷ Amennyiben ez így van, akkor a közpolitikai elemzésnek csak egy – és korlátozott – célja lehet az optimalizálás, legalább annyira fontos a hálózatos kormányzáshoz szükséges feltételek megértése: a közpolitikai koalíciók és epiztemikus közösségek dinamikájának vizsgálata. Mivel egy ilyen elemzéssel láthatóvá válnak a hatalomgyakorlás és kormányzás eddig implicit dimenziói, lehetővé válik a közpolitikák egy új, a korábbinál demokratikusabb keretben való értelmezése.

Ebben a tudományos programban a (köz)politika-elemző feladata nem az, hogy a politikán kívüli magaslatokból üzemszerűen szállítsa a megoldásokat. Sokkal fontosabb, hogy érzékennyé tegye a döntéshozót és a társadalmat a felmerülő értékkonfliktusokra, hogy előkészítse a szükségszerűen politikai választásnak a terepet, s lehetőleg úgy, hogy a döntés által érintettek lehető legszélesebb köre vehessen részt a célok meghatározásában, a döntés meghozatalában. Ahogy Deborah Stone írja nagysikerű könyvének bevezetőjében:

Méltatlan, hogy a közpolitika szakirodalmának java része arra az elgondolásra épül, hogy mivel a valóságos közpolitika nem tartja be a jó közpolitika valamiféle hipotetikus mércéit, ezért a politikában van valami eredendően rossz. Engem az a meggyőződés vezérelt a közpolitika elemzés alternatív módjának kidolgozása közben, hogy a politika a társadalmi lét egyik teremtő és értékes megnyilvánulása. (Stone 2001: 19)

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Bence György (Bence 2007) is a politikum megkerülhetetlenségéről. Csatlakozom szerzőinkhez – épp az alternatív perspektíva keresésének jegyében. Ezzel együtt persze a technikai-szakmai részletek nem megkerülhetők – ahogy az előadás eleje is ilyen technikai kérdéseket tárgyal, persze a politikai értékválasztások kényszerének tudatában.

A new governance kutatási program fő jegyei

Hangsúlyozom, az gazdaságtani policy-elemző eszköztár nem veszti érvényét – az itt javasolt program nem annak alternatívája, pusztán kiegészítője. Változatlanul nagy szükség van – főleg hazánkban – a hagyományos közpolitika-elemzésre és előkészítésre. Azt azonban elmondhatjuk a new governance program szellemében, hogy ez nem elégséges, és kiegészítésre szorul. Előadásom a new governance kutatási program vázlatos ismertetésével zárnám, bízva abban, hogy a jövőben magyar nyelven is több hasonló szellemben fogant kutatással találkozhatunk.

A new governance kutatási program⁸ ahogyan a társadalomtudományban lenni szokott nem egy szí-

⁶ Ez az állítás természetesen nem azt jelenti, hogy hazánkban tökéletesen működne a demokratikus kontroll. A tézis a nyugati demokráciákban tapasztalható tendenciára, folyamatra utal.

⁷ A policy community, policy network, policy coalition, issue network, advocacy network, advocacy coalition, critical community, epistemic community fogalmak a new governance fogalmával is jelölt fragmentációt próbálják megragadni. A közpolitika tudományának itt röviden bemutatott, a komplexitásból és bizonytalanságból kiinduló új hullámának másik vetülete az interpretatív, diszkurzív, narratív vagy konstruktivista közpolitika elemzés, melybe kiváló bevezetést nyújt magyar nyelven Boda Zsolt Narratív közpolitika-elemzés című írása. (Boda 1997).

⁸ Itt az ideje hogy felsoroljunk néhány reprezentatív publikációt: (Bevir 2004, Bevir 2006, Bevir és Rhodes 2006, Bingham, Nabatchi és O’Leary 2005, Jordan, Wurzel és Zito 2005, Jordana és Levi-Faur 2004, Orly 2005, Peters 2000, Rhodes

gorúan körülhatárolható és koherens elméletrendszerrel rendelkező iskola. Érdekesnek tartom kiemelni, ahogy talán az a fentiekből is már kiderült, a new governance irodalomnak létezik egyaránt normatív és leíró-magyarázó oldala is. Normatív értelemben vagy a hatékonysági előírások újabb típusait találhatjuk, vagy pedig a késő-modernitásban az állam által betölthető politikai szereppel kapcsolatos téziseket. A leíró-magyarázó szakirodalomban általában két irányzatot különböztetnek (Bevir 2006). Az egyiket nevezhetjük „gyenge programnak”, ennek alapja a hatalom szűkebb értelemben vett decentralizációja, az állam fragmentációjából, a hálózatos kormányzásból, az új közpolitikai eszközök térnyeréséből, valamint a partnerségből és a társadalmi részvétel hangsúlyozásából indul ki. Az „erős program” egy lépéssel tovább megy a hatalom decentralizált jellegének fölismerésében, és a konstruktivista társadalomtudományok eredményeit valamint a racionális döntés elmélet kritikáit a közpolitikai folyamatra alkalmazva a hatalomgyakorlás nyelvi- és tudáskomponensét, a politikai racionalitás autonómiáját, a közpolitikai kategóriák és preferenciák társas interakciókban való formálódását valamint a közpolitikai folyamat új demokratikus fórumait veszi górcső alá.

1. Társadalmi szabályozás: a piac/állam dichotómia meghaladása

A politikai hatalom természete változáson megy keresztül a késő-modernitásban – hangzik a new governance alaptézise. Ennek fényében a piac és állam, civil társadalom és állam szembeállítása veszít erejéből. A privatizációval kapcsolatban is gyakran hangoztatott érv, hogy a tulajdonos kérdése másodlagos az intézményi kontextushoz képest. Akár állami, akár magántulajdon, az intézményi szerkezet határozza meg a szereplők mozgásterét. Itt az intézmények fogalmát nem csak kemény értelemben (szervezetek, hivatalok, jogszabályi környezet) kell venni, hanem tágan, az egyének cselekvését terelő, a szociokulturálisan megformált intézmények (Berger és Luckmann 1998) értelmében. Így az elemzésben előtérbe kerülnek a „puha szabályok” (soft law), társadalmi normák, nem állami szabályalkotó szereplők (Jordana és Levi-Faur 2004). A szabályozásnak, a kormányzási rezsimeknek ez a tágabb fölfogása különösen vonzóvá teszi a new governance programot a nemzetközi kapcsolatok kutatói (pl. „nemzetközi rezsimek”: Boda 2004, Rosenau és Czempiel 1992), politikai szociológusok és antropológusok körében. Úgy vélem, hogy a megközelítés a magyar átmenet sajátos problémáinak megértésében is előrébb viheti a társadalomtudományt. Egyre inkább nyilvánvaló ugyanis, hogy a liberális demokrácia intézményei (állam) talajtalanok, üresek, és önmagukban nem elegendőek a gazdasági folyamatok (piac) társadalmi szabályozására. A hazai közgondolkodásban mai napig domináns az a hit, hogy az állammal szemben értelmezett piacot megteremtve megoldódnak a problémáink, csak megfelelő jogi intézményrendszert kell kialakítani. Jól látszik ugyanakkor, hogy ha ennek az állami-jogi szabályozásnak nincs meg a szociokulturális beágyazottsága, akkor nem reménykedhetünk szabálykövetésben, jogkövetésben, kooperációban. A mindennapi élet jelenségeitől (balról-kanyarodásávból előzzük a 200 méteres sort), a gazdasági aktivitásig (kutyasrautóiak: Hámori 1998), a politikai szereplők viselkedéséig mindenhol láthatóak a társadalmi szabályozás hiányának következményei. Ennek jobb megértését segítheti a new governance perspektíva.

2. Az állam fragmentációja: globalizáció, regionalizáció, devolúció

Jól ismert megállapítás, hogy az állam szerepét a globalizáció, regionalizáció és devolúció folyamatai alapvetően kezdték ki. A new governance irodalom ezt a felismerést azzal egészíti ki, hogy az intézmény-építés és szabályozás természetesen eközben ugyanolyan fontos feladat, melyet ugyanakkor új eszközökkel és szereplőkkel is el lehet látni: ezek az új közpolitikai eszközök.

3. Új közpolitikai eszközök

A közpolitika hagyományos eszközei általában fentről lefelé próbálták meg a nem állami szereplőket szabályozni, illetve bizonyos aktorokat jobb helyzetbe hozni. Az új közpolitikai eszközök szakítanak ezzel a felfogással és az önállóságot helyezik központba. E szemléletmód tehát nem jelentheti a keynesianizmus való visszatérését. Az új közpolitikai eszközök (Jordan, Wurzel, és Zito 2005: 482-483, Salamon 2002:

9) alatt a közvetett kormányzás eszközeire kell gondolni mindenekelőtt (hivatali decentralizáció, PPP-k, képessé tevés, önkéntes szabályok, ökcímkek, önkéntesen tárgyalt egyezmények, stb.). A pénzpiacok szabályozásától a környezetvédelemig mindenhol föllelhetőek ezek az új közpolitikai eszközök. Az erős program képviselői szemében, akik a new governance demokratizációs potenciáljában bíznak ezek az eszközök kevésbé vonzóak, leíró értelemben azonban tényként kezelhető jelenlétük.

4. *A társadalmi részvétel, mint új közpolitikai eszköz*

Érdemes a társadalmi részvételt külön kiemelni az új közpolitikai eszközök közül, mivel ez az egyik legtöbbet elemzett és hivatkozott fogalom. Az EU területén különösen gyakran emlegetett fogalomról van szó, hiszen az uniós közpolitikákban való társadalmi részvétel elsődleges eszköz lehet az EU demokratikus deficitjének leküzdésében. A Bizottság külön fehér könyvet adott ki Európai Kormányzás címmel, melyben a kormányzást következőképpen határozza meg: „szabályok, folyamatok és viselkedések, melyek befolyásolják az Unió szintű hatalom gyakorlását, különös tekintettel a nyitottságra, részvételre, elszámoltathatóságra, hatékonyságra és koherenciára” (Európai Bizottság 2001: 8). Az Unióban ennek megfelelően a társadalmi részvételnek egészen sokféle lehetőségét teremtték meg a közelmúltban (a demokratikus deficit ettől persze nem sokat változott), melynek gyors áttekintésére máshol vállalkoztunk (Boda és Scheiring 2006: 60-65). Az európai közpolitikai folyamatok tanulmányozói körében ezért különösen népszerű a new governance megközelítés. Természetesen más régiókban is kurrens téma a közpolitikai részvételnek új formáit elemezni. Egy több tucat cikket szemlélő publikáció (Bingham, Nabatchi, és O’Leary 2005) például a következő új kormányzási eszközöket azonosította: deliberatív demokrácia, e-demokrácia, társadalmi meghallgatások, részvételi költségvetés, állampolgári tanácsok, tanuló körök, kollaboratív közpolitikai fórumok, alternatív vitarendező eljárások. A sor természetesen folytatható a radikálisabb demokráciamodellek irányába (Bevir 2006). A szerzők konklúziója szerint a közpolitikákkal kapcsolatos oktatásnak és kutatásnak is nagyobb hangsúlyt kell ezekre a new governance eszközökre helyezni, hogy kihozható legyen belőlük a legtöbb.

5. *Hálózatos kormányzás*

A fenti pontokat más irányból ragadja meg a hálózatos kormányzás fogalma. Az állami és nem állami szereplők, szakértők, tudósok, hivatalok, érdekcsoportok, pártok közötti interakció, e szereplők közötti formális és informális kapcsolatok, az általuk alkotott hálózatok így centrálisak a hatalomgyakorlás megértéséhez. A hálózatos kormányzás kutatásának egyik központi figurája, R.A.W. Rhodes a következő típusú közpolitikai hálózatokat azonosította: közpolitikai közösségek, szakértői hálózatok, kormányközi hálózatok, termelői hálózatok, és „ügy-hálózatok” (issue networks). A felsorolás egy kontinuumot alkot az erősen integrált hálózatoktól a lazán szervezettek felé. Ezeknek a hálózatoknak tehát központi szerepük van a hatalomgyakorlásban a késő modern társadalmakban, így sajátos dinamikájuk megértése új feladat elé állítja a közpolitika-elemzőt. (Rhodes 1997) A hálózatos kormányzás és a társadalmi részvétel témái már inkább a new governance erős programjában merülnek föl – bár a szétválasztás némileg mesterséges, gyakori a témák együttes elemzése.

6. *A nyelv és tudás a hatalma a közpolitikai folyamatban*

A társadalomtudományokban a 70-80-as években bekövetkezett fordulat nyomott hagyott a közpolitika-elemzésen is. A kilencvenes évektől könyvek sora látott napvilágot a deliberatív/narratív/megértő közpolitikai elemzésről (Boda 1997). A new governance program egyik legjelentősebb újításának tartom, hogy a közpolitikai folyamatban nem csak az olyan kemény tényezők szerepét vizsgálja, mint a rendelkezésre álló pénz, a költségek, vagy a szervezeti háttér, hanem a hatalomgyakorlás kevésbé explicit formáit is.

A problémaértelmezésnek a közpolitikára gyakorolt hatását vizsgálja például az Oxfordi Egyetem kutatója, Jeremy Richardson (2000). Richardson hosszasan érvel amellett, hogy a tudást, az értelmezési kereteket, a politikai ideákat sokkal határozottabban be kell emelni a közpolitika változásának magyarázatába. Bár gyakran emlegetik a kutatók ezeket, de vagy a közvélemény befolyásolására, vagy az agenda

meghatározására szűkítik kezelésüket. Mindkét értelmezés ugyanakkor azt sugallja, hogy használóik a problémák társadalmi konstrukciójára nem helyeznek hangsúlyt, a problémákat eleve adottnak tekintik. Richardson a közpolitikai rendszerekben a nyolcvanas évektől beálló változásokat, a jól azonosítható szerzőktől a hálózatosodás felé való elmozdulást leírva indítja írását, előkészítve az érvelés további menétét. Szerinte a politikai eszmék olyanok, mint a vírusok. Bár nyomon lehet követni terjedésüket, fel lehet térképezni hatásukat utólagosan, de mozgásuk kiszámíthatatlan. A neoliberális eszmék terjedését vizsgálva elemzi, hogy az új közpolitikai ideák hogyan destabilizálják a régi közpolitikai közösségeket. Bár az eszmék terjedése kiszámíthatatlan, de nyomon követhető, és idővel intézményi és szervezeti keretek rögzítik őket. Ezzel sérülékenyebbé is válnak egyben az új ideákkal szemben. Azáltal, hogy a tudás közpolitikai változásokat eredményez, Richardson amellett is érvel, hogy tudás-transzfer nem apolitikus folyamat. Bár gyakran ártatlan, érdekektől mentes, semleges köntösben érkezik a tudás, de a felszín mögött megtalálhatóak a politikai feszültségvonalak (Richardson 2000: 1020).

7. *Poszt-pozitivizmus*

Végül két olyan paradigmaticus jegyre hívnám föl a figyelmet, melyek a new governance programot egyértelműen elválasztják a hagyományos közpolitika elemzéstől. Az egyik a poszt-pozitivizmus. Ez távolról sem jelent tudomány-ellenességet. A pozitivizmus klasszikus változatát (pl. ahogy Comte megfogalmazta) kevesen vélik tarthatónak ma. A hagyományos pozitivisták szellemében született közpolitika-elemzések abból a feltevésből indultak ki, hogy a politika és a hétköznapiak irracionálisával szemben a társadalmi problémák megoldását tudományos alapokra helyezték (Berlin 1996)⁹. A komplexitás, a strukturális bizonytalanság, és a normatív konszenzus megkerülhetetlenségének felismerése azonban kikezdte a hagyományos tudományos szakértelemre alapozott „tökéletes” állami intervenciót. A new governance kutatási programjának nem célja egyedül üdvöztető megoldásokat szállítani az irracionális politika számára. Célkitűzése szerényebb: a helyzet, a problémák, azok versengő definícióinak, a szereplők közötti dinamikáknak és a normatív-morális tételeknek a jobb megértésével a társadalmi viták minőségének javulásához, a demokratikus folyamatok erősödéséhez kíván hozzájárulni. A közpolitikai preferenciák emotivista fölfogásával (MacIntyre 1999) szemben azok interszubjektíve megkonstruált jellegét hangsúlyozza. A pozitivizmus társadalom- és emberképének elvetéséből azonban nem következik a társadalomtudományi kutatás logikájának elvetése. A new governance irodalom egyik erőssége, hogy a konstruktivista társadalomtudomány belátásait képes oksági-magyarázó céllal is hasznosítani.

8. *A politikai racionalitás autonómiája*

Végül a normatív dimenzióhoz visszakanyarodva kiemelném a politikai racionalitás autonómiájának elfogadását (Rose és Miller 1992, Stone 2001), mint a new governance program fontos jegyét. A politikum működési logikája nem szűkíthető le a piaci viselkedés vizsgálatára megalkotott racionális döntés elméletre. A politikai mezőre jellemző logikák alkalmazhatatlanná teszik a „politikai piac” metaforáját. A politikának az erőforrásokért való küzdelmen kívül legalább annyira sajátja a morális tételek kezelése, a problémák versengő és nem zárt értelmezéseinek léte, a szimbolikusan formált és fenntartott identitások kollektív cselekvésre mobilizáló szerepe. Ahogy Rose és Miller fogalmaznak: „a politikai racionalitás morálisan színezett, tudásra építkező és a nyelv által elgondolható racionalitás” (Rose és Miller 1992). Könnyen belátható ez, ha a privatizációval kapcsolatban fölidézzük közjavak politikai természetéről mondottakat.

---

⁹ Ahogy Berlin írja találóan a felvilágosodás tudományos ígéretéről: „A program világosnak látszott: tudományosan meg kell állapítani, hogy miből áll az ember, és mire van szüksége ahhoz, hogy fejlődjék és kiteljesedjék. Ha valaki felfedezné, hogy mi is ő, és mire van szüksége, majd feltenné azt a kérdést, hogy hol lelhető fel mindez, azután megfelelő találmányok és felfedezések segítségével kielégítené az emberek szükségleteit, akkor, ha a tökéletességet nem is, de a jelenleginél mindezenre boldogabb és ésszerűbb állapotot hozna létre. (...) Csak a tudományos ismeretek menthetnek meg minket.” (Berlin 1996: 56)

Felhasznált irodalom

- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom: Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég Kiadó, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Bence Gy (2007) A politikum sajátossága. In *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990-2006*. Budapest, L'Harmattan.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, Jósöveg.
- Berlin, I. (1996) Az utópikus eszmék hanyatlása Nyugaton. In *Az emberiség göcsörtös fája*. Budapest, Európa.
- Bevir, M. (2004) Governance and Interpretation: What are the Implications of Postfoundationalism? *Public Administration* 82(3), 605-625.
- Bevir, M. (2006) Democratic Governance: Systems and Radical Perspectives. *Public Administration Review* 66(3), 426-436.
- Bevir, M. – Rhodes, R. A. W. (2006) Interpretive Approaches to British Government and Politics. *British Politics* 2006 1(1), 84-112.
- Bingham – Blomgren, L. – Nabatchi, T. – O'Leary, R. (2005) The New Governance: Practices and Processes for Stakeholder and Citizen Participation in the Work of Government. *Public Administration Review* 65(5): 547-558.
- Boda Zs. (1997) Narratív Közpolitika-Elemzés. In *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*, szerk. Szabó M. Budapest, Scientia Humana.
- Boda Zs. (2004) *Globális Ökopolitika*. Budapest, Helikon.
- Boda Zs. – Scheiring G. (2006) Zöld közpolitika-befolyásolás az Európai Unióban. *Politikatudományi Szemle* XV, 41-74.
- Bourdieu, P. (1987) A politikai mező. *Valóság* 1987(1), 110-115.
- Chavez, D. (2004) *Polis and Demos: The Left in Municipal Governance in Montevideo and Porto Alegre*. Maastricht, Shaker Publishing.
- Chavez, D. – Goldfrank, B. (2004) *The Left in the City: Participatory Local Governments in Latin America*. London & Amsterdam, Latin American Bureau, TNI.
- Csigó P. (1998) A gazdasági stabilizációs diszkurzus: a konszolidáció diskurzusa. *Szociológiai Szemle* 1998(3), 121-151.
- Estache, A. – Guasch J.-L. – Trujillo, L. (2003) *Price Caps, Efficiency Payoffs, and Infrastructure Contract Renegotiation in Latin America*. Washington D.C., World Bank, Policy Research Working Paper 3129.
- Európai Bizottság (2001) *White Paper on European Governance*. Brussels: Commission of the European Union.
- Farazmand, A. (2002) Privatization and Globalization: a Critical Analysis with Implications for Public Management Education and Training. *International Review of Administrative Sciences* 68(3), 355-371.
- Fogarassy G. – Szántó Z. (1996) Privatizáció és a nevető harmadik. *Szociológiai Szemle* 1996(2), 71-80.
- Fung, A. – Wright, E. O. (2003) *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*. New York, London, Verso.
- Hajnal Gy. (2004) *Igazgatási kultúra és New Public Management reformok egy összehasonlító esettanulmány tükrében*. PhD értékezés. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Program.
- Hall, D. (2003) *Public Services Work! Information, Insights and Ideas for our Future*. London, Public Services International.
- Hall, D. – Lobina, E. (2006) *Water as a Public Service*. London, Public Services International.
- Hátori B. (1998) Kutyastratégiák: fenyegetés, sarcolás, erőszak az átmeneti országok fejlődő piacain. *Közgazdasági Szemle* XLV(12), 1096-1111.
- IMF (2004) *Public Investment and Fiscal Policy*. Washington, International Monetary Fund.
- Jordan, A. – Rüdiger, K. – Wurzel, W. – Zito, A. R. (2005) „The Rise of 'New' Policy Instruments in Comparative Perspective: Has Governance Eclipsed Government?” *Political Studies* 53(3) 477-496.

- Jordana, J. – Levi-Faur, D. (2004) The Politics of Regulation in the Age of Governance. In *The Politics of Regulation: Institutions and Regulatory Reforms for the Age of Governance*, eds. Jordana, J. – Levi-Faur, D. Cheltenham, UK, Edward Elgar .
- Kessides, I. N. (2004) *Reforming Infrastructure: Privatization, Regulation, and Competition*. Washington, D.C., World Bank.
- MacIntyre, A. (1999) *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris.
- Orly, L. (2005) *Setting the Agenda for New Governance Research*. University of San Diego, Legal Studies Research Paper Series.
- Peters, G. (2000) Globalization, Institutions and Governance. In *Governance in the Twenty-First Century: Revitalizing the Public Service*, szerk. Peters, Guy és Donald J. Savoie. Montreal: McGill-Queens University Press.
- Polányi K. (1997) *A nagy átalakulás*. Mészáros Gábor magánkiadása.
- Rhodes, R. A. W. (1997) *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Buckingham & Philadelphia, Open University Press.
- Richardson, J. (2000) Government, Interest Groups and Policy Change. *Political Studies* 48(5), 1006-1025.
- Rose, N. – Miller, P. (1992) Political Power beyond the State: Problematics of Government. *The British Journal of Sociology* 43(2), 173-205.
- Rosenau, J. N. – Ernst-Otto Czempiel. 1992. *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salamon, Lester M. 2002. „The New Governance and the Tools of Public Action: An Introduction.” In *The Tools of Government: A Guide to the New Governance*, szerk. Salamon, Lester M. New York: Oxford University Press.
- Scheiring, Gábor. 2008. „Privatizáció: elmélet, gyakorlat és politika.” In *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*, szerk. Scheiring Gábor és Boda Zsolt. Budapest: Új Mandátum, Véd-egylet.
- Shore, Cris és Susan Wright. 1997. „Policy: A New Field for Anthropology.” In *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power*, szerk. Shore, Chris és Susan Wright. London & New York: Routledge.
- Stark, David. 1996. „Recombinant Property in East European Capitalism.” *American Journal of Sociology* 101(4): 991-1027.
- Stone, Deborah. 2001. *Policy Paradox: The Art of Political Decision Making*. New York: W. W. Norton & Company.
- Szalai, Erzsébet. 2002. *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Szelényi, Iván és Eric Kostello. 1996. „A piaci átmenet elmélete - vita és szintézis.” *Szociológiai Szemle* 1996(2): 3-21.
- UN DEPA. 2005. „The Globalization of Public Sector Reform.” In *World Public Sector Report 2005: Unlocking the Human Potential for Public Sector Performance*, New York: United Nations.
- UNDP. 2005. *Pro - poor Urban Governance: Lessons from LIFE*. New York: UNDP.
- Warner, Mildred és Amir Hefetz. 2002. „Applying Market Solutions to Public Services: An Assessment of Efficiency, Equity, and Voice.” *Urban Affairs Review* 38(1): 70-89.
- Wedel, Janine R., Chris Shore, Gregory Feldman és Stacy Lathrop. 2005. „Toward an Anthropology of Public Policy.” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 600: 30-51.

Pál Gábor

Szólásszabadság, politikai korrektség, *hate speech*

Gyűlöletbeszéd-diskurzusok az Egyesült Államokban

A „gyűlöletbeszéd” adaptált kategória. A *hate speech* terminus magyar nyelvű megfelelőjeként az Egyesült Államok politikai diskurzusának fogalomkészletéből került át a honi közéletbe. Az elnevezés magyarországi történetének részletesebb tárgyalása előtt érdemes egy pillantást vetni az eredeti kontextusra. Két okból is. Egyrészt, mert az amerikai viták szervesen hozzátartoznak a kifejezés történetéhez. Sőt, itt lelhetjük fel e kétszeres genezisű fogalom (első illetve tulajdonképpeni) keletkezéstörténetét. Másrészt, mert igencsak szembeűnő, hogy a magyar megszólalók milyen nagy kedvvel vonták be a tematika körbejárásába a tengerentúli politikával kapcsolatos értelmezéseiket.¹ „Amerika”, pontosabban a róla kialakított számos eltérő kép és retorikai konstrukció viszonyítási ponttá, hivatkozási alappá, közkeletű analógiává vált a „gyűlöletbeszéd” magyarországi diskurzusaiban. Ilyenformán az elsődleges „kibocsátó” közeg sajátos összefüggéseinek vizsgálatával remélhetőleg a hazai polémiákban felmerült álláspontok megértéséhez is közelebb kerülhetünk.

Nézzük tehát, hogy mi az, ami a *hate speech* terminusról tudható. A magyar közbeszédbe átkerült kifejezés angol nyelvű eredetije a nyolcvanas évek második felében vált bevett, állandósult és önálló jelentésű szókapcsolattá. Eleinte főként azokban a polémiákban bukkant fel, amelyek a csoporthovatartozáson alapuló gyűlölködés visszaszorítását célzó szabályzatok bevezetése kapcsán robbantak ki az Egyesült Államok egyetemlein.² Megformálódása mindazonáltal szorosan köthető három tényezőhöz: az amerikai szólásszabadság-viták új szakaszához (1), a konceptuális váltáshoz, ami a hátrányos helyzetű kisebbségeket érő sérelmekkel kapcsolatos gondolkodásban zajlott le (2), illetve a politikai korrektség mozgalmának előretöréséhez (3).

---

¹ Tamás Gáspár Miklós például azt hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államokban „már nincs állami befolyásra kacsingató, szervezett, intézményes fajgyűlölet”, „csak közvetve és igen szubtilisan működik a rasszizmus, amely ott nem mozgalom, nem párt, hanem a társadalmi struktúra kérdése”. Ezért a *hate speech* fogalma a „az ún. civil társadalom” belső diskurzusaiban született meg (Tamás, 2002). Hozzátette, hogy a különböző társadalmi csoportokat, kisebbségeket degradáló beszéd korlátozásának kérdése Észak-Amerikában egyrészt döntően az önkorlátozás igényét jelentette, másrészt csak „azután merült föl”, hogy „a polgárjogi mozgalom alapján megnyerte a fajgyűlölet, fajüldözés, faji megkülönböztetés elleni politikai ütközetet”, ami „Kelet-Európában és Magyarországon” még nem következett be (Tamás, 2002; Tamás, 2004: 13). Bognár Tibor arra hívta fel figyelmet, hogy a *hate speech* az Egyesült Államokban nem vált „büntetőjogi kategóriává”, azt megállapítása esetén csupán bűncselekményekhez kapcsolódó „súlyosbító körülményként” veszik számításba a bíróságok (Bognár, 2003: 5). Bognár megerősítette a tényt, hogy a „nem kívánatos viselkedési- és beszédmódokat” a tengerentúlon a különböző intézmények és iskolák maguk próbálják meg kezelni, ugyanakkor azt is fontosnak látta kiemelni, hogy az inkriminált fogalom Amerikában épp úgy vonatkozhat a „politikai hovatartozás” becsmérlésére, mint a faji-, nemi-, etnikai- és vallási identitás támadására. Vagyis szerinte az USA-ban „nem csak a rasszista és antiszemita megnyilvánulás eshet a gyűlöletbeszéd doktrínája alá”, de a „heveny antiszemitázás és fasisztázás is” (Bognár, 2003: 5). Interpretációjának ezen eleme már szögesen ellentmond Tamás felfogásának. Tamás szerint ugyanis a rasszizmus és a rasszizmus kemény bírálata közé csakis a hazai jobboldal „szemantikai manipulációjának” eredményeképpen, a „gyűlöletbeszéd” kifejezés eltorzított, „provinciális” „jelentésváltoztatában” kerülhetett egyenlőségjel (Tamás, 2002; 2004: 13).

² Az évtized végén a „kisebbségi” hallgatókat tömörítő diákszervezetek nyomására ún. *speech-code*-okat, „beszédkódexeket” fogadtak el számos amerikai felsőoktatási intézményben. Bár akadtak a szabályozás szükségessége mellett kiálló, sőt teoretikusan is érvelő, befolyásos professzorok, a szisztematikus zaklatást, a nyilvános sértegetést és megalázást tiltó kódexek korántsem élveztek teljeskörű támogatást a diákság és az oktatók soraiban. Az ellenzők főként azzal érveltek, hogy a *speech code*-ok ebben formában nem pusztán a szólásszabadságot korlátozzák, de a tudomány és az oktatás szabadságát is képesek csorbítani (Walker, 1994: 134).

A hate speech, mint határfogalom

Elsőként megállapítható, hogy a *hate speech* elnevezés, mint új határfogalom jelent meg a szólásszabadság terjedelméről folyó, és a hetvenes évek végétől ismét fellángoló amerikai polémiákban (1). Határfogalom alatt jelen esetben olyan kifejezést értek, amely egyrészt a megengedhetőség szféráján kívül eső megnyilvánulások jelölésére szolgál, másrészt pedig, éppen ezáltal, meghatározza az elfogadhatóság kritériumait, kontúrait.

Samuel Walker alapvető fontosságú művéből (Walker, 1994) kiderül, hogy a huszadik század során jó néhány ilyen határfogalom keletkezett a problematika egymást követő diskurzusaiban. Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a *race hate* (hozzávetőleges fordításban „fajgyűlölet”³) terminust kezdték el használni mindazon magatartásformák leírására, amelyek a rasszjegyeik, bőrszínük illetve származásuk alapján identifikált személyekkel szemben gerjesztettek vagy fejeztek ki ellenséges indulatokat (Walker, 1994: 8). Ez a megnevezés aztán egy 1934-ben New Jersey állam parlamentje által elfogadott törvényben jogi kategóriává vált. A jogszabály elfogadását az indokolta, hogy a tagállamban egyre hevesebb összecsapások robbantak ki egyes nyíltan náci eszméket hirdető szervezetek felvonulásain a gyűlések szervezői és a feldühödött ellentábor között. A tiltás a szóbeli megnyilatkozásokon túl kiterjedt az „előítéleteket” mozgósító, „megvetést” és „gyűlöletet” keltő „propaganda” egyéb válfajaira, az írott anyagok terjesztésére, a különféle zászlók, képek, jelvények, emblémák használatára is. A törvényt 1941-ben New Jersey legfelsőbb bírói fóruma mind a tagállami, mind a szövetségi alkotmánnyal ellentétesnek nyilvánította, és hatályon kívül helyezte (Walker, 1994: 54–58; 82).

A *fighting words* („támadó szavak”) kifejezés az 1942-es ún. *Chaplinsky-ügy* tárgyalása során született (Walker, 1994: 70–72). Az amerikai Legfelsőbb Bíróság ítélete szerint e kategóriával fedhetők le azok a megnyilvánulások, amelyek nem vagy alig tartalmaznak gondolati elemeket, nem eszmék illetve meggyőződések kifejtésére irányulnak, ugyanakkor sértőek, a közrendet és a morált veszélyeztetik, ilyenformán nem élvezik az alkotmány Első Kiegészítésének védelmét. Az inkriminált cselekedet az volt, hogy Walther Chaplinsky, a Jehova Tanúi elnevezésű kisegyház híve, a „*God-damned racketeer*” („istenverte gazember”) és a „*damned Fascist*” („átkozott fasiszta”) jelzőkkel illette a vele szemben köztéren intézkedő rendőrt (ld. erről Halmai, 1994: 138; Walker, 1994: 70–72). Az ítélet indoklása kiemelte, hogy az ilyesfajta megnyilatkozásra nem csupán annak provokatív éle, erőszak közvetlen előidézésre alkalmas jellege, de „trágár és becsültetséértő tartalma” miatt sem vonatkoznak a szólásszabadság jogi garanciái (Halmai, 1994: 138).

A negyvenes évek közepétől a *group libel* terminus vált egyre bevettebbé, ami nagyjából „csoportok rágalmazásaként” fordítható. Walker megjegyzi, hogy ez a konceptualizáció azon jogi- illetve jogtudományi tézis nyomán nyert teret az amerikai közbeszédben, amely szerint a rágalmazási tényállás nem csupán egyénekre vonatkozóan állapítható meg – annak sértettjei közösségek is lehetnek (Walker, 1994: 8). A legkorábbi törvényt, ami ezt a szemléletet tükrözte, még 1917-ben alkották Illinois államban. A negyvenes évek derekán aztán egy sor más tagállamban, így Massachusetts-ben, Rhode Island-en, Indiana-ban, Ohio-

---

3 Fontos megjegyezni, hogy jelen sorok írója kifejezetten szerencsétlennek és elhibázottnak tartja a „faj”-fogalom használatát, és némi értetlenséggel szemléli annak változatlan jelenlétét a kérdéskör magyar nyelvű diskurzusaiban. Az ellenérzés okai ugyanakkor nem kizárólag a kifejezés vérről és könnyről pettyezett történeti-politikai kontextusában keresendők. Az emberi társadalom leírásába bevont faj-fogalom problematikussága nem pusztán elvi elfogadhatatlanságot foglal magában, hanem konceptualizációs alkalmatlanságot is. A biológia tudományága ugyanis már jó pár éve bebizonyította, sőt taxonómiaiilag rögzítette, hogy ez emberiség egy, vagyis egyazon faj: egymással bőrszínre illetve egyéb rasszjegyekre való tekintet nélkül szaporodni képes egyedek összessége. Ebből adódóan, ha valóban precíz szóhasználatra törekszünk, „fajgyűlöletről” vagy „faji zavargásokról” esetleg J.R.R. Tolkien nagysikerű *A Gyűrűk Ura* című trilógiájának humanoid lényei, mondjuk a tündék és az orkok esetében beszélhetünk. Emberi nagyrazsok, etnikumok, nemzetek kapcsán nem. A kutató azonban többnyire az őt körülvevő diskurzus foglya – azt a nyelvet beszéli, azt a fordítási standardot követi, amely az adott helyen, adott időben érvényesnek, bevettnek tekinthető. Így tehát, mivel nem kívánok önálló terminológiát bevezetni, és mivel Magyarországon jelenleg a „faj”-kifejezés az elfogadott az angol *race* illetve *racial* terminusok magyarításént, az említett erőteljes fenntartásokkal bár, de használok azt a különböző szó-összetételekben.

ban is történtek kísérletek hasonló jogszabályok elfogadtatására, változó sikerrel (Walker, 1994: 82–83).

A szólásszabadság terjedelméről folytatott viták új szakaszára és az új határfogalom, a *hate speech* kialakulására döntő hatással voltak bizonyos kontextuális összetevők. Ezek közül elsőként az a növekvő elégedetlenség említhető, amely a kérdés megítélésében hosszú időn át domináns pozícióban lévő, az ötvenes évek elejétől egészen a hetvenes évek végéig uralkodó politikai felfogással és bírói gyakorlattal szemben keletkezett. A mintegy három évtizeden keresztül szinte kikezdehetetlennek mutatkozó álláspont, miszerint a szóláshoz illetve véleménynyilvánításhoz fűződő jog a közölt tartalomtól függetlenül a lehető legszélesebb körű védelmet kell, hogy élvezze, a nyolcvanas évek elejére igencsak sokat veszített a népszerűségéből és támogatottságából (Goldberg, 1995: 268; Walker, 1994: 125–126, 130–131). Ekkoriban egyre többen érezték úgy, hogy a politikai közösség a meglevő eszmei, jogelvi, intézményi és eljárási keretek közt nem tud, vagy nem akar megfelelő védelmet nyújtani egyes tagjainak az őket nyilvános közléseken keresztül érő sérelmekkel szemben. Mindez nem jelentette a közhangulat, a társadalmi klíma drámai mértékű megváltozását, de kétségkívül fontos elmozdulást jelzett a kérdésben addigra már lényegében általánosnak tekintett konszenzus felmondása felé.

Ennek az elbizonytalanodásnak a jelei már a hetvenes évek végén nagy vihart kavart ún. *Skokie-ügy* tárgyalásakor megmutatkoztak. 1978-ban Illinois állam legfelsőbb bírósága megengedte, hogy a fent említett kisvárosban egy marginális neonáci szerveződés, a Frank Collin vezette *National Socialist Party of America* tartson felvonulást (Walker, 1994: 120–122; Halmai, 1994: 141–142). A Supreme Court – nem függesztve fel a döntés hatályát – mintegy jóváhagyta a határozatot. Az újnácik választása főként azért esett az adott helyszínre, mert a Chicago elővárosai közé tartozó településen nagy számban éltek (és élnek ma is) zsidó származású lakosok, köztük a Holocaust számos túlélője. A tudatos provokációnak szánt gyűlés végül tragikomikus botrányba fulladt. Collinék a militáns zsidó szervezetek, így a *Jewish Defense League (JDL)* harcias reakciói, fenyegető nyilatkozatai miatt a lábukat sem tették be Skokie-ba, hanem, mintegy ötvenen, Chicago központjában, a Federal Plaza előtt vonultak föl. A mindössze tizenöt perces demonstráció a média fokozott érdeklődése mellett, és több ezer, kordonokkal körülvárt ellentüntető dühös zajongása közepette zajlott (Walker, 1994: 120). A nyilvánosság azonban a visszás, groteszk mozzanatok dacára sem tért könnyen napirendre az eset felett. Sokakban már maga a tény felháborodást váltott ki, hogy az Egyesült Államok területén (még mindig) lehet SA-egyenruhákban és horogkeresztes zászlókkal masírozni, a Harmadik Birodalom faji politikáját dicsőítő beszédeket tartani, végső soron pedig a jogalkalmazói jóváhagyással riadalmat kelteni a demonstráció „címzettjeiben”. A kialakult helyzetben Illinois legfelsőbb bíróságának több tagja szükségét érezte a magyarázkodáskodásnak, a mentegetőzésnek, sőt a bocsánatkérésnek (Walker, 1994: 126). A neonácik ügyét sikerrel képviselő, és így tulajdonképpen nagy győzelmet elkönnyvelő jogvédő szervezet, az *American Civil Liberties Union (ACLU)* berkeiben belső megosztottság keletkezett, amit valóságos kilépési hullám követett (Halmai, 1994: 141–142). A szólásszabadság lehető legszélesebb körű biztosításával kapcsolatos aggályok és kételyek egy része tehát már ekkor felmerült.

A polgári jogi mozgalmak stratégiaváltása tekinthető a vita új szakaszát és az új határfogalmat életre hívó történeti-politikai kontextus második lényeges összetevőjének (Walker, 1994: 11; 132). Walker gondolatmenetének tanúbizonysága szerint ugyanis a hetvenes évek végéig a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok jogaiért küzdő szervezetek maguk sem támogattak semmiféle, a nyilvános szólásra illetve véleménynyilvánításra vonatkozó korlátozást. Ez egyrészt abból adódott, hogy az általuk elindított küzdelem eleinte még főként az intézményes szegregáció és a fizikai bántalmazás ellen folyt. A verbálisan okozott sérelmek kisebb súlyuk miatt így mintegy hátrébb sorolódtak. Másrészt a különböző mozgalmak vezetői tisztában voltak azzal, hogy az ő szónokaik is előszeretettel tartanak gyűjtő hangú, provokatív beszédeket, amelyek az „ügy” eredményes képviselete szempontjából nélkülözhetetlenek, ugyanakkor egy sűrűbb jogi szűrőn könnyedén fennakadhatnak (Walker 1994: 11; 15–16).

A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján aztán mélyreható változás kezdődött. Teret nyert az az elgondolás, hogy a jogvédő szervezetek az alkotmányban lefektetett egyéni jogok biztosítása helyett az

általuk képviseltek hangsúlyozottan „csoportként” meghatározva valamiféle, őket megillető „kollektív” jogokért szálljanak síkra (vö. Walker 1994: 15–16). A korábbi egyenlőségi célkitűzéseket fokozatosan felváltotta az *affirmative action* politikája, vagyis az a törekvés, hogy a történelmileg hátrányos helyzetbe került csoportok kompenzáló, kiegyenlítő célzattal plusz lehetőségeket, illetve fokozott védelmet kapjanak (Walker 1994: 132). A figyelem ugyanakkor az erőszak megfékezésével és a jogi-politikai diszkrimináció különböző formáinak felszámolásával egyre inkább a kisebbségekkel kapcsolatos szavakra, megnyilvánulásokra terelődött.

A mondhatóság hatáiról folyó vita újraindulását és a *hate speech* terminus megformálódását keretbe foglaló harmadik lényeges mozzanat a rasszizmus erősödése az Egyesült Államok korabeli közéletében. A nyolcvanas évek történeti-politikai kontextusának ezen összetevőjét a témakör több kutatója kiemeli (ld. Goldberg, 1995: 268; Walker, 1994: 132; Whillock, 1995: 29–31). Nem csak a média és a populáris kultúra bizonyos szegmenseiben ütötte fel a fejét a származási csoportokkal, etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletek nyílt hangoztatása, nem csak a köztereken és az egyetemi campusokban szaporodtak el a „faji alapú” incidensek az évtized derekán, de az 1988-as elnökválasztási kampányt is egy nyilvánvaló és erőteljes rasszista implikációkkal terhes tematika, a *Willie Horton-botrány* uralta (ld. erről Whillock, 1995; ill. Walker, 1994: 131–132).⁴

Ebben a diszkurzív közegben egy a szólásszabadság terjedelmét, a megengedhetőség szféráját a korábbiaknál szűkebbre szabó határfogalom keletkezett. A *hate speech* kifejezéssel kezdettől fogva jóval többféle megnyilvánulási formát igyekeztek lefedni, mint fentebb tárgyalt elődei alkalmazásával. A *race hate* kategória esetében a kifogásolt közlésnek viszonylag szoros kapcsolatban kellett állnia a gyülekezéssel (Walker, 1994: 55). A *fighting words* elnevezés az indulatkitörésekre, az értékelhető gondolati tartalmakat nélkülöző, ugyanakkor a közbiztonság felborulása irányában ható nyilvános szitkozódásra és gyalázkodásra vonatkozott. A *group libel* az igazságkritériumot érvényesítve a valótlan állításokkal operáló, és meghatározott közösségeket szándékosan hamis színben feltűntető beszédmodot tolta át az elutasított kifejezési formák térfelére. A nyolcvanas (majd kilencvenes) évek határfogalma azonban, mivel sokkal kevesebb szállal kötődött a formális jogi diskurzushoz, ezeknél tágabb értelmű képződmény lett. Használatában alig jelent meg ilyenfajta specifikáló feltétel.

A *hate speech* jelentési mintázatában emellett jóval szélesebb társadalmi kör minősült az ellenséges bánásmód érintettjének, potenciális célpontjának. Míg a *race hate* illetve a *group libel* terminusok szinte kizárólag azokra a megnyilatkozásokra vonatkoztak, amelyek a „faji”, etnikai és vallási csoportokkal szemben hordoztak illetve keltettek ellenérzéseket, addig az új határfogalom ezek mellett többek közt a nők, a melegek, vagy a fogyatékkal élők becsmérlését is magába foglalta, és így az elfogadhatatlanság zónájába helyezte (Walker, 1994: 8–9; 137).⁵ A *hate speech* minősítés esetenként kiterjedt olyan további, valamilyen szempontból hátrányos helyzetű, „történelmileg viktimizált” csoportok verbális zaklatására is, mint az idősek, az átlagostól illetve kívánatostól eltérő testalkattal rendelkezők, az egyedül élők, vagy a vietnámi veteránok (Walker, 1994: 8–9; 150). Sőt, a kifejezés jelentésének további bővülésével a használa-

4 George Bush kampánystábjában igyekezett a republikánus és a demokrata elnökjelölt közti filozófiai-ideológiai különbségeket egyetlen jól megválasztott kérdésre fókuszálva megjeleníteni. Választásuk a büntetőjogi illetve büntetésvégrehajtási szabályozás témakörére esett, s mivel Bush kihívója, Michael Dukakis addig Massachusetts kormányzója volt, a legnagyobb hangsúly a keleti parti tagállam fegyintézeteinek túlon túl engedékeny szabádlábra helyezési gyakorlatára helyeződött. Bush stábjának tagjai ezzel elsősorban a halálbüntetést köztudottan ellenző demokrata jelölt erélytelenségét kívánták kidomborítani. Arra azonban sem ők, sem a kesztyűt végül felvevő, és a büntetőjogi tematikát maguk is a kampány központi elemeként kezelő riválisaik nem számítottak, hogy egy „Amerikaiak Bush-ért” elnevezésű, hivatalosan független szervezet a kérdés „faji” dimenzióját éles kontúrokkal kiemelő választási hirdetést tesz közzé (Whillock, 1995: 29–30). A spot Willie Hortonról, a gyilkosságért elítélt, nem melleleg fekete bűnözőről szólt, aki szabádlábra helyezése alkalmával megerőszkolt, és brutálisan megkínzott egy (fehér) nőt. A hirdetés óriási vihart kavart, és szinte teljesen rátelepedett az elnökjelöltek versengésére. Mint azt több kommentátor megjegyezte, az eset azért váltott ki széles körben ilyen intenzív indulatokat, mert egy nagyhatású metaforikus mozzanatba sűrítve jelenítette meg a társadalom (fehér) többségében hosszú ideje élő, mélyen gyökeredző félelmeket (ld. erről Whillock, 1995: 30).

5 A *fighting words* kategória esetében nem állapíthatóak meg ilyen csoportvonatkozások.

tában rejlő restriktív tendencia még erőteljesebbé vált. A megjelölés idővel már azokra a közlésmódokra is áttevődött, amelyek a társadalmi helyzet vagy a politikai nézetek alapján meghatározott közösségek elutasítását foglalták magukban.

„Előítélet” helyett „gyűlölet”

A kategória megformálódásában a szólásszabadság-viták újraindulása mellett egy konceptuális váltás is döntő jelentőséggel bírt (2). Ugyanis, mint azt Bernard Theo Goldberg kimutatta, a *hate*, vagyis a „gyűlölet” kategóriája csupán a huszadik század utolsó előtti évtizedében került előtérbe a rasszista, szexista, etnicista stb. megnyilvánulások leírásában (Goldberg, 1995: 267–268). Ez a konceptualizáció persze már a *race hate* terminus kialakulásában tetten érhető. A húszas-harmincas és a nyolcvanas évek között azonban a *hate* kifejezés háttérbe szorult más, a tematika jelölésére ugyancsak alkalmas fogalmakhoz képest. Ilyen (átmenetileg) győzedelmes riválisnak számított a *prejudice*, vagyis az „előítélet” elnevezés, amely a *group libel*-t váltotta az amerikai közéleti diskurzusban. Ez az ötvenes évek végén illetve a hatvanas évek elején meggyökeresedett kategória – a *hate speech* korábban már említett fogalmi előzményeivel szemben – nem vált a szólásszabadság terjedelmének kijelölésére szánt határfogalommá, és nem kötődött szabályozási-jogalkotási mechanizmusokhoz. Beveté válása egyrészt a korlátozási szándékok időleges elhalását hozó történeti-politikai kontextusból adódott, másrészt a különböző társadalomtudományok, így a szociológia, szociálpszichológia, antropológia stb. aktuális tárgyi-érdeklődési és szaknyelvi trendjének volt köszönhető (Goldberg, 1995: 268).⁶

A nyolcvanas évek során lezajlott fogalomváltás aztán a társadalmi ellenségképzés kérdéskörének számos vetületét elérte. A „gyűlölet” kategóriája körül egész „szóbokor”⁷ keletkezett, amelynek a *hate speech* csupán az egyik, bár kétségkívül az egyik legfontosabb eleme. Bizonyos terminusok nem csak közös tövük miatt kapcsolódtak össze a vizsgált kifejezéssel, de mintegy beleértődtek annak jelentéstartalmába, beépültek annak konnotatív terébe és elsődleges kontextusába. Ilyen a *hate mail*, a *hate crime*, és a *hate group* szóösszetétel.⁸ Az első „gyűlölködő tartalmú levélként”, a második talán „gyűlöletbűntettként”, az áldozat identitásával szembeni ellenséges indulatból fakadó erőszakos bűncselekményként, a harmadik pedig személyek, közösségek vagy szociális struktúrák elutasítása/gyűlölete mentén szerveződő „szélsőséges csoportként” magyarázható. Ezek az elnevezések a *hate speech* referenciális területét képező viselkedésmód, (verbális) társadalmi-politikai gyakorlat lehetséges csatornáit, kitérített aktorait és potenciális következményeit jelölik, illetve az ahhoz kapcsolódó más gyakorlatokra, egyéb közösségi interakciókra vonatkoznak.⁹

Kicsit alaposabban szemügyre véve a szóbokor elemei közti jelentéstani kapcsolatot, további összefüggéseket állapíthatunk meg. A *hate mail* kifejezés alatt például nem pusztán a *hate speech* írott formáját értik. Előbbi ugyanis magában foglalja a merőben egyéni jellegű indulatok közlését is, míg utóbbi esetében alapvető kritérium az ellenszenv közösségi dimenziója, csoportvontakozása. A dühös szomszédok, kirúgott munkatársak vagy elhagyott szeretők által küldött fenyegető hangú levelek tehát végső soron éppen úgy beletartoznak a *hate mail* fogalmába, mint a bűrszín, származás, vallásos meggyőződés, nem, vagy szexuális orientáció alapján meghatározott kollektívumok tagjainak postai vagy elektronikus úton

⁶ Itt elsősorban Gordon W. Allport korszakos jelentőségű munkája emelhető ki, amely a későbbiekben magyar nyelven is több kiadást megélt (Allport, 1998).

⁷ A kifejezés nem nyelvészeti szakkifejezésként szerepel. Használata csupán illusztratív illetve analógiás jellegű.

⁸ Érdekes apróság, hogy a *hate mail* kifejezést bizonyíthatóan már 1967-ben, vagyis jóval a *hate speech* dokumentálható megjelenése előtt alkalmazták (ld. a www.etymonline.com „hate” szócikkét).

⁹ A legnagyobb jelentőségre kétségkívül a *hate crime* terminus tett szert. Az 1990-es évek elejétől kezdve ugyanis egyre több tagállamban fogadtak el olyan jogszabályt, amely súlyosabb büntetés kiszabását írta elő abban az esetben, ha bizonyíthatóvá vált az összefüggés a fizikai atrocitás és az áldozat csoportvontartozása között (Goldberg, 1995: 267–268; Walker, 1994: 9). A szó ilyenformán jogi kategóriává vált, majd, az ezredfordulóhoz közeledve egyre inkább a politikai viták keresztüztüzebe került.

történő, célirányos zaklatása (vö. Goodall, 1995).

A *hate speech* a *hate crime* esetében elsősorban differentia specifica-ként jelenik meg. Épp az ily módon definiálható mozzanat, vagyis az áldozat identitásával szembeni mélységes ellenérzés nyílt hangoztatása az, ami bizonyos testi sértési és garázdasági ügyeket, olykor életellenes bűncselekményeket megkülönböztet más erőszakos bűncselekményektől, és azokat jogi minősítésüket tekintve is *hate crime*-má, „gyűlöletbűntetté” teszi (Walker, 1994: 9).¹⁰ Ugyanakkor e fogalmak használatában másfajta jelentésvizony is megfigyelhető. Egymást feltételező és egymást kiegészítő alkalmazásuk fenntartja „szó” és „tett” egyértelmű elválaszthatóságának teoretikusan amúgy meglehetősen problematikusnak mondható tételét.¹¹ A kategóriapár a degradatív viselkedésformák szorosan összetartozó, ám végső soron mégis eltérő aspektusait körvonalazza. A kialakult relációban a *hate crime* jelöli a „ténylegesnek” tekinthető, jogilag is tettenérhető bántalmazást, míg a *hate speech* leginkább diszkurzív környezetként, kísérőjelenségként, a „tettlegesség” aljas indítékát felfedő „beszédes” momentumként értelmeződik. Ez képes némileg elfedni azt, ami egyébként a campusokban bevezetett szabályzatok egyik alap gondolata, vagyis hogy szavakkal, közlésekkel is elő lehet idézni az érintettek identitásának sérelmét.

Két dolgot a *hate group* terminus kapcsán is érdemes megjegyezni. Az első, hogy azt általában olyan szerveződésekre alkalmazzák, melyeknek tagjai megjelenítik a *hate speech* kategória által lefedett megnyilvánulások lehető legszélesebb spektrumát, illetve rendszeresen követnek el *hate crime*-nak minősülő akciókat. Többnyire olyan jelenleg is létező „fajgyűlölő” szervezeteket aposztrofálnak így, mint a *Ku Klux Klan* vagy a *White Aryan Resistance*.¹² A második, hogy az elnevezés ezzel együtt is meglehetősen elmosódott kontúrokkal rendelkezik. Jelentésébe besorolódnak a „Fekete Felsőbbrendűséget” hirdető csoportok, a terrorista szervezetek, a Holocaust-tagadó és iszlám-ellenes fórumok, sőt olykor bizonyos radikális állatvédő és abortuszellenes tömörülések is.¹³ Utóbbiak tevékenysége viszont már kevésbé magától értetődő módon feleltethető meg a *hate speech* illetve a *hate crime* megjelölés széles körben elfogadott tartalmának. Ehhez ugyanis már kiindulásként át kéne lépni a dilemmán, hogy vajon egy konkrét kérdéssel kapcsolatos politikai/vallásos meggyőződést kellőképpen stabil és erős csoportképző kritériumnak tekinthetünk-e. Kétségtelen tény, hogy az *Operation Rescue*, illetve más abortuszellenes szervezetek retorikája kifejezetten szélsőségesnek mondható, aktivistáik pedig számos erőszakos támadást hajtottak végre a magzatelhajtást végző klinikák dolgozóival szemben (ld. erről Muir, 1995). Ugyanakkor az, hogy ezek a megnyilvánulások az abortuszt pártolók, elkövetők, vagy pusztán eltűrők „csoportja” ellen irányulnának, és ily módon egyértelműen leírhatóak lennének a *hate speech* és *hate crime* elnevezésekkel, felettébb kérdéses. Ennél nyilvánvalóbb tartalmi átfedés csak akkor állapítható meg, mikor az ellenséges elutasítás kifejezése áttevődik más, jobban körvonalazott identitás-közösségekre. A liberálisok, az ateisták, a feministák, a nyomorszint környékén élők, a bevándorlók, vagy épp az afro-amerikaiak kárhooztatása és bántalmazása a terhességmegszakítások kapcsán már sokkal inkább belefér az említett kategóriapár bevett jelentésébe. Ez viszont csak marginális elemét képezi az abortuszellenes csoportok retorikájának és nyomásgyakorlási eszköztárának (ld. erről Muir, 1995).

A fogalmi keret megváltozása természetesen hatással volt a kérdéskör elgondolhatóságára. A *hate*, a

---

10 Walker ennek kapcsán a tettek olyasfajta „verbális” illetve „expresszív” „komponenseiről” tesz említést, mint a „*Let's get the Jew!*” („Kapjuk el a zsidót!”) felkiáltás egy verekezésbe torkolló utcai támadás kezdetén (Walker, 1994: 9). Egy ilyen tömör közlés kapcsán a *hate speech* megjelölés elsőre talán eltúlzottnak tűnhet. Ám ez nagyon is belefér a kategória bevett használatába. A fenti, vagy ahhoz hasonló felkiáltás ugyanis amellezt, hogy nyilvánvaló módon nem tekinthető hosszás gyalázkodásnak, mégis képes magába sűríteni és kifejezni azt a meggyőződést, hogy az áldozat csoport-hovatartozása elegendő, vagy épp eggyel több ok az erőszakos bánásmódra.

11 Itt elég csupán utalni a *speech-act-theory*, vagyis beszédcselekvés-elmélet elméleti megfontolásaira. Ehhez lásd mindenekelőtt Austin, 1990.

12 Lásd erről a www.wikipedia.org vonatkozó szócikkét. A fogalmat ugyanakkor történeti távlatba helyezve, mintegy visszavetítve is előszeretettel alkalmazzák – például Samuel Walker a harmincas években fellépő náci csoportok, a *German-American Bund*, a *Silver Shirts*, vagy a *Friends of The New Germany* kapcsán (Walker, 1994: 58–61).

13 A jelentési tér legtávolsabbi pontját talán egy befolyásosnak mondható honlap, az apologeticsindex.org szerkesztőjének tematizációja jelöli ki. Anton Hein ugyanis a Szcientológiai Egyházat is *hate group*-nak nevezi.

„gyűlölet” konceptualizációs mintázata bizonyos dolgokat „láthatóvá” tett illetve kidomborított, másokat viszont „eltakart”, rejtve hagyott a rasszizmus, a szexizmus, az agresszív etnicizmus és idegenellenesség jelenségeinek megragadása során. A kategória terében a téma(-együttes) sajátos konstrukciója alakult ki. Ez a konstrukció az érzelmi elemet állítja előtérbe. Az ellenséges megnyilvánulások *hate speech*-ként (illetve *hate mail*-ként, *hate crime*-ként) konceptualizálva első sorban indulati alapúnak, irracionálisnak mutatkoznak (Goldberg, 1995: 268–269). Megjelenítésükben ebből adódóan háttérbe szorulnak az ésszerűség és gondolatiság implikációi. A *hate speech*, illetve a szóbokor többi tagja mintegy a (par excellence) gondolkodáson kívüliség, gondolkodás utániság, gondolkodás nélküliség jelentésszférájába helyezi a rasszista-szexista-etnicista stb. incidenseket. Ez jelentős módosulás a trónról letaszított rivális, a *prejudice* terminus által felfestett körvonalakhoz képest. Az „előítélet” esetében ugyanis nyilvánvaló a jelölt tárgykör kapcsolódása az észlelés, az információfeldolgozás, a világban való tájékozódás folyamataihoz. A kifejezést normatív értelemben használva persze utalás történik ezek valamiféle zavarára, ám a „gyűlölet” fogalma mintha egyenesen magát a „tudatosságot” számúzná a téma konstrukciójából. Nem azt közli, hogy a verbális és tetteges atrocitások az áldozatról kialakított leegyszerűsítő, hamis és igazságtalan kép nyomán történtek, hogy rosszul, bizonyos deficittel működött a megismerési folyamat, hanem azt, hogy ez a folyamat a heves ellenérzések felszínretörésével egész egyszerűen megszakadt, leállt, kikapcsolt.

A *hate speech*, illetve azonos tövű társai ezzel együtt a rendkívüliség, a szokatlanság, az abnormalitás jelentéstulajdonításaival ruházzák fel a velük lefedett eseteket (Goldberg, 1995: 269). Az általuk kijelölt konceptuális keretben az elutasítás degradatív megnyilvánulásai határhelyzetként jelennek meg. Használatuk előfeltételez, implikál valamiféle rendet illetve rendszert, amelynek nem részei, és amely felbukkanásukkal mintegy kibicsaklik, megszűnik, felborul. A *hate* kifejezés ilyenformán – erőteljes konnotációiból adódóan – többé-kevésbé elfedi azt a tényt, hogy a rasszizmus, a szexizmus, vagy a vallási alapú gyűlölet nagyon is jelen van, illetve jelen lehet a mindennapokban. A beszélő ebben a fogalmkörben tájékozódva könnyen érzéketlenné válhat arra, hogy a csoportközi ellentétek megjelen(het)nek a társadalmi jelentésrendszer legváltozatosabb mikrostruktúráiban, a közmondásokban, a viccekben, a hétköznapi érintkezésben, a közösségekre vonatkozó, és mégoly tárgyilagosnak tűnő érvelésben, illetve az identitások reprezentációjában is (Goldberg, 1995: 269).

Még egy lépéssel továbbmenve elérkezünk a vizsgált konceptualizáció által zárójelbe tett talán legfontosabb kérdéskörhöz. A *hate speech* terminus, illetve a szóbokor többi eleme ugyanis implikációival szinte teljesen kiszorítja a téma konstrukciójából a hatalom problémáját (Goldberg, 1995: 270–271). A rasszista-szexista-etnicista konfliktusokban nem a domináns és alávetett, privilegizált és marginalizált csoportok között meghúzódó szisztematikus ellentétet láttatja, hanem inkább a társadalmi kontroll által megzabolázott indulatok eseti jellegű felszínre törését. A „gyűlölet”, mint értelmezési séma ebből adódóan alapvetően legitimáló jellegű. Olyan kontextust teremt, amelyben a meghatározott közösségek tagjait identitásuk miatt érő sérelem és bántalmazás pusztán patológikus személyek, csoportok, társadalmak bűnének tűnik, nem pedig „normális”, átlagos „kisemberek” tettének, jól működő intézményrendszerek, demokratikus államok egyik vonásának (Goldberg, 1995: 272). Ebben a fogalmi keretben a rasszizmus, a szexizmus, vagy vallási-származási gyökerű elutasítás jelenségei abszurd, érthetetlen, ellentmondásos, merőben irracionális természetű megnyilvánulásoknak mutatkoznak, és nem a modern racionalitás bizonyos szempontból szükségszerű velejárójának (Goldberg, 1995: 270–271).¹⁴

Racist, sexist, incorrect, offensive

A *hate speech* terminus karrierjét elindító harmadik tényező a *Political Correctness*, vagyis a „poli-

¹⁴ A kérdéssel elméleti szinten foglalkozó munkák közül itt most csak Michel Foucault írására utalnék, aki nagyon is komoly összefüggéseket mutatott ki a racionalitásra törekvő modern állam „biopolitikai” logikát követő hatalmi eljárásai és az új formában jelentkező rasszizmus között (Foucault, 1992).

itikai korrektség” mozgalmának előretörése volt. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján erőre kapó szellemi-politikai áramlat egyik központi kategóriájává tette, törekvéseinek irányát inverz módon kifejező fogalmi szimbólummá, mintegy (negatív) jelszóvá formálta az elnevezést. Ugyanakkor a *Political Correctness* megjelölés jelentéstanilag is hozzákapcsolódott *hate speech*-hez, fontos kontextuális elemmé lett annak történetében. Témánk alaposabb áttekintése szempontjából nem árt tehát kibogozni a „politikai korrektség” kifejezést körbeszövő interpretációs gombolyag szálait.

Elfogadottnak tűnő álláspont, hogy a *politically correct* terminus először a negyvenes években, az Egyesült Államok kommunista szervezeteinek szótárában bukkant fel. Kezdetben a „vonalas”, vagyis a marxista eszmerendszernek megfelelő véleményt és viselkedést nevezték így. Később, a hatvanas-hetvenes évek radikális-újbaloldali közegében a fogalom jelentése nagyrészt elvesztette korábbi komolyságát, és tréfás, csúfolódó, (ön)ironikus színezetet kapott. Ekkor már a túlságosan merev és dogmatikus felfogást, az ideológiai útmutatásokat kritikátlanul, bigott módon követő magatartást illették a *PC* jelzővel (Kiss, 1998: 155; Schleicher, 2001: 25). A huszadik század utolsó évtizedének elején aztán újabb változás következett be a kifejezés használatában. A fogalom az akkortájt alakot öltő, újszerűen ható elvárás- illetve nézetrendszer emblematikus jelölőjévé, azon kezdeményezések összefoglaló nevévé vált, amelyek a politikai tagoltságról, a kisebbségekről, a kultúráról-rasszról-nemről folytatott társadalmi diskurzus szabályainak megváltoztatását tűzték célul (Kiss, 1998: 155–156).¹⁵ Ám nem annyira önmegnevezésként, mint inkább egyfajta címkeként, amelyet magukat zömmel konzervatívnak valló szerzők ragasztottak az általuk károsnak és veszedelmesnek ítélt folyamatok elindítóira. Ez együtt járt azzal, hogy bár a kategória korábbiaknál jóval szélesebb körben is ismertté lett, ám jórészt elvesztette humoros árnyalatát, és pejoratív melléköntékre tett szert (vö. Schleicher, 2001: 25–26).

A „politikai korrektség” elvei először a kulturális-, tudományos- illetve oktatási szférában fogalmazódtak meg. Voltaképp a korábban már említett campus-viták jelentették a kibontakozó törekvések első komoly erőpróbáját. A *PC*-szemlélet később a formális politika terében, majd a média különböző szegmenseiben, az írott- és elektronikus sajtóban illetve a populáris kultúrában, a tévéműsorok, a filmek és a könnyűzene világában is megjelent (vö. Levin–Vysotsky, 2002). Képviselőinek, propagálóinak kiléte, a mozgalom identitása körül ugyanakkor heves értelmezési csaták zajlottak, és zajlanak továbbra is.

A konzervatív kritikusok előszeretettel festették le a „politikai korrektség” normáinak elterjedését egy nagyon is erőteljes kontúrokkal rendelkező, ideológiailag homogén, monolit baloldali tömb térhódításaként (ld. pl. D’Souza, 1991; Taylor, 1993; Anderson 2003; 2005). A liberális szerzők többsége szerint viszont a *PC*-jelenség háttérében nemhogy radikális eszmeiségű rohamcsapatot, de még valódi, egységesnek mondható mozgalmat sem igen találunk (Messer-Davidow, 1993; 1994; Wilson, 1995; Scatamburlo, 1998).¹⁶ Előbbiek kiemelték, hogy a *Political Correctness* megtestesíti a baloldal politikájának immanens jellegzetességeit, így többek közt a társadalom felülről való átalakításának „mérnöki” programját. Utóbbiak ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a konzervatív magyarázat, amely a változó kulturális- és viselkedési standardok „mögött” egy valóságosan létező politikai entitás tudatos működését feltételezi, nem csupán szükségképpen leegyszerűsítő és hamis, de ellenséggépző tendenciájú konstrukció is. Lényegében nem más, mint a privilégiumaikat féltő személyek és elitcsoportok kísérlete a változások feltartóztatására, a velük szembeni félelmek és ellenérzések felkeltésére. Ám a fent említett liberális szerzők érveik kifejtése során éppen úgy valamiféle egynemű entitás monolit retorikai egységébe tagolták be vitapartnereiket. A *PC*-jelenséget ért bírálatok kapcsán sorait némi késéssel rendező konzervatív blokkokról illetve ellentámadásba lendülő „Új Jobboldalról” beszéltek, vagyis nem maradtak le a politikai „Másik” különböztetésen alapuló, élesen elhatároló és egyben elutasító jellegű megkonstruálásában.

Abban a kérdésben sem alakult ki konszenzus, hogy a *Political Correctness* mennyiben tekinthető

15 A szárba szökkenő törekvések körül fellángoló vita kiteredt a „nyugati” irodalmi- és tudományos kánon problémájára, majd összekapcsolódott az újraéledő szólásszabadság-polémiákkal (Kiss, 1998: 157–159; Schleicher, 2001: 26–29).

16 A polémiában mintegy középre helyezkedő Walker különböző erők koalíciójáról, szereplők és nézetek tarka-barka szótteséről beszél (Walker, 1994: 134–135).

kontinuusnak illetve diszkontinuusnak a „klasszikus” polgári jogi mozgalommal. Nem tisztázott, hogy PC-elvek iránti igény vajon az ide sorolható tömörülések berkein, szellemi vonzáskörzetén belül született-e meg, vagy a stratégiát váltó ágensek csupán felkarolták a kezdeményezést. A normarendszer értelmezése és érvényesítése körüli küzdelmekbe ráadásul a nagymúltú szervezetek mellett számos korábban meglehetősen súlytalan szereplő is bekapcsolódott. A „politikai korrektségről” folyó diskurzusokban a megszokottól eltérő testképpel rendelkezők jogaiért fellépő ún. *size acceptance* mozgalom, a látáskárosultakat képviselő *National Federation of the Blind*, vagy a különböző feminista, nyugdíjas- és veteránszervezetek reprezentánsai éppen olyan erővel tudták hallatni a hangjukat, mint a kisebbségi jogvédelem „klasszikus” korszakának meghatározó aktorai, így a *National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)*, az *American Jewish Congress (AJC)*, vagy az *Anti-Defamation League (ADL)*.

Nem csak abban hiányzik azonban az egységes álláspont, hogy a *Political Correctness* az ötvenes évek végén indult küzdelem folytatását, vagy egy új harc meghirdetését jelenti. Ugyancsak a folytonosság és a változó azonosság problémája érhető tetten a szellemi-politikai áramlat belső dinamikájával kapcsolatos reflexiókban. Vannak, akik inherens diszkontinuitást feltételeznek az egyre több területen jelentkező kezdeményezésekben. Samuel Walker például terminológiai szinten is igyekszik határozottan megkülönböztetni, világosan leválasztani a tudományos-egyetemi szférában zajlott csatározásokat a későbbi időszakban jóval tágabb hatókörre kiterjedő változásoktól. Könyvében ezért következetesen „*speech code movement*”-et említ a campusokban és az akadémiai körökben támadt forrongások kapcsán (Walker, 1994: 134). Mások az „*over PC-ing*” terminust alkalmazzák a belső folytonosságihiány kifejezésére (pl. Driscoll, 2005). Ez a tematizáció arra utal, hogy az amerikai társadalom számára a hétköznapi szintjén is megtapasztalhatóvá vált, mintegy a gyakorlatba átment, „megvalósult” nézetrendszer voltaképp nem (teljesen) azonos eredeti önmagával. Azt az interpretációt foglalja magában, hogy a média és a pártpolitika közegeiben az eredeti célok túlhajtása, a kezdetekkor megfogalmazott elvek karikaturisztikus eltorzítása, az eredeti szándékokról való elszakadás folyamata következett be.

Bármennyire szövevényesek és széttartóak is a „politikai korrektség” fogalmával kapcsolatos értelmezések, felfedezhető jópár olyan konstitutív elem, amely képes a kutatói szem számára is megnyugtatóan egybeforrasztani a vonatkoztatási területet. A felvillanó perspektívák eltérései mellett is érzékelhető marad számos, a szellemi-politikai áramlatnak közös irányt és sajátos, egyedi karaktert szabó, identitást kölcsönző tényező. A *Political Correctness* címszóval jelölt törekvések alapgondolata – bátran kijelenthető – az, hogy a nyelvhasználat jóval több pusztá fecsegésnél, hogy a közlések státusza újragondolást igényel. Az egyetemi campusok szabályzataiban is kifejeződő elvárás arra irányult, hogy a beszédet mint társadalmi-közösségi gyakorlatot fogják fel, és szorítsák keretek közé. Az ezt alátámasztó érvelés többirányú. Az egyik argumentáció elias-i értelemben vett „civilizációs” fordulatot sürgetett, vagyis a kommunikáció udvariasabbá, illedelmesebbé, „higiénikusabbá” tételét¹⁷. A másik a nyelv performativitása mellett annak konstruktivitására is igyekezett felhívni a figyelmet, mondván, hogy a szavakból reprezentációk, identitások, sőt valóságok épülnek (vö. Schleicher, 2001: 29–30). A nyilvános beszéd ugyanakkor mindkét koncepció szerint közösségi és hatalmi viszonyokat fejez ki, működtet és konstituál, vagyis a fogalmat korábbi használatához képest némileg kitágítva „politikai” tétellel rendelkezik. A beszélőnek tisztában kell lennie a megnyilvánulásaiban rejlő politikummal, vélték a PC-kultúra szószólói. Ha ezt jó- vagy rosszhiszeműen elmulasztja, esetleg szándékosan alkalmaz csoportvonatkozását tekintve sértő kifejezőmódot, akkor nem pusztán durván, bárdolatlanul viselkedik, de politikai szempontból „helytelenül” jár el. A *politically incorrect speech* megjelölés ilyenkor nem ironikus csúfolódásként, hanem komolyan, elítélően értendő – jelentéstartalma pedig igazán súlyos, kirívó esetben átfedésbe kerül a *hate speech* elnevezéssel. A *hate speech* tehát a PC-nek tekinthető gondolkodás, beszéd és magatartás antitézise, a támogatólag említett, pozitívan felfogott „politikai korrektség” terminus erős ellenfogalma.

A mozgalom reprezentánsainak szóhasználatában a *hate speech* jelentése kezdettől fogva szorosan

17 Ennek megfelelően igen kedvelt metaforikus szóösszetétel a „verbális higiénia” (ld. pl. Cameron, 1995).

összekapcsolódott az identitás sérelmével, a hátrányos helyzetű csoportok tagjainak ismétlődő megfélemlítésével és megalázásával, nyelv meglehetősen széles körben tapasztalható degradatív alkalmazásával, végső soron pedig a változtatásért kiáltó, igazságtalan társadalmi viszonyokkal. Komplementer fogalmaivá a *racist speech* és *sexist speech*, illetve az *offensive speech* váltak. Előbbiek alkalmasak voltak a jelenség szűkebb-specifikusabb aspektusainak kiemelésére, utóbbi pedig az inkriminált diszkurzív tevékenységforma jellegének hangsúlyozására.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a „politikai korrektség” elvárásait felvázoló aktorok voltaképp a konceptuális feltételekkel szemben igyekeztek használni a *hate speech* terminust. A kifejezést olyasvalamire vonatkoztatták, ami sok szempontból ellentmondott a szóösszetételt alkotó elemek bevett, köznapiságának. Miközben a konceptualizáció a jelölt megnyilvánulások erőteljes (negatív) érzelmi töltetét, a „gyűlölet” mozzanatát hangsúlyozza, aközben a *speech code*-ok megszövegezői nem pusztán indulatkeltőre vagy indulatkeltést értettek *hate speech* alatt, hanem ezen túlmenően mindenféle sértő jelzõt, kommentárt, minõsítést, gúnyolódó megjegyzést, durva viccet az elnevezés jelentéskörébe vontak. Nem kötötték ki, hogy a közlésnek figyelemfelkeltõnek, harsánynak, provokatívnak, a közrend felborulásával fenyegetõnek kell lennie, vagy erõszakos reakciót kell kiváltania.¹⁸ Emellett a „beszédet” sem kizárólag a verbalitás mezejére korlátozva értelmezték. Ide soroltak minden kommunikációs aktusként felfogható megnyilvánulást, immanensen expresszív dimenzióval rendelkező viselkedést (ld. errõl Walker, 1994: 137).

A fogalomhasználat bizonytalanságai azonban nem csupán az alapvetõ összetevõk, az affektualitás és a diszkurzivitás elemének tartalmi-jelentési elmosódottságából eredtek. Nem csak az okozott zavart tehát, hogy mi számít „gyûlöletnek” és mi számít „beszédnek”. A „politikai korrektség” teoretikusai és harcosai ugyanis egy a társadalmi status quo-t jó néhány ponton megkérdõjelezõ, radikális-emancipatorikus, szubverzív diskurzusba emeltek be egy a konceptualizációs hatásait tekintve összességében inkább legitimáló tendenciájú kifejezést. Miközben nagyon is fogékonnak mutatkoztak a hatalmi kérdések felvetése iránt, és kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy az inkriminált szociális-kommunikációs szituációkban milyen különbségek érhetõk tetten a megnyilvánulást tevõ és a sértett presztízseben illetve társadalmi státuszában, aközben egy ezt a tényezõt az implikációk szintjén csaknem teljesen elfedõ szót tettek meg integratív kategóriának.

Ezek után nem meglepõ, hogy a kilencvenes évek amerikai közbeszédében megindult a *hate speech* fogalom átértelmezése, kitágítása. Sõt, voltaképp nem is kitágításról, mint inkább a konceptuális keretek nyújtotta jelentési tér kitöltésérõl volt szó. A vélhetõen terminus technicusnak szánt kifejezést a különbözõ közéleti szereplõk, publicisták és politikusok a *PC*-diskurzus eredeti kontextusából kiszakítva, nem a *politically incorrect speech*, *racist speech* és *sexist speech* fogalmakra vonatkoztatva, hanem egyre inkább pusztán *offensive speech*, vagyis „támadó beszédmód” értelemben kezdték használni. A *hate speech* megnevezéssel lefedni kívánt megnyilvánulást ettõl fogva nem sértettje, vagy az abban felszínre törõ ideológiákum specifikálta. A közlés csoportvontakozásával kapcsolatos kritériumok fellazultak. A „célpont” kisebbségi mivoltának, a hátrányos helyzetének motívuma, mint szükséges feltétel, háttérbe szorult. Az elnevezés tartalmába beleértehetõvé vált valamely elvont közösség, párt vagy politikai tábor becsmérlése, a durva személyeskedés, az éles hangú kritika, a konkrét személyre vonatkozó sarkos megfogalmazás. Elõtérbe került az érzelmi elem. Minderre jó példát szolgáltat Jeff Jacoby, a *The Boston Globe* befolyásos kolumnistája, aki a kilencvenes évek közepétõl rendszeresen megjelenõ cikkeiben már a konzervatív oldal prominenseinek „lenácizását”, rasszizmussal, szexizmussal, homofóbiával való vádolását is a *hate speech* kategóriába sorolta (pl. Jacoby 1994; 1995; 1996; 1997; 1998). Az értelmi módosulás jól kimutatható a Jacoby írásaiban szinoním-, illetve komplementer jelleggel használt egyéb kifejezések segítségével. A *hate speech* a jobboldali médiaszemélyiség interpretációjában a következõ fogalmakkal minõsül nagyjából-egészében ekvivalensnek: *character-assassination* (az adott politikus imázsának le-rombolását célzó „jel-

¹⁸ Ez azért is fontos momentum, mert képes cáfolni a felvetést, miszerint a beszéd-kódexek *hate speech* kategóriája lényegében a negyvenes évek *fighting words* doktrínájának felelevenítése lenne (ld. errõl Walker, 1994: 137)..

lem-gyilkosság”), *demonization* („démonizáció”) *vigorous/obnoxious rhetoric* („durva/visszataszító retorika”), *slur* („szégyenbélyeggel felérő sértés, gyalázkodás,”), *slander* („rágalom”) (Jacoby 1994; 1995; 1996; 1997; 1998).

A terminust ugyanakkor az ezredforduló közéleti diskurzusaiban két további, kibővített változatban, állandósult jelzők hozzácsatolásával is alkalmazták. Jacoby, illetve a nyomdokain haladó más konzervatív véleményformálók szövegeiben a *liberal hate speech* összetétel vált kedvelt kifejezéssé, centrális kategóriává (ld. pl. Jacoby, 1998; 2002; 2004; Brennan, 2002b; Goldberg, 2003; Landrith, 2003; Tremoglie, 2003). Ez a konceptualizáció ironikus módon mintegy visszafordította a PC-mozgalom (egykori) jelszavának életét: a nyilvánvaló ideológiai elfogultságból fakadó, indulatos megnyilatkozások és a jobboldali politikai szereplők tendenciózus kárhoztatása mellett a kisebbségpártiság és a multikulturalizmus iránti elkötelezettség arrogáns hirdetését is betagolta a kategóriába. Hasonló, bár némileg tágabb értelemmel bír a *political hate speech* elnevezés. Ez, mint Brendon Nyhan elemzéseiből kitűnik, a Republikánus Párt egyes reprezentánsainak szóhasználatában jelent meg (Nyhan, 2003; 2004). Nyhan igyekszik világossá tenni, hogy a kibővített szóösszetétel két alapvetően eltérő diszkurzív jelenséget mos össze, és hogy nem ártatlan módon, hanem szándékoltan teremt aszociációs kapcsolatot nagyon is távoli jelentéstartományok között. Értékelése szerint a *political hate speech* kategóriája nem más, mint „fegyver”. Olyan fegyver, amelybe annak „tervezői”, kiötlői tudatosan belefoglalták a széles nyilvánosság számára meglehetősen homályos tartalmú, ám mindenképpen pejoratívan csengő *hate speech* negatív konnotációit, és amely többnyire a George W. Bush-t érő kemény bírálatok diszkreditálására szolgált (Nyhan, 2004).¹⁹

További érdekesség, és ugyancsak a kifejezés históriájához tartozik, hogy a fogalom az évek során nem csak a pártpolitika elsődleges diszkurzív terébe került be, de a populáris kultúra közegébe is átszivárgott. A tematikára érkezett reflexiók közül itt most csak egyet emelnék ki. A *South Park* című, amúgy több elemző által PC-ellenes politikai szatíráként (is) interpretált rajzfilm-sorozat 9. évadjában van egy rész (*Ginger Kids*), amelyben az egyik főhős, a negyedikes Eric Cartman egy iskolai kiselőadás keretében arról beszél, hogy a vörös hajú és szeplős gyerekek átkot hordoznak, nincsen lelkük, és veszélyt jelentenek a társadalomra. Szavainak nyilvánvaló célpontja, a leírásnak fizikai karakterjegyeiben messzemenőig megfelelő, amúgy zsidó származásúként megalkotott figura, Kyle Broflovski az elhangzottak nyomán csak annyit mond: „*It’s not a presentation – it’s hate speech!*” („Ez nem egy előadás, ez gyűlöletbeszéd!”)

---

19 Nyhan különösen Ed Gillespie-nek, a *Republican National Committee (RNC)* elnökének szerepét hangsúlyozza a neologizmus bevezetésében (Nyhan, 2004). Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a kifejezés Jeff Jacoby írásaiban is fel-felbukkan (ld. Jacoby, 2002).

Felhasznált irodalom

- Austin, L. J. (1990) *Tetten ért szavak*. (Fordította Pléh Csaba.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dieckmann, W. (2000) A politikai szavak tartalma. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.) *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas, 28–52.
- Cameron, D. (1995) *Verbal Hygiene*. London, Routledge.
- Foucault, M. (1992) Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság*, 1. szám. 45–53.
- Goldberg, D. T. (1995) Afterword: Hate, or Power? In Whillock, Rita Kirk – Slayden, David (eds.) *Hate speech*. Thousand Oaks, CA – London, Sage, 267–275.
- Goodall, H. L. Jr. (1995) Work-hate. Narratives About Mismanaged Transitions in Times of Organizational Transformation and Change. In Whillock, Rita Kirk – Slayden, David (eds.) *Hate speech*. Thousand Oaks, CA – London, Sage, 80–121.
- Kiss M. R. (1998) Az amerikai Political Correctness mozgalma a bírálatok tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 2. 155–176.
- Levin, J. – Vysostsky, S. (2002) Gyűlölet az amerikai populáris kultúrában. Csepeli György – Örkény Antal (szerk.) *Gyűlölet és politika*. Budapest, Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete – Friedrich Ebert Alapítvány, 70–82.
- Marcus, L. R. (1996) *Fighting Words: The Politics of Hateful Speech*. Westport, CT – London, Praeger.
- Muir, J. K. (1995). Hating for Life. Rhetorical Extremism and Abortion Clinic Violence. In Whillock, Rita Kirk – Slayden, David (eds.) *Hate speech*. Thousand Oaks, CA – London, Sage, 163–195.
- Nyhan, B. (2003) *The Republican assault on „political hate speech”*. www.spinsanity.org/columns/, November 13. A letöltés ideje: 2006. május 21.
- Nyhan, B. (2004) „Political hate speech”: A case study in the use of language as a political weapon. www.spinsanity.org/columns/, január 26. A letöltés ideje: 2006. május 21.
- Palonen, K. (2002) Style of Political Theorizing: Quentin Skinner’s and Reinhardt Koselleck’s Subversion of Normative Political Theory. *European Journal of Political Theory*. I., 91–106.
- Szabó M. (1998) Metaforikus politika. A figuratív politikai beszéd természetrajzáról. In Szabó Márton: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről, és a politikai tudásról*. Budapest, Scientia Humana Kiadó, 310–339.
- Whillock, R. K. (1995) The Use of Hate as a Stratagem for Achieving Political and Social Goals. In Whillock, R. K. – Slayden, D. (eds.) *Hate speech*. Thousand Oaks, CA – London, Sage, 28–54.
- Walker, S. (1994) *Hate Speech: The History of an American Controversy*. Lincoln, NE, University of Nebraska Press.
- Wolfson, N. (1997) *Hate Speech, Sex Speech, Free Speech*. Westport, CT, Praeger.

Források

- Anderson, B. C. (2003) We’re Not Losing the Culture Wars Anymore. *City Journal*, Autumn. www.city-journal.com A letöltés időpontja: 2006. február 25.
- Anderson, B. C. (2005) South Park Conservatives: The Revolt Against Liberal Media Bias. Washinton: Regnery.
- Bognár T. (2003) Gyűlölet-védő beszéd. Az USA-ban sem büntetőjogi kategória, de súlyosbító körülmény. *Magyar Nemzet*, november 17. 5.o.
- Brennan, P. (2002a) Goldberg Exposes Fellow Liberals’ Hate Speech. A review of Bernard Goldberg’s „Bias: A CBS Insider Exposes How the Media Distort the News.” 3 January, www.NewsMax.com A

- letöltés időpontja: 2006. október 27.
- Brennan, P. (2002b) Ann Coulter: Leftists Love Hate Speech. A review of Ann Coulter's new book, „Slander: Liberal Lies About the American Right”. 26 June, www.NewsMax.com A letöltés időpontja: 2006. október 27.
- Driscoll, E. B., Jr. (2005): South Park Conservatives: Snapshot of the Culture Wars. *Tech Central Station*, april 15. www.tcsdaily.com A letöltés időpontja: 2006. február 25.
- D'Souza, D. (1991): *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*. New York: Macmillan/Free Press.
- Jacoby, J. (1994) A year of character-assassination from the left. *The Boston Globe*, 27 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (1995) How the right is demonized. *The Boston Globe*, 21 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (1996) Another year of hate speech from the left. *The Boston Globe*, 31 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (1997) More hate speech from the left. *The Boston Globe*, 30 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (1998) The liberal double standard in reacting to 'hate' speech. *The Boston Globe*, 31 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (1999) A year of ugly liberal slurs. *The Boston Globe*, 30 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (2000) Slander is just fine when the left does it. *The Boston Globe*, 27 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (2002) The double standard on political hate speech. *The Boston Globe*, 27 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (2003) Hate speech of the left. *The Boston Globe*, 28 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Jacoby, J. (2004) More liberal hate speech. *The Boston Globe*, 30 december. www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles A letöltés időpontja: 2007. január 15.
- Landrith, G. C. (2003) Liberal Hate Speech Aimed at Children. 28 March, www.opinioneditorials.com/contributors/landrith_20030328.html A letöltés időpontja: 2007. március 18.
- Messer-Davidow, E. (1993) Manufacturing the Attack on Liberalized Higher Education. *Social Text*, Fall. 40–80.
- Messer-Davidow, E. (1994) Who (Ac)Counts and How. *MMLA* (The Journal of the Midwest Modern Language Association), Vol. 27, No.1, Spring. 26–41.
- Scatamburlo, V. L. (1998) *Soldiers of Misfortune: The New Right's Culture War and the Politics of Political Correctness*. Counterpoints series, Vol. 25. New York, Peter Lang.
- Tamás G. M. (2002) A hangnem. *ÉS*, 46. évf., 9.sz. <http://www.es.hu/> A letöltés időpontja: 2007. augusztus 30.
- Tamás G. M. (2004): Gerő András téved. *ÉS*, 48. évf., 37.sz., szeptember 10. 13. o.
- Taylor, J. (1993): Are You Politically Correct? In Beckwith, Francis J. – Bauman, Michael E. (eds.) *Are You Politically Correct? Debating America's Cultural Standards*. Buffalo, New York, Prometheus Books.
- Tremoglie, M. P. (2003) The Origin of The Double Standard. 11 November. <http://www.americandaily.com/article/2755> A letöltés időpontja: 2007. március 18.
- Wilson, J. (1995) *The Myth of Political Correctness: The Conservative Attack on High Education*. Durham, North Carolina, Duke University Press.

Grajczár István¹

Utak a szélsőjobboldalhoz

Bevezetés

Ez a cikk a munka világa és a szélsőjobboldali üzenetekre való fogékonyság közötti kapcsolatot vizsgálja Magyarországon. A cikk a SIREN EU-5-ös kutatási program keretében készített interjúknak és országos reprezentativitású kérdőíves vizsgálatnak az eredményeire épül. A SIREN projekt a társadalmi-gazdasági változások foglalkoztatásra, illetve a munkafeltételek alakulására gyakorolt hatását, valamint az ezzel kapcsolatos szubjektív percepciókat és egyéni reakciókat kutatta nyolc európai országban 2001 és 2004 között. A projekt célja az volt, hogy megvizsgálja, van-e kapcsolat a szélsőjobboldalnak minősíthető, illetve populista ígéretekkal teret nyerő szélsőjobboldali pártok megerősödése és az európai szociális modell, különösen a munka világának átalakulása között; vajon a rugalmasság iránti igény és ezzel párhuzamosan az európai jóléti társadalmak aranykorában kialakult foglalkoztatási biztonság megroppanása összefüggésben áll-e a szélsőjobboldal iránti fogékonyság növekedésével? A kutatás különös hangsúlyt helyezett annak vizsgálatára, hogy milyen mértékben tapasztalható összefüggés a munkahelyi biztonság megroppanása és a szélsőséges jobboldali nézetekhez való vonzódás kialakulásában fontos szerepet játszó xenofóbia, nacionalista és rasszista attitűdök megerősödése között.²

A kutatáshoz fontos háttérrel nyújtott az, hogy a kilencvenes években több EU tagállamban populista és szélsőjobboldalinak minősíthető pártok jelentős eredményeket értek el helyi és országos szintű választásokon. E pártok gyorsan növekvő támogatottságának magyarázatában gyakran felmerül érvként a globalizáció és a flexibilizáció által kiváltott változások elleni tiltakozás, a szociális biztonság megroppanása miatti aggodalom. E megállapítások rímelnék a két világháború közötti időkre, a fasiszta és náci pártok hatalomra jutását elősegítő tényezőkre: arra, hogy Olaszországban és Németországban, az első világháború és a nagy gazdasági világválság okozta mély társadalmi és szociális válság és zűrzavar nyomán kerültek hatalomra szélsőséges jobboldali pártok. Ez a párhuzam igaz akkor is, ha az elmúlt évtizedek változásai a munkaerőpiacon nem hasonlíthatók egy az egyben a két világháború közötti korszak kataklizmaszerű válságához. Ugyanakkor a globalizáció, a flexibilizáció, az ipari struktúra váltás és a gyorsan változó menedzsment technikák napjainkra jelentősen átalakították a munka világának realitásait, és sok tekintetben megroppantották a második világháború után kialakult európai szociális modell életminta modelljét.

Az elmúlt másfél évtized változásai egyre szélesebb körben kérdőjelezték meg a biztos álláshoz, a biztos jövedelemhez, a növekvő jóléthez fűzött reményeket, a tisztességes munkáért tisztességes bér koncepcióját. A foglalkoztatási struktúraváltás következtében a hagyományos, jól fizető ipari állások megszűnése nyomán a munkavállalók egy része kiszorult a munkaerőpiacról, a munkavállalók egy másik része pedig csak alacsonyabb jövedelem és hosszú távú biztonsági garanciák nélkül tudja megőrizni állását. A munkaerőpiac egy másik szegmensében a felelősség és a munkamennyiség növekedését nem kompenzálta

1 Jelen írás a következő tanulmányra épül: Different roads to the siren songs of the extreme right, by András Tóth and István Grajczár, in: Flecker, J. (ed.) Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right. Ashgate, Aldershot 2007. A szerző köszönetét fejezi ki Tóth Andrásnak a tanulmány megírásában való aktív közreműködéséért.

2 A projektben a következő országok vettek részt: Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Németország, Magyarország, Olaszország és Svájc. A társadalmi-gazdasági változásokra adott egyéni reakciók mélyebb megismerésére alapozva (kvantitatív és kvalitatív eszközökkel) a résztvevők ajánlásokat fogalmaznak meg a foglalkoztatás-politika, a munkaerőpiac, a társadalmi biztonság, az anti-diszkrimináció és a képzés területein.

a fizetések növekedése. Ugyanakkor a munkavállalók egy csoportja a változások nyerteseinek tekinthető, jövedelmük, autonómiájuk növekedett, s szakmai tudásuk iránti kereslet virtuális biztonságot kínál számukra az esetleges rövidtávú szerződések ellenére is.

A megváltozott körülmények nyomán szerte Európában tapasztalható volt a hagyományos szavazási szokások átalakulása. A korábban a pártrendszer perifériáján helyet foglaló kis szélsőséges pártok megerősödtek. Ennek egyik oka éppen az volt, hogy a kékgalléros munkavállalók szavazatai a baloldaltól átvándoroltak a populistá, gyakran radikális és szélsőjobboldali jelszavakkal operáló pártokhoz.

Magyarországon a rendszerváltás után a MIÉP vált a szélsőjobboldal vezető pártjává. Mint az köztudott a MIÉP a jobbközép keresztény-konzervatív párt, az MDF mérsékelt és radikális szárnyának szétszakadása révén jött létre. A radikális szárny elutasította a kormány liberális gazdaságpolitikáját, és azokat az alapszerződéseket, amelyeket Magyarország kötött a szomszédos államokkal elismerve a háború után kialakult nemzeti határokat. A MIÉP 1998-ban 5,5%-os eredménnyel bekerült a Parlamentbe és ott önálló frakciót alkotott. A MIÉP elsősorban nacionalista, sovinszta, anti-szemita, anti-kommunista, liberalizmus és globalizációellenes, valamint az EU csatlakozást elutasító szélsőjobboldali párt. A MIÉP szigorú törvény és rend párti: ez az általános törvény és rend program szükségessé teszi a tradíciók és erkölcsi értékek támogatását és mindenfajta, a normáktól eltérő deviancia elutasítását. Ugyanakkor szemben a nyugat-európai szélsőjobboldali pártokkal (pl. a Francia Nemzeti Front, a Dán Néppárt, vagy az Osztrák Szabadságpárt), melyek politikájában különös hangsúllyal szerepel a bevándorlás ellenzése, a MIÉP elsősorban nacionalista és etnocentrista jelszavakkal lép fel. Ez az etnocentrizmus és sovinizmus minden területen – így gazdasági téren is – elsőbbséget biztosít a magyaroknak (és egyfajta felsőbbrendű, a rendszerváltás nyerteseinek körében jóléti sovinszta attitűdöt alakít ki), a magyar vállalkozásoknak és megnevezi a régi-új kizsákmányoló ellenséget: többek között az EU-t és a globalizációs folyamatokat irányító „idegenszívű” zsidókat, kommunistákat, liberálisokat. A MIÉP etnocentrista nacionalizmusára jellemző az a fajta összeesküvés-elmélet mely szerint a korábbi kommunista elit, a magyar liberálisok és a nemzetközi zsidó tőke összefogott azért, hogy lerombolja a magyar nemzeti kultúrát és identitást, vagyis az ország „palesztinizálása” zajlik. A párt diskurzusában gyakran szerepel a környező országokban élő magyarok szerencsétlen sorsa és versailles-i szerződés igaztalan volta. A MIÉP pálcát tör amellet, hogy meg kell tisztítani a közéletet a liberalizmustól és a kommunista elittől, mert miattuk nem zajlott le a valódi rendszerváltás. Az országban a családközpontú keresztény-nemzeti értékeknek kell uralkodni, ezért a MIÉP több anyagi támogatást juttatna azoknak a magyar családoknak, akik több gyereket vállalnak, és ezzel biztosítanák a megfelelő születési arányszámot a magyarok között (hogy ellensúlyozza az „idegen elemek”, romák, zsidók, külföldiek számának esetleges gyarapodását Magyarországon). A MIÉP szerint a magyar földet és egyéb javakat meg kell óvni a külföldi, idegen kizsákmányolóktól³.

A pártstruktúrán belüli változások az EU-ban és itthon is sok elemző számára a harmincas évek rémét festette fel. Újra felvetődött a kérdés, hogy miért lépnek fel és kapnak tömegtámogatást szélsőséges, különösen szélsőjobboldali pártok. Annak ellenére, hogy általánosan elfogadott állítás a gazdasági nehézségek és válság, valamint a radikális, szélsőséges, vagy éppen populistá jobboldali pártok előretörése közötti kapcsolat mind a publicisztikában, mind a szakirodalomban, eddig nem volt olyan komoly vizsgálat, amely hitelt érdemlően feltárta volna a kapcsolatot a társadalmi-gazdasági változások és a szélsőjobboldal növekvő népszerűsége között.

E tanulmány arra kíván választ adni, hogy milyen összefüggés tapasztalható a gazdasági változások következtében átalakuló munkaerő-piaci helyzet egyéni percepciója és a szélsőjobboldali nézetek, attitűdök kialakulásának, elfogadottságának, és/vagy felerősödésének jelensége között.

---

3 Lásd: www.miep.hu

A tanulmány első része összefoglalja a szélsőjobboldali pártok iránti vonzódást magyarázó nagy elméleti családok legfontosabb megállapításait, bemutatja a magyar tudományos irodalom és publicisztika legfontosabb elképzeléseit a társadalmi-gazdasági változások és a szélsőjobboldali pártok helyzete közötti kapcsolatról.

A tanulmány második része azokat a kutatási kérdéseket és hipotéziseket tárgyalja, melyek megalapozták a kutatási projektet, s bemutatja ennek során készített mélyinterjúk elemzésének legfontosabb eredményeit, amelyek elvezettek a magyarországi kérdőíves vizsgálat feldolgozását vezérlő hipotézisek felállításához.

A tanulmány harmadik részében tárgyaljuk az interjúk elemzése alapján kialakított hipotézisek országos reprezentatív mintán történő kérdőíves tesztelésének eredményeit. Az utolsó fejezetben összegezzük eredményeinket és fogalmazzuk meg konklúzióinkat.

I. A Háttér

A szélsőjobb szimpátiát magyarázó legfontosabb elméletek

A szélsőjobboldali pártokkal való szimpátia attitűdinális okainak magyarázatával óriási terjedelmű szakirodalom foglalkozik. Az egyén szélsőjobboldali szimpátiájának magyarázatára öt olyan elméleti család alakult ki a II. világháborút követő évtizedekben, melyek különösen fontosak témánk szempontjából. Ezek a következők:

1. Az *etnikai verseny* teóriájának kiindulópontja Lipset 1959-es *Political Man* publikációja volt. Lipset szerint a munkásság rossz gazdasági helyzete intoleráns gondolkodásmódot eredményez a szűkös forrásokért folytatott verseny során. Ebből a gondolatmenetből származik a modern konfliktus elmélet (Campbell, 1967), amely szerint a szélsőjobboldali pártok *sovinisza*, idegengyűlölő politikája olyan különbségtételekre épül, mint *idegenek és nemzetbeliek megkülönböztetése*, a nemzethez tartozók érdekeinek és szolgálatának felvállalása. Ez a 'népcsoportok' közötti verseny szintén összefügg azokkal a belső csoportképző tényezőkkel, amelyek során az emberek pozitív saját csoport (in-group) identitásokat építenek, s megkülönböztetik magukat a negatív tulajdonságokkal felruházott idegen csoporttól (out-group) (Tajfel–Turner, 1979). Az attitűdök szintjén a *bevándorlókkal kapcsolatos előítéletek* és az ellenséges magatartás következik az etnikai verseny koncepciójából.

2. A második jelentős elméleti irányzat eredete a Frankfurti Iskolához kötődik és alapja Adorno et al., 1950-es publikációja *az autoriter személyiségről*. Az autoriter személyiség elmélete az egyik első és talán legjobban elfogadott magyarázat volt arra nézve, hogy miért volt oly sok munkás szavazója a náci pártnak. Az elmúlt évtizedek kutatómunkájának eredményeképpen az elmélet jelentősen tovább fejlődött. A kutatások jelenlegi állása szerint az autoriter személyiség kombinációja az alárendeltség és a dominancia utáni vágy kettőségének. Az autoriter személyiség számára vonzó politikai pártok azok, amelyek szigorú morális értékeket állítanak fel és programjuk középpontjában a szigorú jogrend és a rend (helyreállítása) áll, s ugyanakkor megengedik, hogy a „normabetartók” fellépjenek a „deviáns” magatartású személyekkel szemben. Ez a rendpárti, autoriter attitűdökre rájátszó program a szélsőjobboldali pártok programjának szerves része (pl. Billiet–Scheepers De Witte 1995, Franciaország; Mayer–Perrineau 1992, Németország; Falter–Klein, 1994). Fontos hozzátenni, hogy a korábbi kutatások úgy tekintettek a tekintélyelvűségekre, mint olyan személyiség-egyettesre, amely

szorosan összefonódik a nacionalista, **sovinisza** attitűddel. Az autoriter személyiség modern felfogása szerint azonban az autoriter attitűd független az etno-centrikus, sovinisztikus attitűdtől. Összefoglalva: az autoriter személyiség három fő eleme a modern felfogás szerint a következő (Altemeyer, 1988 alapján): konvencionálizmus, autoriter alárendelődés és autoriter agresszió.

3. A harmadik jelentős elmélet irányzat a **szociális dezintegráció elmélete**. Eszerint, a modernizáció folyamatai eredményeképpen az egyének társadalmi kötődései lazulnak, vagy éppen elszakadnak, s ez kihat az emberek szavazási szokásaira is. A szociális dezintegráció miatt megnő a hajlandóság a szélsőjobboldali pártokra való szavazásra. Ennek a jelenségnek a magyarázata az, hogy a helyét nem találó, krízishelyzetben lévő választó kiábrándulhat a meglévő politikai struktúrákból. Krízishelyzetben az emberek könnyen fogékonyá válnak új pártok, új integrációs lehetőséget nyújtó struktúrák irányába, amitől remélhetik reintegrációjukat a társadalomba. A szociális dezintegráció folyamata felerősítheti a nacionalista, **sovinisza** pártok iránti vonzódást, azáltal, hogy „helyettesítőt” ad a tényleges szociális integráció helyett egy imaginárius közösségbe, a nemzetbe (Scheepers, Billiet & De Witte, 1995).

4. A negyedik elméleti irányzat a **politikai elégedetlenség és a tiltakozó szavazás** elmélete. Eszerint az elmélet szerint, azok, akiket negatívan érintenek a társadalmi-gazdasági változások, elégedetlenné válnak, úgy érzik, hogy politikailag „gyengék”, s nem tudják befolyásolni a politikai folyamatokat. A politikai elégedetlenség attitűdje azt eredményezi, hogy a választó már semmi jót nem vár a hagyományos politikai elittől – legyenek kormányon vagy ellenzékben –, ami tiltakozó szavazáshoz vezethet. A csalódott választó a „hagyományos” politikai térből ’kiszorított’ ’marginális’ pártokra szavaz – melyek napjainkban leggyakrabban szélsőjobboldali pártok (Van den Brug–Fennema–Tillie, 2000).⁴ Úgy tűnik azonban, hogy a tiltakozó szavazás attitűdje önmagában nem magyarázza a szélsőjobboldali pártok sikerességét. A valóságban a szélsőjobboldalra szavazók nagy része egyébként is mutat vonzódást a szélsőjobboldali pártok programja iránt (Falter–Klein 1994, Billiet–De Witte, 1995; Scheepers–Billiet–De Witte 1995).

5. A **szociális dominancia orientáltság** elmélete az utóbbi években kapott nagyobb figyelmet. Ez a kutatási irány a saját csoporton belüli viszonyokat vizsgálja, különbséget téve egalitáriánus és hierarchikus felfogás között (Pratto, Sidanius, Stallworth & Malle, 1994). Vagyis az alá- fölérendelt társadalomértelmezés iránti hajlandóság egyben meghatározza, hogy a polgárok az egyenlőséget elősegítő, vagy a különbségek fenntartására irányuló politikai programokat támogatnak. A szociális dominancia elméletének kulcsa a mások feletti uralkodás vágya. Itt fontos megemlíteni, hogy a mások feletti uralkodás vágya eredetileg az autoriter személyiség koncepciójának része volt, de későbbi kutatások kimutatták, hogy ez nem függ össze ezzel a jelenséggel (Altemeyer, 1998; Duriez–Van Hiel, 2002). Független jelenséggént a mások feletti uralkodás attitűdje szorosan összefügg a nacionalizmussal, a **sovinizmussal** a bűnözőkkel szembeni kemény fellépéssel (erős rendpártiság), az erős haderő megteremtésére irányuló programok támogatásával (Pratto, 1999).

Kapcsolat a társadalmi-gazdasági változások és a szélsőjobboldali nézetek terjedése között Magyarországon

A magyar tudományos és publicisztikai irodalom általában axiómaként fogadja el, hogy erős kapcsolat van a társadalmi-gazdasági változások és a szélsőjobboldali attitűdök kialakulása és terjedése között. A rendszerváltás utáni politikai rendszerre, és a MIÉP felemelkedésére vonatkozó irodalom szerint, a szélsőjobboldali nézetek terjedésének fő okai között találjuk a rendszerváltás okozta gazdasági-társadal-

⁴ Ez fordítva is igaz: hatalomra kerülve gyorsan elfordulnak a protest szavazók az általuk felemelt pártoktól, mint azt a Lijst Pim Fortuyn vagy az FPÖ támogatottságának visszaesése mutatja.

mi krízist, a neo-liberális gazdaságpolitikát, a gazdaság átstrukturálódását, s ennek nyomán kialakuló növekvő bizonytalanságot és frusztrációt, ami különösen igaz a fiatal generációkra, akiknek gondot okoz az új gazdasági rendbe való beilleszkedés, mely elősegítheti a szélsőséges attitűdök kialakulását és aktív szavazói vonalon a szélsőséges pártok és mozgalmak felemelkedését. Bozóki szerint – mely tipikusnak tekinthető a magyar szakmai irodalomban – a fent említett változások miatt kialakuló nehézségek és az anómia kulcsszerepet játszanak a szélsőjobboldal térnyerésében. Kéri László szerint a MIÉP növekvő népszerűsége az egyetemisták körében annak a bizonytalanságnak köszönhető, mely a tanulmányok befejeztével várhatóan a munkaerő-piacon fogadja őket: sikerül-e vajon megfelelő állást találni a biztonságot jelentő egyetemi fészkekből kiröppenneve?⁵ Mások a globalizációt az egyenlőtlenségek növekedését és a munkanélküliséget említik fontos faktorokként. További írások amellet érvelnek, hogy az egyre növekvő számú sikeres fiatal vállalkozók és hivatalnokok, értelmiségiek pozícióik stabilitása érdekében támogatják a MIÉP álláspontját egy zárt, etnocentrikus piacgazdaság kialakítása reményében. Meg kell említenünk ugyanakkor azt is, hogy a szakirodalom szerint a társadalmi-gazdasági változások okozta problémakör csak egy a sok ok közül, mely a szélsőjobb felemelkedéséhez és konszolidációjához vezethet, és nem tekinti a szociális okokat a szélsőséges nézetek kialakulása fő okának. A szakirodalom inkább azt az álláspontot támogatja, hogy a MIÉP a pártrendszer kialakulásának sajátosságai eredményeképpen alakult meg, a széleskörben létező xenofób, nacionalista érzelmek, illetve a kommunista rezsim bűnei következtében kialakult anti-kommunista attitűd felerősödésének következményeként.

II. A kvalitatív fázis módszerei és főbb eredményei

Magyarországon a SIREN projekt kvalitatív fázisában 42 interjú készült, ebből 32 interjút használtunk fel a tanulmány megírásához (10 interjút egyfajta kontrollként készítettünk olyan munkavállalókkal, akiket szintén markánsan érintettek a társadalmi-gazdasági változások, de nem szimpatizálnak a szélsőjossal). A kiválasztás a foglalkozási státusz, a munkahelyi státusz, a munkaerő-piaci szektor és a szélsőjobb attitűdök iránt való fogékonyság alapján történt. Egyrészt olyanokat kerestünk, akik határozatlan idejű munkaszerződéssel dolgoznak azokban a szektorokban, illetve vállalatoknál, melyek az utóbbi időben jelentős átalakuláson mentek keresztül. Másrészt olyanokat kérdeztünk, akik határozott munkaidejű szerződéssel, vagy vállalkozóként dolgoznak, illetve, akik kifejezetten bizonytalan kondíciókkal rendelkeznek a munkaerőpiacon (feketemunka, időszakos munka, alkalmi munka stb.). Próbáltunk ugyanakkor végzettség, nem, kor és eltérő régiók szerint is variálni a 'mintát'. Miután a MIÉP szavazóbázisa Budapesten és Pest megyében koncentrálódik, így ez a két közigazgatási egység erős súllyal szerepelt a vizsgálat során. Készítettünk ugyanakkor néhány kontroll interjút Kelet-Magyarországon, illetve a Duna-Tisza Közén is. Hasonló okok miatt számos magasán képzett emberrel is készült interjú, valamint olyanokkal, akik különböző közszolgáltatóknál dolgoznak.

Az interjúk lekérdezése során azt próbáltuk kideríteni, hogy interjúpartnereink hogyan tudnak megküzdeni munkavállalási és megélhetési problémáikkal egy alacsony kereseti modellel jellemezhető társadalomban, amely egy hatalmas gazdasági krízisen és társadalmi-gazdasági átstrukturálódáson ment keresztül az elmúlt másfél évtizedben, s ez miként befolyásolta politikai nézeteiket. Arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy találunk-e kapcsolatot a kérdezettek politikai attitűdjei és a munka világában szerzett tapasztalatai között.

Úgy találtuk, hogy interjúpartnereink életútja, csakúgy mint a magyar gazdaság jelentős átalakuláson ment keresztül, mely inkonzisztenciákkal terhes: a munkaerő-piaci, az anyagi helyzet, illetve az életutak egyes dimenzióiban ugyanazon kérdezettnél gyakran egyidőben figyelhattunk meg felívelést, bizonytalanságot, illetve a lecsúszás veszélyét. Kiderült, hogy a politikai attitűdök nem értelmezhetőek pusztán egy ember életútján belül: interjúalanyaink családtörténetek, családi életút keretében helyezik el saját életük

---

5 Népszabadság, 2001.10.12.

magánszférára és a munkaerőpiacra vonatkozó tapasztalatait. Az interjú vizsgálat alapján többek között az alábbi megállapításokra jutottunk:

1. A családi szocializáció (vallásos, nemzeti érzelmű, tekintélyelvű neveltetés, a Horthy rezsim tisztelete, revizionista elképzelések, anti-kommunizmus, családi törések az 50-es évek terrorja alatt – a család helyzetének sorcsapásszerű romlása és/vagy a család egyik tagját ért fizikai-lelki megaláztatás) meghatározó jelentőségű a bal-jobboldali kontinuumban való elhelyezkedésben és a szélsőséges eszmék iránti nyitottság kialakulásában.
2. A megkérdezett saját életében a munka világában szerzett negatívnak ítélt tapasztalatok felgyorsíthatják az attitűdinális radikalizációs folyamatot, és ezek a többnyire passzívan létező attitűdök megfelelő politikai hívószavak hatására erős szélsőjobboldali szimpátiát, illetve aktív választói magatartást eredményezhetnek.
3. Léteznek életút minták, amelyekben tipikus (munkaerő-piaci) élethelyzetek és a szocializációs tényezők, valamint a kettő hatására kialakuló attitűdök összekapcsolódnak.

Interjúinkra támaszkodva összefoglalóan a következő főbb vélemény-kategóriákat különböztethetjük meg, melyekből kialakultak a sovinizmus, a tekintélyelvűség, a politikai gyengeség, a felsőbbrendűség, vagy a bevándorlásellenesség attitűdjei:

1. **Az MSZP a kommunista terror felelőse, az MSZP szerepe következtében kialakult bizalmatlanság a demokratikus rendben** (jellemzők: a rendszerváltás és a demokrácia színjátékként való értékelése; a politika, mint a korrupció melegágya; politikusok, akik idegen érdekeket szolgálnak, ahelyett, hogy a magyar emberek érdekeit védenék)
2. **Globalizáció ellenesség** (jellemzők: összeesküvés-elméletek; anti-szemitizmus; EU-pesszimizmus; a fogyasztói társadalommal szembeni szkepticizmus)
3. **Etnocentrikus világnézet** (jellemzők: sovinizmus, a Trianoni szerződés következtében külföldre szorult magyarok sorsa és az elszakított területek visszaszerzésének kérdése; xenofóbia; paternalizmus a hazai kisebbségekkel szemben; a hit, hogy a magyarok saját hazájukban kisebbségi sorsra jutnak)
4. **A törvény és rend társadalmának utópikus víziója** (jellemzők: a liberalizmus és a liberális demokrácia káoszként való aposztrofálása, az etnikai és egyéb kisebbségek pl. melegek elutasítása; karizmatikus vezető szükségessége)

Tapasztalataink szerint kérdezetteink nem fogadják el azt, hogy a békés rendszerváltozás ára a szocialista rezsim politikai, kulturális és gazdasági elitjének és a régi elit szimbolikus tőkéinek sikeres átkonvertálása volt. A válaszadók úgy érzik, hogy a korábbi rezsim kiszolgálói nem bűnhődtek meg bűneik miatt, sőt ismét befolyásos pozíciókba kerültek saját hatalmuk átmentése révén: a kommunista elit tehát nem lett kiszorítva sem a politikai, sem a gazdasági életből, sem pedig a médiából. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Magyarországon a szélsőséges üzenetekkel való szimpátia egyik legfontosabb oka a kommunista rezsim alatt elszenvedett családi meghurcoltatás és a befejezetlen rendszerváltás okozta frusztráció. Válaszadóink jelentős részének további frusztrációt jelent a rendszerváltáskor legharcosabb anti-kommunista párt, az SZDSZ választási és kormányzati koalíciója az MSZP-vel. Kérdezetteink így az SZDSZ-t nemcsak áruló, hatalomittas, opportunistáknak látják, hanem a koalíció okait is tudni vélik: ez pedig nem más mint a nemzetközi zsidóság és a kommunisták összeesküvése többek között az átláthatatlan kormányzás, az emberek kifosztása, a kaotikus kapitalizmus és a globalizáció támogatásának érdekében, mely aláássa az ország kultúráját, erkölcsi tartását és társadalmi biztonságát.

Ehelyett ők egy erőskezű, karizmatikus magyar vezérre vágnak, aki rendet teremt az országban és visszaállítja Magyarország nemzetközi tekintélyét, valamint tradicionális értékeit, s remélik, hogy az új rend végre megtisztítja a közéletet a korábbi rezsim nemkívánatos szereplőitől.

A családi szocializáció mellett az egyéni életút, a karriertörténet, vagy a jelenlegi társadalmi és munkaerő-piaci helyzet szintén jelentős hatást gyakorol a politikai nézetekre, így a szélsőjobboddallal való szimpátiára is. A nacionalista, sovinszta attitűd leginkább a családi szocializáció eredménye, de a rendszerváltás óta eltelt időszak politikai eseményei és a munka világában bekövetkezett változások – mint a globalizáció, a multinacionális vállalatok növekvő gazdasági súlya és jelenléte, az új munkahelyi gyakorlatok bevezetése az erősödő versenyben, a növekvő munkanélküliség és munkaerő-piaci, munkahelyi bizonytalanság, vagy az EU tagsággal szemben kialakított pesszimizmus – felerősítették ezeket a sovinszta, etnocentrikus attitűdöket interjúpartnereink többségénél. Interjúpartnereink negatív tapasztalatai és bizonytalansága a munka világában radikális szembenállást eredményezett a liberális piacgazdasággal és a globalizációval. Véleményük szerint a globalizáció a nemzetközi zsidóság összeesküvésének következménye, mely összeesküvés többek között a gazdasági bizonytalanságot okozta.

Ugyanakkor szembesülnünk kellett azzal is, hogy a rendszerváltás nyertesei is gyakorta szimpatizálnak a szélsőjobboddallal, kialakítanak szélsőséges attitűdöket. Sokan közülük, akik keresztény, tekintélyelvű, anti-kommunista neveltetést kaptak, kialakítottak egyfajta jóléti sovinszta attitűdöt és a társadalom merev, hierarchikus és meritokratikus szemléletét, melyek fogékonnyá tették őket a szélsőjobb etnocentrikus, sovinszta üzeneteire. Ez különösen hatékony az utóbbi évtizedben, amikor – relatív munkaerő-piaci sikereik ellenére – tőkeerős multinacionális vállalatokkal kell versenyezniük a piacon. Ők egy jóval meritokratiкусabb társadalmi rendre vágnak, mely több lehetőséget biztosít az arra érdemeseknek (értsd: szorgalmas magyaroknak), és szigorúbban szabályozná a versenyt, hogy kordában tartsák az idegen, globalizációs erőket, mely véleményük szerint a mai magyar gazdaságot a kezében tartja.

Teljes kudarcot és frusztrációt a rendszerváltás veszteseinek érznek, relatív kudarcot és frusztrációt azok perceptálnak, akik nyertesei ugyan a rendszerváltásnak, jó körülmények között élnek, jó munkaerő-piaci pozícióval rendelkeznek, de állandó adózó küzdelmet vívnak a legyűrhetetlennek tűnő nemzetközi tőkével.

Az interjúk szerint a szélsőjobb politikai üzeneteire való fogékonysághoz egyfajta kettős frusztráció szükséges: úgy tűnik, hogy létezik egy a szélsőjobb szimpátiát magyarázó modell, amely egyrészt a családi szocializáció és a családi múlt, a szocializmusban átélt események együttjárására, illetve a jelenlegi társadalmi-gazdasági változások percepciójára és az adott egyén a munka világában betöltött helyzetére, karrierlehetőségeire, megélhetésére, az egyén abszolút, vagy relatív kudarcára épül a gyorsan változó társadalmi-gazdasági viszonyok között.

Az interjúk alapján életsorsok megismerése révén hasonló munkaerő-piaci kondíciókkal, személyes élethelyzetekkel, attitűdökkel és ezek révén szélsőségessé vált reakciókkal találkoztunk. Ezért a fenti interpretatív modell alapján interjúpartnereinket megpróbáltuk csoportosítani. A csoportosítás egyfajta életút mintázat alapján történt, mely a hasonló családi szocializáció, a jelenlegi élethelyzet (társadalmi, gazdasági, munkaerő-piaci helyzet), illetve a kialakult/kialakított attitűdök együttjárása és hasonlósága mentén történt. A megismert életsorsokban ezek a különféle dimenziók összekapcsolódtak, dinamikus ok-okozati viszonyná alakultak. A kvalitatív fázisban így négy, többé-kevésbé elkülönülő élethelyzetet és azzal összefonódó attitűd csoportot (mintázatot) tudtunk megkülönböztetni, melyeket legfőbb jellemzőik alapján neveztünk el: felívelők, küzdők, bizonytalanok és vesztesek:

1. A **felívelők** 35-40 év körüli fiatal sikeres menedzserek, akik az "új" iparágakban, vagy multinacionális cégeknél dolgoznak. Ők tipikusan nyertesei a rendszerváltásnak és a globalizációs folyamatoknak. Anyagi,

társadalmi helyzetük kifejezetten jó, a jövőjüket többnyire biztosítva látják. Meglehetősen biztos munkahelyeken dolgoznak és erős kötődést éreznek a munkahelyük felé. Másrészt a világot hierarchikus felépítésűnek látják, a meritokratikus társadalomképben hisznek. Számukra a meritokrácia ugyanakkor kettős mércével bír: egyrészt szeretnék, ha egyenlő eséllyel vehetnék fel a versenyt a tőkeerős multinacionális vállalatokkal, másrészt viszont úgy gondolják, hogy mindenki magának, a saját erőfeszítéseinek köszönheti a sikert, saját sikerességét (így messzemenően lenézik és hibáztatják a romákat, hajléktalanokat, bevándorlókat, a jóléti állam nyakán “élősködőket” saját kudarcaik miatt). Sikereik ellenére egyfajta zavart éreznek a magyar gazdaság jelenlegi működésében, lévén a multinacionális vállalatok dominálnak a piacon. Erős jóléti szovinizta és néhányuk anti-szemita attitűdöket mutat. Ezek az attitűdök részben az erős keresztény, nacionalista, tekintélyelvű és anti-kommunista szocializáció (felerősödésének) következményei, melyek nyitottá teszik őket a szélsőjobb populista üzeneteinek elfogadására.

2. A **küzdők** általában középkorú képzett szakmunkások, akik a teljes állású munkájukat egészítik vállalkozással. Ők tipikusan az alsó középosztályhoz tartozónak érzik magukat és lezárva érzik maguk előtt a felfelé irányuló társadalmi mobilitási csatornákat. Ennek ellenére többnyire jómódban élnek, viszonylag sikeresnek mondhatók és határozottan megkülönböztetik magukat az alsóbb osztályoktól. Emellett azonban a jövőjüket kifejezetten pesszimistán látják, mely leginkább a már említett blokkolt mobilitási lehetőségek következménye. Fontos megjegyeznünk, hogy a munkahelyi biztonságuk nincs veszélyeztetve és erősen kötődnek a munkahelyi kapcsolataikhoz, illetve munkatársaikhoz. Emellett ebben a csoportban az alacsony főállású jövedelem kiegészítésre szorul gyakran illegális, vagy fél-legális vállalkozói tevékenységgel. Ez a munka világából fakadó anyagi természetű frusztráció egybefonódik a politikai gyengeség, elégedetlenség, kiábrándultság attitűdjével. Azok, akik nacionalista, tekintélyelvű és anti-kommunista neveltetést kaptak nyitottá válhatnak a szélsőjobb populista üzeneteinek elfogadására.

3. A **bizonytalanok** alacsony iskolai végzettségű, középkorú munkavállalók, mely meghatározza munkájuk és munkahelyük jellegét is. Ők tipikusan segéd-, vagy betanított munkát végeznek többnyire a gyáripárban, vagy a szolgáltató szektorban. Úgy érzik, hogy nem jutnak rendes munkához, mely biztosítaná megélhetésüket, életvitelük stabilitását. Gyakran váltanak munkahelyet, a munkahelyi biztonság csak nyomokban, vagy egyáltalán nem fedezhető fel körükben. Így ők nem tartoznak semmilyen munkahelyi csoporthoz, kötődésük az aktuális munkahelyükhöz és munkatársaikhoz gyenge. Úgy érzik, nagyon sokat dolgoznak nagyon kevés pénzért, ugyanakkor a felelősségük (és a megbecsültségük) is rendkívül alacsony. Pontosan tudják, hogy ők pusztán apró láncszemek a gépezetben és könnyen helyettesíthetők. Az alapattitűdjük az, hogy szinte alig bírnak befolyással a környezetükre, az őket körülvevő világra, illetve a saját sorsukra. Ennek következtében hihetetlenül érdektelenek a világ és saját sorsuk iránt, döntéseik nem átgondolt döntések. Ebben a helyzetben a politikát csak nyűgnek tekintik, e frusztráció egybefonódik a politikai gyengeség, elégedetlenség, kiábrándultság attitűdjével. Azok, akik nacionalista, tekintélyelvű és anti-kommunista neveltetést kaptak nyitottá válhatnak a szélsőjobb populista üzeneteinek elfogadására.

4. A **vesztesek** általában kallódó fiatalok, akik nem találják helyüket a munka világában. Nincs biztos munkahelyük, és többnyire a meglévő alkalmi munkájukat sem szívesen végzik. Kifejezetten pesszimistán látják a jövőjüket, elveszettnek érzik magukat a társadalomban. Legtöbbször apolitikusak és gyakran antiszociális lázadók, akik önigazolást keresnek és kötődésre vágynak. Ők leginkább a nacionalizmus hívószavaira fogékonyak és a meritokratikus felfogás kettős mércéjét ‘alkalmazzák’: ők magukat érdemtelenül kitaszítottak érzik a társadalomból, ugyanakkor elhatárolják magukat a lusta élősködőktől, kisebbségektől, hajléktalanoktól és hierarchikus rendet szeretnének, amely megbecsüli őket és megmutatja helyüket a társadalomban.

A fenti mintázatok léte okán azt mondhatjuk, hogy kvalitatíve sikeresen meg lehet különböztetni hasonló élettörténetek, foglalkoztatási helyzetet, illetve a munka világában szerzett tapasztalatok alapján, valamint a szocializáció és a társadalmi-gazdasági változások percepciói alapján kialakult attitűdök összekapcsolódásának segítségével bizonyos csoportokat, melyek a különböző dimenziók együttjárásai révén szélsőjobboldali szimpátiához vezethetnek.

Minden interjúpartnerünkénél a különböző attitűdök és élethelyzetek kombinációi erősen befolyásolták a politikai nézetet. Nyilvánvalóvá vált, hogy a lezáródó pozitív irányú társadalmi mobilitási csatornák, a karrierlehetőség, a munka világába való integráció hiánya, az alacsony jövedelmek miatt kialakuló frusztráció elsősorban a politikából való kiábránduláshoz, bizalmatlansághoz, politikai gyengeség érzéséhez vezethet. Emellett azt is megállapítottuk, hogy a relatív siker, az egyenlőtlen verseny percepciója miatt kialakuló frusztráció (és a meritokrácia kettős mércéje) a jóléti sovinizmus attitűdjéhez köthető.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy Magyarországon a legfontosabb szélsőjobb szimpátiához vezető attitűd a sovinizmus (jóléti sovinizmus, illetve nacionalizmus), mely attitűd minden, a szélsőjobbal szimpatizáló válaszdónál megfigyelhető volt és jelentős szerepet kapott a világ értelmezésében, amellet, hogy a sovinizmushoz vezető utak és mintázatok nagyon különbözőek lehetnek (különböző élethelyzetek, munkaerő-piaci pozíciók, családi szocializáció, vagy a társadalmi-gazdasági változások percepciói). Így a kvantitatív fázisban használt országos reprezentativitású kérdőíves kutatásban először is azt szeretnénk volna tesztelni, hogy sok egyéb változó mellett Magyarországon a sovinizmus-e a legfontosabb attitűd, mely szélsőjobboldali szimpátiához vezet, illetve, hogy a munkaerő-piaci változók jelentős mértékben hozzájárulnak a szélsőjobb szimpátia magyarázatához. (hipotézis 1).

A második hipotézisünk szerint a politikai gyengeség, kiábrándultság attitűd szintén jelentős mértékben befolyásolja a szélsőjobboldali szimpátiát, ugyanakkor a sovinizma attitűd és a politikai gyengeség attitűd mögött olyan, egymással össze nem egyeztethető magyarázó változók állnak, melyek a munka világának változásaihoz való "alkalmazkodás" különböző variációit mutatják. Egész pontosan tehát azt akartuk tesztelni, hogy valóban meg tudunk-e különböztetni két fontos magyarázó modellt, mely szerint a sovinizmust inkább a relatív munkaerő-piaci siker és a családi tekintélyelvű neveltetés, míg a politikai gyengeséget a munka világának kudarcaihoz kötődő tényezők és frusztrációk magyarázzák (hipotézis 2).

III. A kvantitatív fázis módszerei és főbb eredményei

A kérdőíves vizsgálat során Magyarországon 704 főt kérdeztünk meg telefoninterjúk módszer alkalmazásával. Az interjúfelvételt a Marketing Centrum végezte az EU szabványnak megfelelő regionális és településméret szerinti bontásban, mely mintavételi módszer a nyolc ország eredményeinek összehasonlíthatóságát és a főbb háttértényezők reprezentativitását is szem előtt tartotta. Azonban az összehasonlíthatóságnak ára volt: a nemzetközi összehasonlító elemzés kvantitatív fáziséval megbízott kutatók csak helyel-közzel tudták az összevont adatfájlt súlyozni. Az ott felhasznált adatoknál a főbb problémát a fiatalok viszonylag alacsony és a magasán képzettek magas aránya jelentette. Ezért a jelen tanulmány során felhasznált magyar adatokat tartalmazó adatfájlt újrásúlyoztuk a 2002-es Labour Force Survey adatainak alapján. Így korra, nemre, régióra, településméretre és iskolai végzettségre közelítően reprezentatív adatokhoz jutottunk. A súlyozás után e változók attribútumainak arányai többé-kevésbé megfeleltek a 2002-es Labour Force Survey adatai hasonló arányainak.

A kérdőívet csak olyan magyar állampolgároktól kérdeztünk meg, akik legalább öt éve aktívak a munkaerőpiacon. A kérdőív első része a foglalkoztatásra és a munkaerő-piaci helyzetre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. Ezt követte két, az életre és a munkára vonatkozó elégedettséget mérő kérdés, illetve

az elmúlt öt évre vonatkozó, egyes munkaerő-piaci kondíciók és az anyagi helyzet változásait nyomon követni kívánó kérdéscsoport (a társadalmi-gazdasági változásokat mérő blokk).

Ezt követően az egyes csoportokhoz való kötődésre kérdeztünk, majd az érdekvédelemre, a megbecsültségre, illetve néhány munkavégzéssel kapcsolatos attitűdre vonatkozó kérdést tettünk fel.

Ezt a blokkot követte a kérdőív attitűdinális gerince. Ebben a blokkban a felsőbbrendűséggel, a tekintélyelvűséggel, a migrációellenességgel, a sovinizmussal és a politikailag magukat gyengének (a befolyásolás lehetőségének hiánya, kiábrándultság a politikából) mutató emberek percepcióival kapcsolatos attitűdökre voltunk kíváncsiak. Végül – a szokásos szocio-demográfiai blokk mellett – megkérdeztük azt is, hogy a kérdezettek jelenleg mely pártra szavaznának, illetve mennyire szimpatikus a MIÉP politikai álláspontja.

A sovinizmust, a tekintélyelvűséget, a politikai gyengeséget, a migrációellenességet, illetve a szélsőjobboldallal való szimpátiát magas mérési szintű főkomponensekkel mértük, csakúgy, mint a társadalmi, foglalkozási csoportokhoz való kötődést, a munkahelyi változásokat, valamint a munkaerő-piaci megbecsültséget. A felsőbbrendűséget nem sikerült főkomponenssel mérni, ezért itt csak egy ötfokú skálát használtunk.

Modelljeinkben az említett főkomponensek függő és független változókként is szerepeltek, attól függően, hogy logikailag (magyarázandó, vagy magyarázó változó) milyen szerepre szántuk őket. Az első lépések során természetesen megpróbáltuk kideríteni azt, hogy ezen attitűdök kialakulását (pontosabban meglétét) valószínűsíthetően mely változók (demográfiai, illetve munkaerő-piaci, vagy a társadalmi-gazdasági változásokra vonatkozó változók) és milyen erősséggel befolyásolják a leginkább.

A különböző magyarázó modellek létrehozásához lineáris regresszió segítségével jutottunk (így a modellbe bevont változókat egymás hatására korrigáltuk). Ezt természetesen úgy kell érteni, hogy egymás hatására korrigálva meghatároztuk azokat a változókat, melyek szignifikánsan hatnak az egyes – fent említett – függő változókra. A független változók között szerepeltek a releváns munkaerő-piaci, társadalmi-gazdasági változásbéli, attitűdinális és demográfiai magyarázó változók. A modelleket olyan lineáris regresszió segítségével hoztuk létre, melyben a stepwise módszert alkalmaztuk a modellbővítés során (e módszer hathatós segítséget nyújt a független változók közötti interferencia-változások vizsgálatához). E mellett vizsgáltuk a multikollinearitást, az autokorrelációt és a homoszkedaszticitás mértékét is. Mindhárom kontroll teszt során a végső modellre vonatkozóan megnyugtató eredményeket kaptunk.

Az első hipotézis tesztelése

Az első lépésben azt akartuk tesztelni, hogy – sok más változó mellett - valóban a sovinizmus-e a legfontosabb **attitűd** Magyarországon (*lineáris regresszió $R^2=0,3 - 1$. táblázat a mellékletben*), mely a szélsőjobboldali szimpátiához vezet.

A szélsőjobb szimpátiát leginkább a kor határozza meg: egyértelműen a fiatalabbak szimpatizálnak intenzívebben a szélsőjobbal (ez alátámasztja az utóbbi pár év azon elképzeléseit, hogy a fiatalok között ugrásszerűen nőtt a szélsőjobb iránti szimpátia). A következő befolyásoló tényező a település mérete: minél kisebb a település annál inkább szimpatizálnak az ott élők a szélsőjobbal (a MIÉP ugyan inkább 'budapesti kis párt', de itt a szélsőjobb szimpátiát mértük, nem a közvetlen MIÉP támogatottságot). A következő magyarázó változó a család anyagi jövőjét pesszimistán látó attitűd volt, mely a rendszerváltás veszteségeinek tipikus attitűdje. Ezt követte a társadalmi alá-fölé-rendeltségbe vetett hit, mely – kvalitatív tapasztalataink szerint – az antiszociálisnak tekintett emberekkel (romák, hajléktalanok, szegények, bevándorlók stb.) szemben nyilvánul meg leginkább, s mely a társadalom hierarchikus voltát favorizálja (nyertesekre és vesztesekre egyaránt jellemző). Némi meglepetésünkre a pozitív irányú munkaerő-piaci

változások (növekvő munkamennyiség mellett, növekvő autonómia, munkabiztonság és döntéshozatal, illetve a család anyagi helyzetének javulása az elmúlt öt évben) szintén szignifikáns befolyással bírtak a szélsőjobb szimpátiára (mely újfent a változások nyerteseire volt jellemző).

Végül egyetlen szignifikáns, magas mérési szintű (főkomponens) magyarázó attitűd maradt a modellben: a sovinizmus (0,13). Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy szemben a nyugat-európai eredményekkel, a szélsőjobb oldali szimpátiát Magyarországon közvetlenül nem befolyásolja sem a tekintélyelvűség, sem a politikai gyengeség, sem a bevándorlásellenesség.

Egyrészt az eredmények alátámasztották az első hipotézisünket: a sovinizmus valóban a legfontosabb attitűd, mely a szélsőjobb oldali szimpátiát magyarázza, illetve a munkaerő-piaci változások nagymértékben befolyásolják a szélsőjobb szimpátiát. Másrészt azonban meglepődve tapasztaltuk, hogy a politikai gyengeség, kiábrándultság attitűdje nem játszott szignifikáns szerepet – országos reprezentatív mintán – a szélsőjobb szimpátia magyarázatában. Ugyanakkor találtunk olyan magyarázó tényezőket a modellben (pl. a felsőbbrendűség, vagy a család anyagi jövőjének pesszimista megítélése), melyek a kvalitatív fázis interjúi során azokat is jellemezték, akik a politikai gyengeség attitűdjét mutatták.

A második lépésben szeretnénk volna megtudni, hogy valóban különböző, részben munkaerő-piaci tényezők magyarázzák-e a politikai gyengeséget és a sovinizmust és hogy e két attitűd „munkaerő-piaci szempontból” elkülönül-e egymástól.

A második hipotézis tesztelése

Ebben a fázisban először azt szeretnénk volna megtudni, hogy mely változók befolyásolják szignifikánsan a sovinizmust (lineáris regresszió $R^2=0.21$ – 2. táblázat a mellékletben).

A sovinizmust legerősebben a pozitív munkahelyi változások határozzák meg (növekvő munkamennyiség mellett, növekvő autonómia, munkabiztonság és döntéshozatal, illetve a család anyagi helyzetének javulása az elmúlt öt évben). Ezt követte a munka világába való integráció. A tekintélyelvűség – mely valószínűleg a családi szocializáció következménye – és a felsőbbrendűség érzése a következő magyarázó változók. Adataink szerint minél idősebb valaki, annál inkább jellemző rá a sovinizista attitűd. A munkahelyi megbecsültség szintén szignifikáns befolyással bírt a sovinizmus attitűdjére.

Ezek a magyarázó tényezők és maga a sovinizista attitűd (jóléti sovinizmus) a kvalitatív fázis „felívelők” csoportjának, a rendszerváltás nyerteseinek jellemzőihez hasonlítottak leginkább. Ők voltak azok, akik tekintélyelvű neveltetést kaptak és messzemenőig hisznek a társadalom hierarchikus elrendeződésének szükségességében. Ők azok, akik biztonságban érzik magukat a munkahelyükön és kifejezetten integráltak a munka világába, a munkahelyi közösségbe. Ők azok, akik a jóléti sovinizmus attitűdjét alakították ki magukban. Természetesen itt nem azt akarjuk állítani, hogy e csoportok Magyarországon valóban léteznek (a viszonylag kis elemszám miatt az ilyen mélységű klaszterezés nehezen kivitelezhető), de azt kijelenthetjük, hogy a sovinizista attitűdöt valóban azok a tényezők befolyásolják szignifikánsan országos reprezentativitású mintán is, melyeket a kvalitatív mintázatok alapján találtunk (a nyertesek attitűdjei).

A következő modellben azt vizsgáltuk, hogy a kvalitatív fázisban oly fontosnak talált politikai gyengeség, kiábrándultság attitűdjét (lineáris regresszió $R^2=0.2$ – 3. táblázat a mellékletben) vajon mely tényezők befolyásolják leginkább.

A modell azt mutatta, hogy ebben a modellben a legfontosabb magyarázó tényező az iskolai végzettség: minél alacsonyabb a kérdezett iskolai végzettsége, annál nagyobb valószínűséggel alakítja ki magában a politikai gyengeség érzését.

A következő magyarázó tényező az, hogy bármit tesz az egyén, nem tudja elérni a kívánt munkaerő-piaci pozíciót. Ezt követi a család anyagi jövőjének pesszimista megítélése. A következő magyarázó tényező a

munka világába való integráció hiánya, végül a munkahelyi megbecsültség hiánya is szignifikánsan befolyásolja a politikai gyengeség attitűdjét.

Ezek a változók – a kvalitatív fázis eredményei alapján – leginkább a társadalmi-gazdasági változások veszteseire volt jellemző (küzdők, bizonytalanok és a kallódó, anti-szociális fiatalok egy része).

A két regressziós modellt tehát valóban nagyon különböző változók magyarázzák, a munka világának változásait tekintve ezek a magyarázó változók teljes mértékben “szemben állnak” egymással: a sovinizmust a munka világának pozitívnak ítélte, míg a politikai gyengeséget a munka világának negatív jellemzői befolyásolják országos reprezentatív mintán is.

Azt mondhatjuk, hogy e két attitűd mentén (sovinizmus és politikai gyengeség) egy törésvonalat vélhetünk felfedezni a magyar társadalomban. A szélsőjobb szimpatizánsokat leginkább a sovinizmus jellemzi és a változások nyertesei közül kerülnek ki, míg a politikai gyengeség, kiábrándultság a munkaerőpiaci változások veszteséinek legfőbb attitűdje némi kapcsolódással a szélsőjobb szimpátiához: ui. az utóbbi öt évben csak a politikai gyengeség attitűdjével rendelkezők (0.11) között nőtt szignifikánsan a MIÉP pozitív megítélése. A politikából való kiábrándultság (gyengeség) azt mutatja, hogy az emberek egy része nem bízik a jelenlegi (inkább demokratikus) politikai pártokban és/vagy nem érti mi folyik a politikai életben, elveszítettnek érzi magát, úgy érzi, bármit tesz, a dolgok nem változnak, nincs befolyása a történésekre. Ezek az attitűdök tehát kifejezetten veszélyeztető tényezők, a szélsőjobb megfelelő szíre dalokkal nagy valószínűséggel magához tudná csábítani azokat, akik ezen attitűdöket alakították ki az elmúlt évek során. Ezt alátámaszthatjuk a kvalitatív interjúk során szerzett tapasztalatokkal is.

Az említett törésvonal meglétét alátámasztandó néhány további elemzést végeztünk, melyek alapján elmondható, hogy a két attitűd nem mutat korrelációt semmilyen szinten egymással (pearson, regresszió) és a k-means klaszter analízis is teljesen külön klaszterbe sorolta őket (az egyik klaszter együtt tartalmazta a sovinizmust és a szélsőjobboldali szimpátiát, mely együttjárást korábban a regressziós modell is bizonyított – 4. táblázat a mellékletben).

IV. Összefoglalás és konklúzió: a magyar szélsőjobb relatív sikertelenségének egy lehetséges magyarázata a rendszerváltás utáni Magyarországon

A SIREN kutatás fent leírt vizsgálatának során a munka világának és a szélsőjobboldali szimpátiának kapcsolatait vizsgáltuk Magyarországon. A kvalitatív interjúk alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a családi szocializáció kulcsfontosságú a szélsőjobb szimpátia kialakulásában: az anti-kommunista és sovinizta/nacionalista neveltetés (legtöbbször a múlt rendszerben bekövetkezett családi törés miatt) meghatározó abban, hogy az egyén nyitottá válik-e a szélsőjobb üzeneteire. Emellett a személyes élethelyzet, a karriertörténet (az egyén munkaerő-piaci helyzete) és a jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzet percepciója nagyon fontos befolyással bírnak a szélsőjobb szimpátia kialakulására. A munka világában perceptált, negatívnak ítélt tapasztalatok az attitűdök radikalizációjához vezethetnek, így e gyakran passzívan szunnyadó attitűdök a megfelelő radikális politikai üzenetek hatására erős szélsőjobboldali szimpátiát, vagy akár aktív szavazói magatartást eredményezhetnek. A kutatás kvalitatív fázisában egyrészt azt tapasztaltuk, hogy a változások vesztesei mellett a munkaerő-piaci változások nyertesei is kialakítanak olyan attitűdöket, melyek szélsőjobb szimpátiához vezetnek. Sokan közülük, tekintélyelvű, anti-kommunista, nacionalista neveltetésben részesültek, veszélyeztetve érzik magukat a tőkeerős multinacionális vállalatok térnyerése miatt (relatív kudarc és kiszolgáltatottság percepciója), saját egyenlőségük megteremtése érdekében a meritokratikus attitűd kettős mércéjét alakították ki magukban. Emellett érdem szerinti és nemzeti alapon szerveződő hierarchikus rendet szeretnének, legfőbb attitűdjük a jóléti sovinizmus, mely nyitottá teszi őket a szélsőjobb etnocentrikus, sovinizta üzeneteinek elfogadására.

Az interjúk azt is megmutatták, hogy a blokkolt munkaerő-piaci karrier és mobilitás, valamint az alacsony bérek miatt kialakult frusztráció, a jövőtől való félelem (legtöbbször az anyagi biztonság vonatkozásában), vagy a munka világába való integráció hiánya a politikai gyengeség/kiábrándultság, tehetetlenség, hatalomnélküliség érzéséhez vezethet. Ez utóbbi attitűd tipikusan a rendszerváltás veszteségeinek attitűdje volt.

A nemzetközi összehasonlíthatóság szempontjai és az érzékeny téma miatt viszonylag rövid, koncentrált, reprezentatív kérdőíves vizsgálat (mellyel többek között például nem tudtuk mérni a családi szocializációt, a családi törést, az anti-szemitizmust, vagy az anti-kommunizmust) során először azt kívántuk tesztelni, vajon valóban a sovinizmus-e a legfontosabb attitűd a szélsőjobb szimpátiához vezető úton Magyarországon és a munkaerő-piaci változók szignifikáns szerepet kapnak-e a szélsőjobb szimpátia magyarázatában.

Másodsorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a sovinizmus mellett a politikai gyengeség attitűdje is szignifikánsan magyarázza-e a szélsőjobb szimpátiát. Továbbá úgy gondoltuk, hogy e változók, attitűdök mögött teljesen eltérő (elsősorban munkaerő-piaci) magyarázó tényezők bújnak meg, így egyfajta törésvonalat (a változások nyertesei és vesztesei) fedezhetünk fel a sovinizmus és a politikai gyengeség, valamint az azokat magyarázó tényezők segítségével Magyarországon.

A kvalitatív fázisban kialakított hipotéziseink tesztelése csak részben támasztotta alá korábbi elképzeléseinket. Egyrészt az eredmények alátámasztották az első hipotézisünket, mely szerint Magyarországon a legfontosabb szélsőjobboldali szimpátiához vezető attitűd a sovinizmus és a munkaerő-piaci pozitív változások szignifikáns szerepet kaptak a szélsőjobb szimpátia magyarázatában. Másrészt azonban kiderült, hogy a politikai gyengeség attitűdje nem játszik szignifikáns szerepet a szélsőjobb szimpátia kialakulásában (bár a politikai gyengeséget mutató válaszadók között az utóbbi öt évben egyértelműen növekedett a MIÉP üzeneteire való fogékonyság és a szélsőjobb szimpátiát magyarázó tényezők között is voltak olyanok, melyek tipikusan a politikai gyengeség attitűdjének jellemzői voltak mind a kvalitatív, mind a kvantitatív fázisban).

A következő lépésben fényt derítettünk arra, hogy a sovinizmust és a politikai gyengeséget teljesen különböző, a társadalmi-gazdasági, valamint a munkaerő-piaci változásokhoz köthető tényezők magyarázzák: a sovinizmust inkább pozitívnak, míg a politikai gyengeséget inkább negatívnak gondolt munkaerő-piaci változók magyarázták. A klaszteranalízis bebizonyította, hogy a sovinizták és a politikailag gyengék külön csoportot alkotnak, vagyis létezik a szélsőjobb szimpatizáns-nyertes-(jóléti)so-

viniszta, illetve a MIÉP iránt egyre növekvő szimpátiát mutató vesztes-politikailag gyenge törésvonal Magyarországon, mely törésvonal magyarázatai között munkaerő-piaci tényezőket is jócskán találunk.

Ugyanakkor még mindig fennmaradt a kérdés, hogy a kutatás két fázisában miért kaptunk némiképp eltérő eredményeket (a politikai gyengeség miatt nem magyarázta **közvetlenül** országos reprezentatív mintán a szélsőjobb szimpátiát, noha a kvalitatív fázisban egyértelműnek látszott a kapcsolat). Az egyik magyarázat módszertani jellegű: a kvalitatív fázisban eleve olyanokat kérdeztünk, akikről tudtuk, hogy szimpatizálnak a szélsőjossal és negatívan, vagy pozitívan érintették a társadalmi-gazdasági változások (a rendszerváltás nyertesei és vesztesei), így tudtuk létrehozni a korábban említett komplex mintázatokat és fényt deríteni az életutak, a társadalmi-gazdasági változások, a munkaerő-piaci pozíciók és a jellemző attitűdök közötti oksági összefüggésekre.

A másik magyarázat a szélsőjobboldal és elsősorban a MIÉP üzeneteinek természetére vezethető vissza. A MIÉP – mint magyar szélsőjobb legmarkánsabb reprezentánsa (a vizsgált időszakban) – tipikusan sovíniszta, etnocentrikus, antiszemita, globalizáció és EU ellenes hívószavakkal operál és ritkán szólítja meg a rendszerváltás valódi veszteseit ígérve nekik jobb életet, felívelő karrierlehetőséget, anyagi és munkahelyi stabilitást. A társadalmi-gazdasági változások vesztesei így inkább azokkal a mérsékelt jobb és baloldali pártokkal szimpatizálnak és azokra szavaznak, akik politikai üzeneteik középpontjába gazdasági szempontból nézve baloldali populista hívószavakat állítanak (illetve a protestálás körükben valószínűleg az urnáktól való távolmaradást jelenti).

A bevándorlás ellenzése szintén ritkán hallható a MIÉP berkeiből (nemzetközi szinten egyébként a bevándorlásellenesség volt az az attitűd, mely leginkább befolyásolta a szélsőjobb szimpátiát). Ennek egyik oka az, hogy praktikusán nincs bevándorlás a harmadik világból ma Magyarországra (a bevándorlás teljes mértéke elenyésző a nyugati-európai országokéhoz képest), illetve a bevándorlók túlnyomó többsége a környező országokból érkező magyar nemzetiségű munkavállaló, akik ellen a MIÉP – többek között a Trianon diskurzus, vagy az etnocentrikus érvek miatt – nem 'emelhet hangot'.

Az interjúk (és a kvantitatív fázis egy része is) megmutatták, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon kialakulhatott volna egy erős szélsőjobboldali párt, ha az sovíniszta hívószavait már korábban baloldali populista szólamokkal kombinálja. Ezek az üzenetek valószínűleg eljutottak volna a rendszerváltás veszteseihez, a politikából kiábrándultakhoz. A SIREN vizsgálat szerint azonban egyrészt a szélsőjobboddallal azok szimpatizálnak, akik a kommunista időkben jelentős meghurcoltatáson mentek keresztül, erőteljes sovíniszta attitűddel rendelkeznek és függetlenül relatív sikereiktől fenyegetve érzik magukat a multinacionális vállalatok térnyerése miatt. Rájuk elsősorban a MIÉP sovíniszta, antiglobalizációs, antiszemita üzenetei hatnak vonzóan, bár ezen szimpatizánsok viszonylag kis szegmensét alkotják a magyar választópolgároknak. Másrészt a rendszerváltás veszteséinek egyes 'jellemzői' ötleteket adhatnak megfelelő hívószavak kialakításához (hiszen elsősorban kvalitatív tapasztalataink alapján állítjuk, hogy a rendszerváltás vesztesei is szimpatizálnak, sőt egyre nagyobb mértékben szimpatizálnak a szélsőjobboddallal): a (véltetően antiszociális) fiatalok, a kistelepülésen élők, a munkájukkal elégedetlen munkavállalók, a meritokratikus szemlélet kettős mércéjét alkalmazók, illetve az anyagi jövőjüket pesszimistán megítélők egyértelműen és növekvő intenzitással szimpatizálnak a szélsőjossal, ugyanakkor ez a szimpátia vélhetően még csak kis részüknél konvertálódott aktív szavazói magatartássá.

Melléklet

1. táblázat

Lineáris regresszió – szélsőjobb szimpátia $R^2=0,3$		Beta
Kor		-0.26
Település mérete (Bp=1)		0.17
Felsőbbrendűség		0.15
Financiális jövő		-0.16
Sovinizmus		0.13
Munkahelyi változások		0.12

2. táblázat

Lineáris regresszió – sovinizmus $R^2=0.21$		Beta
Integráció a munka világába		0.17
Tekintélyelvűség		0.13
Kor		0.13
Felsőbbrendűség		0.11
Munkahelyi változások		0.21
Megbecsültség		0.09

3. táblázat

Lineáris regresszió – politikai gyengeség $R^2=0.2$		Beta
Iskolai végzettség		-0.25
Kívánt pozíció megszerzésének lehetetlensége		0.22
Financiális jövő		-0.17
Megbecsültség		-0.07
Integráció a munka világába		-0.09

4. táblázat. Final Cluster Centers (k-means cluster)

	Cluster		
	1	2	3
Szélsőjobb szimpátia	-,39754	1,17460	-,61561
Sovinizmus	-,25149	,48575	,03143
Politikai gyengeség	,54059	-,17542	-1,23473

A szélsőjobboddallal való szimpátiát mérő főkomponens (megmagyarázott hányad: 55,6%) létrehozásakor a következő változókat használtuk fel:

Hová helyezné magát egy hetes skálán:

Szélsőbal – Bal – Balközép – Közép – Jobbközép – Jobb – Szélsőjobb

Ha új politikai választásokat tartanának kire szavazna:

Munkáspárt – SZDSZ — MSZP– FIDESZ –MDF MIÉP

Hogyan értékeli a MIÉP-et és politikai álláspontját?

Skála 1-5, ahol 1=egyáltalán nem ért egyet, míg 5=teljes mértékben egyetért

A sovinizmus főkomponens (megmagyarázott hányad: 52,3%) létrehozásakor a következő változókat használtuk fel (skála 1-5, ahol 1=egyáltalán nem ért egyet, míg 5=teljes mértékben egyetért):

- Én szívesebben vagyok Magyarország állampolgára, mint bármely más orszáé a világon.
- A világ jobb lenne, ha más országok lakói olyanok lennének, mint a magyarok.
- Általánosságban véve, Magyarország jobb, mint a legtöbb ország.

A politikai gyengeség főkomponens (megmagyarázott hányad: 58,4%) létrehozásában a következő változókat használtuk fel (skála 1-5, ahol 1=egyáltalán nem ért egyet, míg 5=teljes mértékben egyetért):

- Úgy tűnik, bármelyik pártra is szavaznak az emberek, a dolgok nem változnak.
- A politika néha olyan bonyolultnak tűnik, hogy nem értem, mi történik.
- Azok az emberek, akiket parlamenti képviselőnek választunk, nagyon gyorsan elvesztik kapcsolatukat a szavazóikkal.

A bevándorlással kapcsolatos attitűdök mérésére hivatott főkomponens (megmagyarázott hányad: 50,9%) létrehozásakor a következő változókat használtuk fel (skála 1-5, ahol 1=egyáltalán nem ért egyet, míg 5=teljes mértékben egyetért):

- A bevándorlók miatt Magyarországon növekedik a bűncselekmények száma .
- A bevándorlók jelenléte gazdagítja társadalmunk kultúráját.
- A bevándorlók munkalehetőségeket vesznek el a magyarok elől.
- A bevándorlók veszélyt jelentenek a kultúránkra és szokásainkra.
- A bevándorlók hozzájárulnak az ország jólétéhez.

A foglalkoztatási, társadalmi csoportokhoz való kötődést, integrációt mérő főkomponens (megmagyarázott hányad: 52,2%) létrehozásakor a következő változókat használtuk fel (skála 1-5, ahol 1=egyáltalán nem ért egyet, míg 5=teljes mértékben egyetért):

- Erősen kötődöm munkahelyemen közvetlen csoportomhoz, kollégáimhoz.
- Erősen kötődöm a vállalathoz/szervezethez/intézményhez, ahol dolgozom.
- Erősen kötődöm a szakmámbeliemhez.
- Erősen kötődöm a társadalmi osztályomhoz.

A tekintélyelvűség főkomponens (megmagyarázott hányad: 53,7%) létrehozásakor a következő változókat használtuk fel (skála 1-5, ahol 1=egyáltalán nem ért egyet, míg 5=teljes mértékben egyetért):

- A tekintély tisztelete és az engedelmesség a két legfontosabb erény, melyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk.
- A legtöbb társadalmi probléma megoldódna, ha meg tudnánk valahogy szabadulni az erkölcstelen és antiszociális emberektől.
- A törvényeknél és a politikai programoknál is nagyobb szükségünk van néhány bátor és elkötelezett vezetőre, akikben az emberek bízhatnak.
- Erős vezetőkre van szükségünk, akik megmondják, mit tegyünk.

Felhasznált irodalom

- Altemeyer (1988) *Enemies of freedom: Understanding Right-wing authoritarianism*. San Francisco, Jossey-Bass
- Altemeyer (1998) The other „authoritarian personality”. In Berkowitz, L. (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 30. Orlando, FL, Academic Press.
- Billiet – De Witte, Sch. (1995) Het electoraat van het Vlaams Blok. *De kiezers en hun opvattingen, Sociologische Gids*, jrg.42,Nr.3, p.232-252.
- Billiet – De Witte, Sch. (1995) Attitudinal dispositions to vote for a „new” extreme rightwing party: the case of „vlaams Blok”. *European Journal of Political Research*, Vol.27, No.2:181-202.
- Bozóki A. (1994) Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentina és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, III. évf. 1994/3 szám. p. 33–68.
- Cambell (1967) Stereotypes and perception of group differences. *American Psychologist*, 22:817-829.
- Duriez – Van Hiel (2002) The march of modern fascism. A comparison of social dominance orientation and authoritarianism. *Personality and Individual Differences*, 32: 1199-1213.
- Enyedi Zs. – Körössényi A. (2001) *Pártok és pártrendszer*. Osiris, Budapest, p. 94.
- Falter – Klein (1994): *Wer waelht rechts?*, München: Verlag C.H.Beck
- Flecker, J. (ed.) (2007) *Changing Working Life and the Appeal of the Extreme Right*. Ashgate.
- Lipset, S. M. (1960/1981) *Political man*. Doubleday and Co, New Jersey.
- Mayer – Perrineau (1992) Why do they Vote for Le Pen? *European Journal of Political Research*, 22 (July 1992),123-41.
- Pratto – Sidanius – Stallworth – Malle (1994) Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67:741-763.
- Pratto (1999) The puzzle of continuing group inequality: Piecing together psychological, social, and cultural forcers in social dominance theory. In Zanna, M.P. (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology* Vol. 319, San Diego, Academic Press.
- Tajfel – Turner (1979) An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W.G. – Worchel, S. (eds.) *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA, Brooks/Cole.
- Tamás G. M. (2000) Az átkozott hazugság. *Mozgó Világ*, 2001/5, p. 33-36.
- Van den Brug, F. – Tillie (2000) Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote. *European Journal of Political Research*, 37(1):77-102.

Szabó Gabriella
Kommunikáció polifóniára
avagy mi fán terem az európai nyilvánosság?

Bevezetés

Létezik-e európai nyilvánosság? S ha igen, hogyan tudjuk megragadni? Milyen tereken és milyen formákban mutatkozik meg az európai integráció körül zajló kommunikáció? Lehet-e tömegeket vonzó európai diskurzus páneurópai médiahálózat nélkül? Megerősíti-e az európaiak együvé tartozásának érzését a közös ügyek megvitatása? Ilyen és ehhez hasonló kérdések foglalkoztatják az Európai Unió politikai döntéshozóit, kutatók csoportjait és publicisták egyre bővülő körét. Többen úgy vélik, hogy az európai alkotmányozás kudarca a kormányzók és kormányzottak közötti összhang hiányát mutatja. E probléma interpretációját gyakran olvashatjuk a kommunikáció kontextusában. Más szóval, egyre nagyobb érdeklődés figyelhető meg az EU-ról szóló, az EU-hoz kapcsolódó vagy az EU-ban zajló diskurzusok kérdése körül.

Tanulmányomban az európai nyilvánosság, angol terminológiával European public sphere kérdéssel foglalkozó, elsősorban a nemzetközi szakirodalomban megjelenő megközelítéseket, irányvonalakat kívánom összefoglalni. E szerteágazó kérdés felgöngyölítése több nyomvonalon halad, újabb és újabb publikáció lát napvilágot, melyekben más és más területeket vesznek górcső alá. A politikusok – elsősorban az Európai Unió intézményeinek döntéshozói – is egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak saját kommunikációjuk megerősítése felé. Szempontjukból valamiféle nyilvánosságteremtési kísérlet folyik, melynek során az Európai Bizottság főbiztosai vagy az Európai Parlament pártfrakciói megpróbálják a kommunikáció eszközével magukra irányítani a figyelmet, alakítani, majd profitálni belőle. Mindezzel, természetesen új dilemmákat vetnek fel, és további kutatásokat generálnak. Így az európai nyilvánosság kérdése, nem mellékesen az Európai Unió keretprogramjainak támogatásával, a tudományos napirend egyik stabil és meghatározó szereplőjévé vált.

Azt is látnunk kell azonban, hogy nagy a bizonytalanság az európai nyilvánosság kapcsán. Azon túl, hogy érdekes, újszerű és feltáratlan terület, nincs egyetértés alapvető definíciós és konceptualizálási kérdésekben. A tudományos irodalom, úgy tűnik, egyszerre küzd az általánosságban vett nyilvánosságteóriák meghaladásával és az európai helyzetre történő alkalmazásával. Tanulmányomban ezt a küzdelmet szeretném bemutatni, amely teoretikus töprengések, és empirikus adatfelvételek tükrében kíván választ adni; mi fán terem az európai nyilvánosság.

1. Nyilvánosságot! – de melyet?

Az európai nyilvánosság kérdése, a téma felvetése óta szoros kapcsolatban áll az EU demokratikus deficitjének tételével. Az európai alkotmányozási folyamat kudarca – hangzik a sommás ítélet – abból fakad, hogy az állampolgárok nem kapnak lehetőséget arra, hogy hallassák hangjukat az európai szintű döntéshozatalban. Az ítélezők, érkezzenek akár a tudomány akár a publicisztika színteréről, gyakran az európai nyilvánosság elégtelen, csökevényes, fejletlen mivoltát hangsúlyozzák. Christoph O. Meyer az állampolgárok EU-val kapcsolatos ismereteik korlátozottságának, és az integráció iránti érdektelenségük

gyökerét az Európáról szóló diszkusszió hiányában látja. Tanulmányában megnevezi a felelősöket is; az EU döntéshozói, a tagállami vezető politikusok, illetve az újságíró társadalom kellene, hogy az európai nyilvánosság katalizátorai legyenek. Meyer javaslatokat fogalmaz meg a politikusok és a média munkásai számára, amelyeket követve a kommunikáció segítségével átláthatóbbá tennék az EU működését.

Tézisei szerint az EU intézményeiben a technokrata szemléletet politikainak kell felváltania (1), ennek megfelelően az átláthatóságot, a diskurzus orientált döntéshozatali eljárásokat és a kommunikációs tevékenységet is meg kell erősíteni (2). A szerző javasolja transznacionális, de közszolgálati alapon működő médiumok felállítását (3), de a nemzeti tömegkommunikáció szférájában dolgozó újságírók szerepét is kiemeli. Meyer fejlesztendőnek látja az újságírók EU-val kapcsolatos kompetenciáját (4), az integráció médiatálalását pedig nem tartja megfelelőnek (5) (Meyer 2003).

A vonatkozó magyar diskurzusokban is sokszor látunk, hallunk olyan gondolatokat, miszerint az EU intézményeinek tevékenysége lényegében láthatatlan a nyilvánosság számára, amelyből következik, hogy az EU a demokratikus deficit mellett kommunikációs deficittel is küzd (Sükösd 2003). Mások az európai uniós szereplők és az állampolgárok közötti információáramlás elégtelenségét emelik ki (Hegedűs 2004). Szokás a 2005-ös francia és holland Európai Alkotmányt elutasító népszavazás eredményét is az inadekvát kommunikációhoz kötni (Nász 2006). Az Európai Unióhoz kötődő nyilvánosság jellemzőit tehát jobbra negatívan látjuk, hiányosnak, elégtelennek, állampolgárok számára elérhetetlennek. Olyannak, amelyet fejleszteni, erősíteni kell.

Tekintsük el attól, hogy valóban helytálló e diagnózis, hiszen a politikusok messzemenően elfogadják ezt az értékelést. Számukra a demokratikus deficit nem intézményi, jogszabályi vagy procedurális, sokkal inkább kommunikációs természetű probléma.¹ Az európai nyilvánosság eszerint tehát az a közeg, amelyben az „Európa-projektben” érdekelt felek találkoznak és véleményt cserélnek. A gond abból származik, hogy az EU összlakosságához képest kevesen kívánnak részt venni e dialógusban. Az Európai Unió körül kialakuló kommunikációs mezőt tehát élénkíteni, formálni kell – mondják a politikusok, s e folyamat élére az Európai Bizottság állt.

2005 tavaszán, az intézmény történetében először, az Európai Bizottság vezetői kijelentették: önálló, professzionális kommunikációs politikára van szükség. A munkát a kommunikációért felelős főbiztos Margot Wallström vezette, melynek eredményeképpen megszületett a Cselekvési terv az Európára irányuló kommunikáció javításáért; a Demokrácia, a Dialógus és a Diszkusszió D-terve; illetve a Fehér könyv az európai kommunikációs politikáról című dokumentum. Előbbi két szöveg az Európai Bizottság saját magára vonatkozó változásokat rögzíti, a Fehér könyv pedig az EU minden szereplőjéhez szól a nyilvánosság élénkítése érdekében.

Az Európai Bizottság tehát felismerte, hogy a magáról alkotott képe és az európaiak többségében élő imázs között óriási szakadék tátong, az állampolgárok többsége nem érti az intézmény szerepét, nem érzi fontosságát, s nincs mit mondania az EU-ról. A dokumentumok tanulsága szerint az Európai Bizottság amellet, hogy megküzd a saját szervezetével kapcsolatos külső érdektelenséggel és növekvő ellenszenvvel, az Európai Unió egészére vonatkozó nyilvánosság alakításában is aktív szerepet kíván játszani.

Az Európai Bizottság láthatóan arra törekszik, hogy új fejezetet nyisson az európai nyilvánosság történetében. Úgy tűnik, hogy önállóságát kezdeményezőkézségében is hangsúlyozza, s ehhez segítségül hívja az egyéb területeken, elsősorban a kormányzati kommunikációban kialakult és bevett technikákat, megközelítéseket. A professzionális tevékenység megszervezéséhez és végrehajtásához azonban elengedhetetlen, hogy pontos ismeretekkel rendelkezünk a kommunikáció környezetéről. Nos, etekintetben nincsenek könnyű helyzetben az európai uniós intézmények kommunikátorai, hiszen a vonatkozó szakirodalom meglehetősen bizonytalan és megosztott az európai nyilvánosság mibenlétének kérdésében.

A következőkben az európai nyilvánosságra vonatkozó tudományos irodalom legfontosabb irányvonalait szeretném bemutatni. A megközelítéseket az alapján csoportosítottam, hogy elméleti igényrel vagy

¹ Interview: Commissioner Wallström on the EU's communication strategy, EurActive.com, 2005. április 6.

Interjú Antonio Guterres portugál miniszterelnökkel, Süddeutsche Zeitung 2000. február 24-i számában.

empirikus módszerrel kívánják feltárni vizsgálatuk tárgyát. Lássuk először az európai nyilvánosság teoretikus konceptualizálására tett kísérletek jellegzetességeit!

2. Elméletek: zsákutca vagy egérút?

A kutatók egy csoportja teoretikus kapaszkodókat keres, ami lehetővé teszi, hogy a nemzetállami keretekre kidolgozott politikatudományi kategóriák valamilyen módon a szupranacionális környezetben is használhatók legyenek. A két leggyakrabban feltűnő gondolat a nemzeti nyilvánosság sajátosságainak számonkérése, illetve a deliberatív demokrácia Európai Unióra történő értelmezésének kísérlete. Előbbit zsákutcának tartom, utóbbit pedig egyfajta egérútnak, amely figyelemreméltó eszmefuttatásával közelebb vezethet bennünket az európai nyilvánosság megértéséhez, mégsem mondhatjuk hogy, hogy teljes egészében megoldaná a konceptualizálási problémát.

2.1. Mérce: a nemzeti nyilvánosság

Az 1990-es évek elején, közepén élénk tudományos vita indult a nyilvánosság fogalmának a globalizáció kontextusában történő újraértelmezésére. A nyilvánosságirodalmak referenciapontja Jürgen Habermas magyarul 1971-ben megjelent *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című könyve volt, s az újdonsült érdeklődést az 1989-es angol nyelvre történő fordítás eredményezte. Tanulmányomban nem kívánok kitérni az általánosságban vett nyilvánosságvita ismertetésére, azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az európai nyilvánosság tanulmányozásának korai szakasza ehhez a vitához kapcsolódik.

Az ezidőtájt megjelent írások túlnyomó többsége a „létezik-e, létezhet-e nyilvánosság európai uniós szinten” kérdését boncolgatta. A szerzők a válaszadáshoz az összehasonlítás módszerét választották, egyik serpenyőbe a nemzeti, másikba az európai nyilvánosság kérdését helyezték. Másként fogalmazva, a szerzők számba veszik a nemzeti nyilvánosság alappilléreit, s ezek nyomait keresik szupranacionális szinten. A pillérek szinte minden esetben ugyanazok; a (közös) nyelv, az identitás, a média és a civil társadalom, melyek megléte vagy bizonyos minősége elengedhetetlen feltétele a demokratikus nyilvánoságnak.

Az elméletek konklúziója többnyire az, hogy e feltételek meglehetősen korlátozottan érvényesülnek az Európai Unió egészét tekintve, nincs mindenki által beszélt, közös európai nyelv, a közvélemény-kutatások szerint az együvé tartozás szinte kizárólag nemzeti szinten érvényesül és nincs valódi tömegeket elérő, európai perspektívájú média (Grimm 1995). Az európai nyilvánosság erőtlenségét az is bizonyítja, hogy a politikai-társadalmi aktivitás még páneurópai kérdésekben is nemzeti keretek között működik, az európai parlamenti választásokat megelőző kampány hemzseg a belpolitikai témáktól, s a tiltakozások – még akkor is, ha az adott kérdés az EU valamely szervének kompetenciájához tartozik – címzettje többnyire a tagállami kormányzat (Navracsics 1998).

Az európai nyilvánosság kérdéséhez szkeptikusan közelítők egy másik csoportja éppen a publicokat, vagyis azokat a társadalmi szegmenseket hiányolja, akik az Európai Unió körüli kommunikáció aktorai lennének. Vagyis azokat, akik ízig-vérig európai politikai módjára képviselnék az EU-t, vagy NGO aktivistaként biztosítják az európai intézmények feletti a civil kontrollt, és kikövetelik azok átlátható működését. Ez a no-public (De Beus 2002) vagy no-demos tézis (Conrad 2006), amely szerint nem láthatóak az európai politikai közösség meglétének nyomai, s ennek hiánya komoly kétségeket vet fel az európai nyilvánosság minősége kapcsán.

Az imént idézett szerzők az európai nyilvánosság feltárásakor a nemzetállami keretekre kidolgozott ideáltipikus feltételek érvényesülését keresik. Ez alapján véleményük nem is lehet más, mint az, hogy az európai nyilvánosság embrionális állapotban van. Úgy vélik, hogy vannak törekvések, tendenciák, melyek abba az irányba mutatnak, hogy mintha kialakulóban lenne valamiféle tömegek bevonására alkalmas

kommunikációs szféra, de ez még távolról sem olyan jelentős, mint a nemzetállami nyilvánosság.

Ezek a megközelítések azonban zsákutcaba vezetnek bennünket, hiszen egy szupranacionális entitás nyilvánossága soha nem lehet pontosan ugyanolyan, mint a tagállami kereteken belül működő nyilvánosság. Amennyiben továbbra is az egy közös nyelv, egységes médiarendszer, egységes civil társadalom ideáját kergetjük, figyelmen kívül hagyjuk egyrészt, hogy már a nemzeti nyilvánosságok esetében sem érvényesülnek ezek a kritériumok (van de Steeg 2001), másrészt pedig elfordítjuk a fejünket olyan jelenségek felől, amelyek egyértelműen a kommunikáció európai szintű jelenlétét mutatják. E „módszertani nacionalizmus” („methodological nationalism”, Fossum-Schlesinger 2007: 11) mellett azonban új elméleti kísérletek is napvilágot láttak az európai nyilvánosság meghatározására. Az egyik legfigyelemreméltóbb az Európai Unió deliberatív szupranacionalitásként történő értelmezése.

2.2. Deliberatív? Demokrácia?

Az európai integráció mibenlétét leíró jogi, közgazdasági, döntéshozatali és policy-orientált megközelítések mellett néhány éve az értelmezések között feltűnt a deliberatív demokrácia koncepciója is. A témával foglalkozva Erik Eriksen norvég kutató és kollégái arra a kérdésre keresték a választ, hogy mitől lesz legitim az EU működése. Abból indultak ki, hogy a procedurális demokráciafelfogás nem nyújt megfelelő kapaszkodót a demokratikus deficit feloldására, hiszen az állampolgárok csupán passzív, tárgyias szerepben jelennek meg, s a demokratikus ellenőrzés jogát többnyire a szavazással azonosítják. Érdeklődésük így a deliberatív demokrácia elmélete felé fordult, ahol a legitimáció forrása a társadalmi szinten folytatott nyilvános vita, melyben a politikai vezetők racionális érvekkel támasztják alá döntéseiket, illetve reagálnak az állampolgárok szintén racionális felvetéseire (Eriksen-Fossum 2000).

Erős morális követelmény, hogy az állampolgárok nemcsak a törvényhozás tárgyai, hanem a társadalom autonóm egységei, melyek joga és képessége is van saját közösségeinek irányítására. A deliberatív demokrácia értelmezése számos előfeltételezéssel él. Ideális helyzetben szabad és egyenlő individuumok folytatnak mindenki számára elérhető diskurzust, ahol racionális érvelések mentén artikulálódnak a vélemények. A deliberáció célja a konszenzus megteremtése, a viták a közjóról alkotott eltérő elképzelések köré szerveződnek, amelyek során önmagunkról és közösségeinkről alkotott felfogásunk formálódik, s végül mindenki által elfogadott kompromisszumok születnek. Emellett, a kommunikációnak fair-nek kell lennie, vagyis követelmény, hogy az adott ügyben minden releváns információ elérhető a vitában résztvevő felek számára, senki sincs hátrányban, senki sincs a diskurzusból eleve kizárva. További fontos elem a kommunikáció minősége, vagyis az, hogy a vitában használt érvkészlet kölcsönösen elfogadott legyen (Gutmann-Thompson 2004).

Eriksen úgy véli, hogy az Európai Unió politikai integrációjának ellentmondásos fejlődéséért a deliberatív szempontok elhanyagolása a felelős. Más szóval, az európai demokrácia lehetetlen Európáról szóló diskurzusok, viták, s úgy általában a kommunikáció nélkül. A szerző amellet érvel, hogy az európai állampolgárok kötődését az fogja erősíteni, ha közös érdekeik mentén, nyilvánosan hallatják hangjukat. Így az európai nyilvánosság állapota és jellegzetességei legalább annyira meghatározóak az EU demokratikus legitimációjában, mint a joguralom, a polgári jogok és a többségi döntés elve. Az Európai Unióra tehát nemcsak gazdasági, monetáris, vagy vámunióként, hanem kommunikációs térként, Eriksen szavaival „deliberatív szupranacionalitás”-ként is tekinthetünk (Eriksen 2000).

Eriksen számos olyan kérdést vet fel, melyek vizsgálata közelebb vezet bennünket a „deliberatív szupranacionalitás” értelmezéséhez. A szerző különös figyelmet fordítana az európai civil társadalom és szervezeteinek működésére, elsősorban a politikaformálásában betöltött szerepükre. Hiszen, úgy véli, a nem kormányzati intézmények képviselik az állampolgárok érdekeit, ők vetik fel azokat a kérdéseket és szempontokat, amelyek valóban fontosak a mindennapjai emberek számára. Emellett Eriksen az Európáról szóló diskurzusok folyamatát is vizsgálná; kik vesznek részt, milyen fórumokon zajlik, illetve, hogy a

kommunikáció miként épül be a döntéshozatali eljárásokba (Eriksen 2000).

A deliberatív megközelítésben az európai nyilvánosság triásza a beszélő, a címzett és a közönség (Fossum-Schlesinger 2007; 3). De vajon mennyiben tartható ez a független, szabad és racionális egyénekre épülő koncepció? Nancy Fraser szerint kevésbé. Az amerikai szerző 1992-ben írt tanulmányában rámutat, hogy az intézmények a nyilvánosság aktív szereplői, s egészen más minőségben mozognak ezen a terepen, mint az egyének. Fraser előbbieket erős nyilvánosságoknak nevezi (strong publics), ezek formalizáltan, hierarchikusan és szervezeten működnek. Esetükben a vélemények artikulációja és a döntéshozatal valamelyest összemosódik. Klasszikus példája ennek a parlamentáris rendszerek választott törvényhozási testületek: nemzetgyűlés, országgyűlés, parlament. Minden egyéb, tehát kevésbé intézményesített és formalizált kommunikációs teret Fraser weak publics-nak, vagyis gyenge nyilvánosságoknak tekint. A deliberatív demokrácia koncepciójában mindkét formának kiemelt szerep jut, hiszen az egyének, a civilek és a kisebb közösségek valamiféle kontrollt jelentenek a hivatalos intézményi kommunikációval szemben, s így valójában ők testesítik meg, vagy kényszerítik ki a független és szabad diskurzusáramlást (Fraser 1992; 134).

Felmerül azonban a kérdés, hogy a XXI. század posztmodern világában beszélhetünk-e egyáltalán független, szabad és fair kommunikációról. Főként az Európai Unió szintjén megjelenő diskurzusok esetében vitatható ez. Itt, már a komplexitás, a nyelvtudás és a szükséges infrastruktúra miatt is szinte kizárólag olyanok lépnek a nyilvánosság porondjára, akik valamely szervezethez tartoznak, s akik professzionális kommunikációt folytatva stratégiai kérdésként kezelik azt, hogy mikor, kinek, mit és hogyan mondanak. Vajon ezek a civil szervezetek nem inkább az európai elit részeként értelmezhetők, mintsem az „átlagember” szószólójaként?

A deliberatív demokrácia fentebb vázolt tézisével az a kétségünk is támadhat, hogy vajon miként érvényesülhetne az erőteljesen idealista koncepció szupranacionális szinten, ha nemzeti szinten sem ilyenek, – hanem például marketing központúnak² – tapasztaljuk a politikai kommunikációt. A deliberatív demokrácia nézőpontjának európai uniós szintre történő alkalmazásával kétségkívül egerutat nyerhetünk az elméletnélküliség vádja elől. Továbbá számos olyan empirikusan is vizsgálható irányt mutat számunkra, amelyek minden bizonnyal gazdagítják az európai kommunikációról való tudásunkat. Amennyiben a deliberációt, mint az európai nyilvánosság elméleti háttérét kívánjuk erősíteni, mindenképpen érdemes tisztázni a kommunikáció és az EU demokratizációja közötti összefüggéseket, akár a következő kérdések alapján. Hozzájárulhat-e a páneurópai kommunikáció az EU széles tömegbázison alapuló legitimitációjának megszilárdításához? Hogyan kellene a különböző deliberatív fórumokon megjelenő álláspontokat becsatornázni a döntéshozatali rendszerekbe? Lehetséges-e az Európai nyilvánosságok elitista jellegének fellazítása? Megvalósítható-e az európai integrációval kapcsolatos információk mediabaráttá, sőt, a populáris kultúra által meghatározott társadalmi környezethez történő igazítása? Vajon az Európai Unió elfogadtatására irányuló kommunikáció egyet jelent-e a demokratikus diskurzussal? S, hol a helye ebben a modellben a rendszerkritikus, vagyis az Európai Unió létét megkérdőjelező vagy új alapokra helyező hangoknak?

3. Európai nyilvánosság: a nemzeti média európaizációja?

A teoretikus kudarcok azonban nem vették el a kutatók kedvét attól, hogy empirikus vizsgálatokat indítsanak az európai nyilvánosság mibenlétének tisztázására. Hátrahagyva a sui generis szupranacionális kommunikációval kapcsolatos bizonytalanságokat, a szerzők többsége szerint az európai nyilvánosság leginkább a nemzeti kommunikáció európaizációjában ragadható meg. Más szóval, a nemzeti kereteken belül működő nyilvánosság európai dimenzióit is érdemes feltárni, amelynek – a kutatások többsége

² Kiss Balázs, szerk. (2006): *Távolabb a médiától*. L'Harmattan, Budapest.

Kiss Balázs-Mihályffy Zsuzsanna-Szabó Gabriella, szerk. (2007): *Tükörjáték*, L'Harmattan, Budapest.

szerint – elsődleges és kézenfekvő színtere a média.

A média demokráciában betöltött szerepéről számos elmélet született; a tömegkommunikáció informál (1), befolyásolja a politikai napirendet (2), hozzájárul az állampolgárok szocializációjához (3), ellenőrzi a hatalomgyakorlást (4), nyilvánosságot biztosít (5), és nem utolsósorban magyarázza (vagy kreálja) a „valóság” eseményeit (6) (Mazzoleni 2002; 56-60, McNair 2003; 21-22). S, noha nem látjuk egyértelműen a hogyan, a média mindenképpen hatással van olvasói, nézői és hallgatói világára, esetünkben az Európai Unióról alkotott képére.

A média európaizációjának kérdése – vagyis az, hogy mennyiben és miként hatják át az európai uniós témák a nemzeti tömegkommunikáció szegmenseit – azért is nagyon fontos, mert a lakosság kétharmadának a média jelenti a politikai tájékozódás legfontosabb forrását. Az Eurobarometer 2004-es felmérése szerint Magyarországon a legtöbb ember számára a televízió az EU-val kapcsolatos információk elsődleges forrása (76%), amelyet a rádió (43%) és a napilapok követnek (42%). Az EU 25 tagállamából származó adatokat tekintve; a televíziót a válaszadók 71 százaléka, a napilapokat 49, míg a rádiót 34 százalék nevezte meg, mint legfontosabb információforrás.³

Az európai nyilvánosság empirikus elemzéseinek eredményeit összefoglaló tanulmányok alapján egy rendkívül szerteágazó terület képe bontakozik ki előttünk. Az európaizált nemzeti nyilvánosságok feltárása kiapadhatatlan forrást jelent a gyakran nemzetközi konzorciumokban megvalósuló munkáknak.⁴ Közös jellemző, hogy e kutatások nem vállalkoznak az európai nyilvánosság egészének feltárására, inkább egy-egy szeletet igyekeznek minél alaposabban górcső alá venni, s összehasonlítható elemzésekre törek-szenek.

Elsőként Claes H. de Vreese, holland kutató 2003-ban írt doktori disszertációjának egy részét szeret-ném bemutatni, amelyben a nemzeti televíziós társaságok hírgyártási gyakorlatát mutatja be. Majd rátérek az európaizált nemzeti médianyilvánosság kutatásának mainstream-jének ismertetésére, ami főként az egyes tagállamokban működő sajtó tartalomelemzésével foglalkozik.

3.1. Európai Unió a hírgyártásban⁵

Claes H. de Vreese az 1999-es európai parlamenti választásokat megelőző kampány időszakában hol-land, brit és dán televíziók hírgyártási rendszerét vizsgálta. A szerző elsősorban arra volt kíváncsi, hogy az újságírók és szerkesztők milyen rendszerben dolgozzák fel, ha úgy tetszik, szelektálják az EU-ról szóló információkat, s azokat miként találják közönségük elé. Az elemzés tehát az elektronikus média szem-pontjából láttatja az Európai Uniót, az európai uniós kommunikációt. A vizsgálatban közszolgálati és piaci alapon működő csatornák is szerepeltek; Nagy-Britanniából a BBC és az ITN, Dániából a DR TV és a TV2, Hollandiából pedig a NOS és a RTL4. A kutatás módszere az interjúkészítés volt, a válaszadók a televíziós csatornák hírműsorainak főszerkesztői és vezető munkatársai voltak.

A tanulmány feltérképezi a tájékoztatás infrastruktúráját, az EU-val foglalkozó hírgyártási folyamat szervezeti felépítését, illetve összefoglalja a vizsgált csatornák hírérték-kritériumait. Érdekessége, azon-ban az, hogy rávilágít azokra a szempontokra, amelyek az újságírók számára fejtörést okoznak az Európai Unióról szóló hírek televízión keresztüli találásában, és hatásukra a szerkesztők gyakran döntenek úgy, hogy nem tűznek napirendre európai témákat. Lássuk tehát C.H. de Vreese erre vonatkozó, általam három szempont alá rendezett megállapításait!

A kutató által megkérdezett újságírók először az Európai Unió sajátos működési rendjéből fakadó lassú,

3 Eurobarometer 2004 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_hu_nat.pdf

Letöltés időpontja: 2007. június 18.

4 Az európai nyilvánosság kérdésével foglalkozó konzorciumok (többek között): EUROPUB.COM – Transformation of political communication and mobilisation in the European public sphere, EUROPUB - The European Public Space Observa-tory, RECON - Reconsturcting Democracy in Europe, CIDEL - Citizenship and Democratic Legitimacy in the EU.

5 A fejezet teljes egészében C.H. de Vreese (2005): Framing Europe: Televioson news and the European integration című⁵⁰ könyvének Europe in the Newsroom című fejezetében olvasható kutatáson alapszik.

hosszadalmas döntési folyamatot emelik ki. Úgy látják, hogy nagyon nehéz televízióra alkalmazni azt a helyzetet, amikor egy évvel ezelőtt felmerült problémára születik valamilyen válasz, amely azóta elvesztette aktualitását (a média szempontjából legalábbis). További nehézség, hogy az EU intézményeivel kapcsolatos információk többnyire vagy semmitmondóan általánosak vagy éppen ellenkezőleg túlságosan technikaiak, s így potenciálisan érdektelenek egy több milliós közönség figyelmét megcélzó hírműsor számára. Ennek következtében a 20-30 perces adásidő felett diszponáló szerkesztők gyakran döntenek úgy, hogy „nem csinálják meg a sztorit”, mivel túl bonyolult lenne a rendelkezésre álló műsoridő alatt körbejárni.

A másik kulcsfontosságú elem az európai uniós intézmények és a médiumok közötti kapcsolat minősége. Az újságírók számára természetes, hogy a nemzeti kormányok, az ellenzék és egyéb közintézmények éberrel lesik a média figyelmét, s „tálcnán kínálják” számukra az alapanyagot. Brüsszelben azonban szinte lehetetlen a főbiztosokat mikrofonvégre kapni, a sajtómunkatársak pedig a sablonszerű, bürokratikus, euro-nyelven megírt közleményekhez ragaszkodva kommunikálnak a média képviselőivel. Az arctalan és merev sajtóanyagok többnyire szintén a fiókok mélyén végzik.

A harmadik, és talán a legnagyobb akadály a közönség igényeihez történő alkalmazkodás követelménye. Még a közszolgálati csatornánál dolgozók is úgy érvelnek, hogy felméréseik szerint nézőik nem érdeklőnek az Európai Unió iránt, és ezt már csak az éles hírverseny miatt is tiszteletben kell tartaniuk. Ez szintén nem kedvez az Európai Unió megjelenítésének.

Összefoglalva C. H. de Vreese eredményeit, azt kell látnunk, hogy az Európai Unió, az európai politika, az integráció kérdései per se nem kerülnek a televíziós hírműsorok napirendjére. A szerkesztőségek meglehetősen pragmatikusan állnak az EU-s hírek bemutatásához, minden egyes ügy kapcsán egyedileg mérlegelnek, hogy az elegendő hírértékkel rendelkezik vagy sem. Ha úgy döntenek, hogy adásba kerülhet, akkor azonban minden megtesznek annak érdekében, hogy a hírt „telegén” formába hozzák, például azzal, hogy drámai vagy konfliktusos jellegét, esetleg botrányos mivoltát hangsúlyozzák.

3.2. Európai Unió a médiatartalmakban

A média fontosságát látva, az európai nyilvánosság nyomait kereső kutatók különféle tartalomelemző vizsgálatba fogtak. Az Európai Unióval kapcsolatos témák keresése a politika-közéleti napilapok, az úgynevezett minőségi sajtó felé irányította figyelmüket. A következőkben lássunk néhány fontosabb vizsgáldást és eredményeiket!

Hans-Jörg Trenz, német kutató és kollégái hat európai országot, tizenegy napilapját – többek között a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a *Times*, a *La Repubblica*, a *Le Monde* és az *El País* című lapokat – elemezték, és tipizálták aszerint, hogy miként jelenik meg az EU a sajtó oldalain. A kutatócsoport vizsgálatai szerint e napilapok jelentős helyet szentelnek az európai témáknak. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban megjelent minden második cikk rendelkezett EU-s relevanciával, de a tizenegy lap eredményeit összesítve a vizsgált tartalmak több mint egyharmada érintette az Európai Uniót. Trenz ebből arra következtetett, hogy a minőségi újságok oldalain igen aktív diskurzus folyik az európai gazdaságról, az EU állapotáról és az integráció jövőjéről, illetve az egyéb európai politikai kérdésekről. Bebizonyosodott, hogy a politikai-közéleti sajtó szívesen foglalkozik efféle témákkal, így valóban jó terep az Európai Unióról szóló deliberáció számára (Trenz 2004).

Ruud Koopmans, holland tudós által vezetett *EUROPUB.COM* elnevezésű nemzetközi konzorcium 2004-ben publikált kutatási jelentésében szintén különböző országok sajtóinak összehasonlításával igyekezett feltárni az európai nyilvánosság összefüggéseit. Koopmans és kollégái az úgynevezett *claim-making* elemzést választották módszerül. Ez alapján a kutatók úgy dolgozták fel hét európai ország huszonkilenc újságának 1990, 1995, 2000, 2001 és 2002 évre vonatkozó adatait, hogy az alábbi kérdések megválaszolására törekedtek; ki indítja el az adott ügyet, kinek a nevében jár el, kinek szól az adott ügy, milyen

formában jelenik meg az újságokban, miről szól és miért került napirendre a kérdés.

A Koopmans és kollégái által folytatott vizsgálat több mint egy évtizedes időszíkjára lehetőséget ad arra, hogy a sajtó európaizációjának folyamatát az EU történetének különböző állomásain keresztül lássuk. A nemzeti médiumok európai napirendjét például 2000 és 2002 között az euró bevezetése és következményei, illetve a gazdasági és monetáris unió lépései, az EU keleti bővítése, illetve az agrárszubszenciák kérdései dominálták. A kutatási jelentés kitér az olyan témák vizsgálatára is, amelyekben jogilag az EU kompetenciája alacsony, mint például az oktatás és a szociális ellátás kérdése. A több éves trend azt mutatja, hogy a kevésbé közösségiesített szakpolitikák táralásában nincs jele az európaizáció tendenciájának. Más szóval, a médiumokban az európai témák megjelennek, de a sajtó nem törekszik arra minden hír mögé „európai szálát” keressen. A kutatás konklúziója szerint, amilyen mértékben és területen mélyül az európai integráció, olyan mértékben és területeken erősödik a nemzeti sajtó európaizációjának tendenciája (Koopmans 2004).

Az imént bemutatott megközelítések és vizsgálatok azt keresik, hogy egy-egy EU-hoz kötődő téma miként jelenik meg a különböző nyelvterületek újságjainak hasábjain. Mások az európaizáció horizontális dimenzióját kívánják kimutatni. Véleményük szerint az európai együvé tartozás érzését nem az EU-s intézményekről, szakpolitikai vagy diplomáciai kérdésekről szóló médiatudósítások alapozzák meg, hanem a tagállamokról származó információk mennyisége és minősége. Ezek a hírek nem feltétlenül politikai természetűek, témájuk bármi szolgálhat a bűnözéstől kezdve, a kultúrán át egészen az egészségügyig. A kutatók ezekben a kommunikatív szálakban az európaiság, az együvé tartozás bizonyítékait látják, melynek bizonyos foka nélkül az integráció legitimációja nehezen képzelhető el. Ezek a kiindulópontok ismét a nagyobb tömegeket vonzó médiumokat, például a televíziót helyezték az elemzések homlokterébe.

Fritz Groothues a német, a francia és a brit közszolgálati televíziók (ARD, France 2 és a BBC) hírműsorainak tartalmát vette górcső alá (Groothues 2004). Groothues arra volt kíváncsi, hogy e három televíziós csatorna hírműsorai vajon mekkora figyelmet szentelnek az európai országokban történt események bemutatására. Minőségi szempontból pedig arra a kérdésre kereste a választ, hogy vajon van-e különbség az EU tagállamairól, illetve az egyéb nemzetközi történetekről szóló beszámolók között. Másként fogalmazva Groothues kérdését, releváns szempont-e a televíziós hírműsorokban az európai „mi” tudat vagy sem?

Az eredmények összecsengnek C. H. de Vreese előző fejezetben bemutatott megállapításaival, és meglehetősen negatív képet festenek a vizsgált televíziós csatornák európaizációjáról. Groothues úgy látja, hogy a francia, a német és a brit közszolgálati hírműsorok nem mutatnak különösebb érdeklődést sem egymás, sem egyéb európai uniós tagállam történései iránt. A televíziós híradók a hazai hírek/nemzetközi hírek kategóriáiban gondolkodnak, s a nemzetközi szekcióban főként a világpolitika jelentős eseményeire koncentrálnak (például háborúk, válsággyócok, nagyhatalmak diplomáciai lépései).

A közös európai uniós tagság tehát a vizsgálat időpontjában nem jelentett különösebb hírértéket. Groothues fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az EU legitimációs problémáinak eredője minden bizonnyal abból fakad, hogy az európaiak vajmi keveset tudnak egymásról, nem látják közös értékeket és érdekeket, s ennek megfelelően az állampolgárok jelentős többsége nem érti, hogy miért is van szükség egyáltalán a politikai integrációra. A kutató az eredményekre hivatkozva úgy véli, hogy ebben a média felelőssége is kitapintható.

Továbbgondolva Groothues konklúzióját, azt is látnunk kell, hogy a nemzeti média távolról sem egyenlősíthető a minőségi sajtóorgánumokkal vagy a közszolgálati televíziós csatornákkal. Bár tudomásom szerint még nem született részletes elemzés a populáris tömegkommunikáció Európa-képéről, de Hans-Jörg Trenz, Ruud Kopmans, Fritz Groothues és C.H. de Vreese imént idézett munkái azt mutatják, hogy minél jobban közelítünk a tömegek által fogyasztott médiumok területéhez, úgy párolognak el az Európai Unióról, illetve a szomszédos országokról szóló hírek. A tabloid média azonban nemcsak közömbös, hanem kimondottan ellenséges hangnemben is szólhat. A brit bulvársajtót például erősen integrációellenes cikkek jellemzik, melyre általában a több mint hét millió olvasóhoz eljutó The Sun című napilap írásait

hozzák példának.⁶

A szakirodalomban olvasható kutatások tanulságai szerint azt sem állíthatjuk, hogy a nyomtatott minőségi sajtó relatíve erős európaizációja minden esetben valamiféle pozitív Európa-képpel társulna, és a jelenlegi formában működő EU odaadó híve lenne. Bár Terestyéni Tamás és kollégái által 2000-ben végzett tartalomelemzési vizsgálata azt mutatta, hogy a magyar írott sajtóban nem voltak érdemi érvek Magyarország európai uniós csatlakozása ellen. A képet azonban jelentősen árnyalta azoknak a cikkeknek a jelentős száma, amely a csatlakozással kapcsolatos bizonytalanságokat és anomáliákat hangsúlyozták (Terestyéni 2001).

A magyar sajtó europesszimista megközelítéséről Hegedűs István az *Élet és Irodalom* című folyóiratban publikált esszéje hoz további példákat (Hegedűs 2000). Hegedűs megkülönbözteti az euroszeptikus és az europesszimista nézőpontot. Az előbbi teljes mértékben ellenzi, és tévútnak tartja az európai integrációt, helyette főként a nemzeti szuverenitás alapján álló rendszer erősítését tartja kívánatosnak. Míg az europesszimisták – Hegedűs írásában – egyaránt kritizálják „*a nyers nemzeti érdekek összecsapását, illetve Brüsszel lépéseit. Az europesszimista megfigyelők nem mennek el olyan messze, hogy érveljenek a tagállamok politikai uniója ellen - vagy nem is hisznek létezésében, vagy még soha sem hallottak róla. Számukra az Európai Unió ma is csupán a korábbi közös piac.*” (Hegedűs 2000). Az európai uniós hírek europesszimista értelmezését bemutató magyar példák után Hegedűs István arra a következtetésre jut, hogy a sajtóban a nyugathoz tartozás kezdetben általánosnak tekinthető vágyát, illetve az európai integráció sikereire hivatkozó racionális érvelést új gondolkodásmód váltotta fel, amelyet így foglalhatunk össze; „*csatlakoznunk kell hozzájuk, mert nincs alternatíva, de így is, úgy is margóra szorul az ország.*” (Hegedűs 2000).

Látjuk tehát, hogy az empirikus kutatások egy jelentős része az európai nyilvánosságot európaizált nemzeti nyilvánosságok rendszereként értelmezi. Ezen belül is a média, s annak tartalmi aspektusai kapnak kiemelt figyelmet. A domináns megközelítés szerint az európai nyilvánosság mibenlétéről akkor tudunk meg többet, ha a nemzeti médiumok uralta diskurzusok Európára vonatkozó tematikáját vizsgáljuk. Az elemzések tükrében úgy tűnik, hogy az elitek közötti kommunikáció csatornájaként számon tartott minőségi sajtó mutatja a legnagyobb érdeklődést az európai kérdések iránt. Nincs okunk hát azt feltételezni, hogy a tagállamokban működő tömegkommunikáció európaizációjával állampolgárok milliói vesznek részt európai diskurzusokban. A vizsgálatokból egyértelműen az európai nyilvánosság elitista jellegére következtethetünk.

Összegzésként

Nem egyszerű feladat összefoglalást adni egy olyan kutatási terület legfontosabb megközelítéseiről és elemzési irányairól, amelyet a szakirodalom egy része teoretikusan lehetetlennek, egy másik része kialakulófélben lévőnek, harmadik része pedig az európai integráció jövőjét leginkább meghatározó területnek tart. Nos ez a helyzet az európai nyilvánosság kérdésével is. Így olyan paradox helyzet állt elő, hogy napjaink egyik legdivatosabb Európai Unióval kapcsolatos kutatási területe, amely ontja az empirikus és összehasonlító elemzéseket, definíciós és konceptualizálási nehézségekkel küzd. Azt már tudjuk, hogy nem olyan, mint az ideáltipikus nemzetállami nyilvánosság, de még a populáris kultúra által befolyásolt marketing központú politikai kommunikációs környezetre sem hasonlít. Tehát bizonyosan állíthatjuk, hogy mi az, amit nem állíthatunk az európai nyilvánosságról. S ha jól belegondolunk, ez nem is olyan kevés.

---

⁶ Brussels is a fat boy with a foreign accent, 2006. április 19., blogs.telegraph.co.uk/davidrennie/.
Letöltés időpontja: 2007. július 3.

British tabloid launches 'save Britain' campaign over EU plans, 2007. június 21., EUbusiness.com.
Letöltés időpontja: 2007. július 3.

Felhasznált irodalom

- de Beus, J. (2002) *A European Public Sphere*. Az Amerikai Politikatudományi Társaság 2002. évi kongresszusának konferenciaanyaga.
- Conrad, M. (2006) *A European Public Sphere and the Issue of Permeability*. CFE Working paper series, Centre for European Studies at Lund University. <http://www.cfe.lu.se/pdf/cfewp31.pdf>. Letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Eriksen, E. O. – Fossum, J. E. (2000) *Democracy in the European Union. Democracy through Deliberation?* London, Routledge.
- Fossum, J. E. – Schlesinger, Ph. (2007) *The European Union and the Public sphere. A communicative space in the making?* London, Routledge.
- Fraser, N. (1992) Rethinking the Public Sphere: A contribution to the Critique of Actually Existing Democracy in Calhoun. In Craig (ed.) *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Grimm, D. (1995) Does Europe need a constitution? in: *European Law Journal*, vol 1, no. 3.
- Groothues, F. (2004) *Television news and the European public sphere: A preliminary investigation*. Centre for European Political Communication, Working Paper Series, Issue 6/04. http://ics.leeds.ac.uk/eurpolcom/exhibits/paper_6.pdf. Letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Gutmann, A. – Thompson, D. (2004) *Why Deliberate Democracy?* Princeton University Press.
- Hegedűs I. (2000) Miért szeretjük az Európai Uniót? In *Élet és Irodalom* XLIV. évf., 28. szám, 2000. július 14. <http://www.es.hu/old/0028/publi.htm>. Letöltés időpontja: 2007. június 6.
- Hegedűs I. (2004) Csatlakozás, népszavazás, alkotmányozás, európai választások. In *Médiakutató*, 2004 tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_01_tavasz/07_csatlakozas/01.html. Letöltés időpontja: 2007. 06. 18.
- Koopmans, R. (2004) *The Transformation of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres*. Integrated Report: Cross-National, Cross-Issue, Cross-Time <http://europub.wz-berlin.de/>. Letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Mazzoleni, G. (2002) *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- McNair, B. (2003) *An introduction to Political Communication*. London, Routledge.
- Navraicsics T. (1998) *Európai belpolitika*. Budapest, Korona kiadó.
- Nász A. (2006) EU (kommunikáció) a „non” és „nee” után. In *KisTáska* 2006., 34-35. szám. <http://kistaska.tatk.elte.hu/index.php?cikk=558> Letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Sükösd M. (2003) Kommunikációs deficit Magyarország európai uniós csatlakozásának médiabemutatójában. In *Médiakutató* 2003 Tél. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_04_tel/04_kommunikacios_deficit/. Letöltés időpontja: 2007. június 18.
- Terestyéni T. (2001) Magyarország és az Európai Unió a sajtó tükrében. In *Szociológiai Szemle* 2001/2. 16-34. <http://www.mtapti.hu/mszt/20012/terestyen.htm>. Letöltés időpontja: 2007. június 6.
- Trenz, H.-J. (2004) Media Coverage on European Governance: Exploring the European Public Sphere in National Quality Newspapers. In *European Journal of Communication* vol. 19. no. 3., pp 291-319.
- de Vreese, C. H. (2005) *Framing Europe: Television news and the European integration*. Amsterdam, Het Spinhuis.
- van de Steeg, M. (2001) *Aspects of a transnational European public sphere*. <http://www.uni-leipzig.de/~roose/ak/tagung/vandesteeg.pdf>. Letöltés időpontja: 2007. január 30.
- Európai Bizottság dokumentumai:
- Cselekvési terv az Európára irányuló kommunikáció javításáért. http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/communication_com_en.pdf. Letöltés időpontja: 2007. június 6.
- Demokrácia, a Dialógus és a Diskusszió D-terve. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/com/2005/com2005_0494hu01.pdf. Letöltés időpontja: 2007. június 6.
- Fehér könyv az európai kommunikációs politikáról. http://ec.europa.eu/communication_white_paper/doc/white_paper_hu.pdf. Letöltés időpontja: 2007. június 6.

Mihályffy Zsuzsanna

Kampányszervezet, lokális kampány, posztmodernizáció

A kampánykommunikáció fejlődése a Fidesz példája alapján, 1998–2006

Bevezetés

Kutatásom témája a kampánykommunikáció fejlődése Magyarországon a rendszerváltás óta. A kampánykommunikáció fejlődését a Fidesz kampányainak bemutatásán keresztül vizsgálom, a többi párttal csak érintőlegesen, konkrét példák kedvéért foglalkozom. A Fidesznek eddig hat kampányát dolgoztam fel több-kevesebb részletességgel, időrendben az 1998-as parlamenti, a 2002-es parlamenti, a 2004-es európai parlamenti, a 2004. évi népszavazási, végül a 2006-os parlamenti illetve önkormányzati választási kampányokat. A tanulmány a felsoroltak közül az első öt kampánnyal kapcsolatos eredményeimet mutatja be.

A kutatás elméleti kerete

A rendszerváltás másfél évtizedes történetében jól nyomon követhető a politikai, elsősorban a tét szempontjából kétségtelenül legfontosabb országgyűlési választási kampányok fejlődése.

A kampányok összehasonlító elemzéséhez kialakított elméleti keret nagyrészt Pippa Norris (2002) tipológiáján alapul, amely premodern, modern és posztmodern szakaszokat különböztet meg a kampányok fejlődésében, olyan általános jellemzők alapján, mint az irányítás vagy a költségek. Norris-t azért tartjuk jó választásnak, mert egyrészt kifejezetten összehasonlító céllal keletkezett, másrészt mert időbeli változást, fejlődést ír le. A szempontok többsége meglehetősen egyértelmű és konkrét, nagy részükről nem lehetetlen információt gyűjteni, a tipológia tehát alkalmasnak ígérkezik a magyarországi kampányok feldolgozására is.

A kampányok fejlődéstörténete

Pippa Norris angolszász példák alapján keletkezett tipológiája három szakaszt különít el a kampányok fejlődéstörténetében. A tipológia egyszerre leíró és magyarázó. A *premodern*, *modern* és *posztmodern* szakaszok kampányait nyolc szempont alapján különbözteti meg egymástól, melyek megragadják azokat a politikai-társadalmi és egyéb változásokat, melyek szerepet játszottak a kampányok fejlődésében.

A kezdeti, premodern szakasz főként az alaposabb szervezést és központi irányítást nélkülöző helyi kampányolást jelentette. A premodern-modern közötti váltást a televíziózás megjelenése és elterjedése hozta. Ekkortól a helyi kampányok központi szinten történő összehangolása mellett szükségessé vált a televízióhoz mint médiumhoz történő alkalmazkodás: a politikusoknak például „televízió-képessé” kellett válniuk. Ekkoriban kezdtek a pártok és politikusok szaktanácsadókat alkalmazni, a kampányolás pedig ezekkel összefüggésben egyre költségesebb tevékenységgé vált. A következő nagy változást, a posztmodern kor beköszöntét több, egyidejű változás idézte elő. Először is a hírforrások robbanásszerű megnövekedése, a mediális tér fragmentálódása, a kommunikációs csatornák megsokszorozódása idézte elő: megjelent a kereskedelmi média, a számos kábeltelevíziós és műholdas csatorna, a 24 órás, folyamatos hírszolgáltatás és az internet, amelynek legnagyobb újdonsága az, hogy kétirányú kommunikációt tud biztosítani. Ugyanakkor a választók érdeklődése a politika iránt egyre csökkent, a televíziózás elterjedésével a politika távoli és passzív szemlélőjévé váltak. A politikusoknak tehát újra fel kellett kelteniük

a választó érdeklődését, ez a magyarázat arra, hogy a premodern szakasz bizonyos formái, elsősorban a politikus és a választó találkozását célzó események újra előtérbe kerültek.

A Norris-i tipológia összegzését az alábbi táblázat szemlélteti.

1. táblázat. A kampánykommunikáció fejlődése

Előkészületek	Premodern	Modern	Posztmodern
Virágkor	XIX. sz. közepe – 1950-es évek	1960-as évek – 1980-as évek	1990 –
Kampány-szervezet	Lokális és decentralizált párt-önkéntesek	Országos szinten koordinált, professzionálisabb	Országos szinten koordinált, de decentralizált műveletek
Előkészületek	Rövidtávú, ad hoc	Hosszú kampány	Permanens kampány
Központi koordináció	Pártvezérek	Országos pártközpontok, több specialista tanácsadó	Speciális párt kampány egységek és több profi tanácsadó
Visszajelzés	Lokális kilincselés és párttalálkozók	Eseti közvélemény-kutatások	Rendszeres közvélemény-kutatások, fókuszcsoportos vizsgálatok, interaktív párt-honlapok
Média	Pártos sajtó, lokális plakátok és kiadványok, kampányolás a rádión keresztül	Kampányolás az esti televízió-híradók által, (célzott) direct mail	Kampányolás a kábeltelevíziókon keresztül, közvetlen és mediatizált honlapok, email, online vitacsoportok, intranetek
Kampány-események	Helyi lakossági találkozók, vezető politikusok kampánykörútjai	Hírmenedzsment, napi sajtókonferencia, ellenőrzött fotózási alkalmak a média számára	A hírmenedzsment kiterjesztése a mindennapi politikai életre és a kormányzásra
Költségek	Alacsony költségvetés	Közepes	A szakértő tanácsadók magasabb költsége
Választók	Stabil társadalmi- és pártkötődés	Eltávolodás a társadalmi és pártkötődésektől	Eltávolodás a társadalmi és pártkötődésektől

(LeDuc, Niemi & Norris, 2002: 135. o.)

A három szakasz virágkorát Norris amerikai és brit példák alapján határozta meg, ám számunkra az időbeli korszakolás kevésbé érdekes, lévén, hogy a magyarországi kampánykommunikáció ettől eltérő fejlődési utat járt be; a rendszerváltás 16 évében ezek a változások természetesen máshogy zajlottak le. Ami számunkra érdekesebb, az a három kampánytípus eltérései a nyolc szempont – a kampányszervezet, az előkészületek, a kampány központi irányítása, a visszajelzés, a kampány médiahasználat és eseményei, végül a költségek és a választók – alapján. A továbbiakban ezeket vesszük szemügyre.

Kampányszervezet és irányítás. A premodern kampányban helyi kampányszervezetek voltak, ezeket helyi pártvezérek irányították. A modern szakaszban a helyi kampányoknak nem tulajdonítottak jelentőséget; a kampányt igyekeztek országosan összehangolni, irányításában szerepet kaptak a specialista tanácsadók. A posztmodern kampánynak két szintje van, a helyi és az országos. A kampányszervezet országos szinten koordinált, de képes a decentralizált műveletek végrehajtására. Az országos irányításban egyre több professzionális tanácsadó kap egyre nagyobb szerepet.

Előkészületek. A premodern kampány nem igényelt különösebb előkészületeket, maga a kampány is rövid volt, körülbelül egy-másfél hónapig tartott. A modern kampányban számos lépést előre meg kellett tervezni: például egy új jelölt vagy pártimázs megismertetését, az üzenetek ütemezését a médiavásárlást. A

posztmodern kampány pedig már permanens kampánytevékenységet és felkészülést jelent, a két folyamat gyakran párhuzamosan, összefonódva zajlik.

Visszajelzés. A választók véleményének, a kampány fogadtatásának alakulásáról a premodern szakaszban találkoztak, például a választókerület házról házra történő bejárása és fórumok során igyekeztek tájékozódni a pártok. A közvélemény-kutatások használata a modern korszakban jelent meg először, de csak a posztmodern szakaszban vált rendszeressé és egészült ki különféle típusokkal, például fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatokkal.

Média. A premodern szakasz kampányai leginkább a pártos sajtóra támaszkodtak. Természetes volt, hogy minden párt rendelkezik saját sajtóorgánummal, vagy olyannal, amelyik vele szimpatizál. A 20-as évektől megjelent a rádió, amely már a televízió megjelenése előtt az országos kampányok irányába mutatott. A modern szakaszban a kampányok súlypontja áttért a televíziós hírműsorokba, esti híradókba, a televíziók stúdióiba. Norris a modern szakaszhoz sorolja a *direct mailt* (névre szóló kampánylevelet), bár valószínűleg ez az amerikai tapasztalatokkal magyarázható. A harmadik szakasz médiahasználatát a műholdas- és egyéb televízió-csatornák, valamint az internet nyújtotta kommunikációs lehetőségek színesítik tovább.

Kampányesemények. A premodern szakasz legjellemzőbb eseményei a helyi fórumok, találkozók, és a politikusok kampánykörútjai voltak. A modern szakaszban rendszeressé válnak a sajtótájékoztatók, az ellenőrzött fotózási alkalmak, és a hírmenedzsment, vagyis az, hogy a párt egységes kommunikációra törekszik, és lehetőség szerint megtervezi, hogy mikor milyen hírek jussanak el a médiába a párttól. Ennek felfokozott változata jellemzi a posztmodern szakaszt: a hírmenedzsmentet a mindennapi politikára és a kormányzásra is kiterjesztik.

Költségek. A korai kampányok költségigénye alacsony volt, elsősorban az élőmunka, az aktivisták és a párttagok erőfeszítése dominált. A modern szakaszban és még inkább a posztmodernben, egyre növekvő terhet jelent a különféle professzionális tanácsadók és szakemberek alkalmazása, és persze az olyan költséges eszközök, mint a televíziós reklám vagy a *direct mail*.

Választók. A premodern szakasz választói biztos pártkötődéssel rendelkeztek. A saját pártjuk rendezvényeire jártak, és annak sajtóorgánumát olvasták. A későbbi szakaszokban a választók pártkötődése csökkent, a pártoknak egyre nagyobb erőfeszítést kellett kifejteniük a szavazók megnyerése érdekében.

Ahogy a három szakasznak sincsenek éles határai, úgy a kampányok sem csak egyetlen típushoz tartozhatnak. Az egyes jellemzők keveredhetnek egymással. Maga Norris is felhívja a figyelmet arra, hogy a posztmodern szakaszban bizonyos premodern jegyek, például a kampányesemények ismét jelentőségre tesznek szert.

Norris korszakolását Philippe Maarek (1995) eszköz-tipológiájával egészítjük ki.

A kampányok eszközhasználata

Philippe Maarek a kampányeszközöket három fő csoportba sorolta, és pedig a szerint, hogy milyen kommunikációt valósítanak meg a pártok és a választók közt. A tipológia, amely fejlődési irányt is meghatároz, jól kapcsolatba hozható Norris-éval. A három eszköztípus a következő:

Hagyományos eszközök. Ezek a legkorábbi kampányeszközök; két részcsoportha bonthatók.

a. Interaktív eszközök. Az interaktív eszközök olyan események, amelyek közvetlen kommunikációt biztosítanak a politikus és a választók közt. Ebben rejlik hatékonyságuk is, a fő hátrányuk ugyanakkor az, hogy időigényesek. Az interaktív kampányeszközök közt különbséget tehetünk aszerint, hogy ténylegesen megvalósítják-e a közvetlen kommunikációt a politikai aktor (politikus, aktivista) és a választó közt, vagy sem.

Az előbbi típusba tartoznak a kilincselések, és a szűk körű találkozók például a pénzügyi támogatókkal, ahol tehát az aktivista vagy jelölt ténylegesen szóba elegyedik a választóval, támogatóval. A kilincselést Maarek a leghatékonyabb kampányeszköznek tartja: nemcsak üzenetet lehet így közvetíteni, hanem viszszafelelő választ is kaphat a párt¹. Ha pedig az aktivista valami apró ajándéktárgyat is visz magával, a választó számára garantáltan emlékezetes marad a látogatás.

A második típusba sorolhatók a lakossági fórumok, nagygyűlések, a politikusi séták, tehát az olyan események, ahol az elvi lehetőség adott ugyan a közvetlen kommunikációra, a résztvevő közönség nagy száma miatt azonban ez a gyakorlatban nem valósulhat meg.

b. *Egyirányú kommunikációt biztosító eszközök.* Ezek természetüknél fogva kevésbé hatékonyak, mint az előző csoport, mégis a leggyakrabban használt eszközök. Ide sorolhatók a szigorúan belső használatra szánt anyagok (pl. tájékoztató az aktivistáknak), és a félig nyilvános kampányszövegek (a párt iránt érdeklődőknek kifejezett kérésükre eljuttatott füzetek), továbbá a külső használatra szánt szövegek: kiadványok, brosrák, szórólapok, ingyenes vagy fizetős pártújságok. További hasonló eszközök a párttól független szövegek, például újságcikkek, amelyeket tehát a média mintegy önként jelentet meg. A csoport további elemei a plakátok, és a különböző kampányajándékok és kiegészítők (toll, kitűző, léggömb, kulcstartó, stb.).

A második csoportot az *audiovizuális eszközök* alkotják. Ezek az audiovizuális médiumokhoz, elsősorban a televízióhoz köthetők. Előnyük, hogy rajtuk keresztül széles tömegeket lehet elérni, a legfőbb hátrányuk azonban az, hogy hatásuk késleltetett. Ebbe a csoportba sorolhatók a politikai hirdetések, a televíziós politikusi viták és beszélgetések, a híradók és hírműsorok tudósításai a politikai eseményekről, valamint a nem politikai talk show-k.

A harmadik típust a *direkt marketing eszközök* alkotják. A direkt marketing eszközei visszatérnek a kétirányú kommunikációhoz, vagy legalábbis szimulálják a választó és a politikus közötti közvetlen kapcsolatot. Ide sorolható eszköz a névre szóló levél (*direct mail*), a választók telefonos megkeresése (telemarketing), a videó- és audió küldemények, a belső számítógépes hálózatok, és végül az internet.

A felsorolást több ponton is ki lehet egészíteni, példának okáért már a magyarországi kampányokban is jelentek meg olyan eszközök, amelyeket Maarek tipológiája nem említ.

A legkézenfekvőbb példa a *kitelepülés* (*street standing*), amelyet a legtöbb párt a 2004-es európai kampány óta alkalmaz. A kitelepülésen aktivisták egy csoportja, néha politikusokkal együtt közterületen felállított kis standnál fogadja az érdeklődőket, szóróanyagot és emléktárgyat oszt, beszélget, aláírást gyűjt, stb.

Egy másik eseménytípus, amely 2005 folyamán jelent meg Magyarországon, a *flashmob*². A flashmob olyan villámakció, amelyet előzetesen verbuvált emberek kis csoportja valamely köztéren, megadott jelre hajt végre néhány perc alatt, s melynek fő célja a figyelemfelkeltés. A villámesemények valóban nagyon látványosak: az egyik őszi *flashmobban* például a Nyugati téren néhány összeverődött ember hirtelen párnacsatázni kezdett, majd megadott jelre távoztak.

A mobilkommunikáció elterjedése szélesíti a direkt marketing eszköztárat. A *lánccs-msz*-ek, vagyis az olyan rövid szöveges üzenetek, amelyek feladójának az a célja, hogy minél széles körben terjessze mondanivalóját, már a 2002-es kampányban megjelentek. Ekkor még csak a választók magánakcióiról beszélhettünk: elkötelezett szimpatizánsok küldözgettek egymásnak és a rivális tábornak rigmusokat, vicceket, gúnyverseket, felhívásokat. A 2004. évi népszavazási kampányban már a hivatalos kampányoknak is részét képezték különféle sms-akciók: az MSZP saját üzeneteivel kapcsolatban várta sms-ben a szimpatizánsai véleményét, a Fidesz sms-száma bárki küldhetett véleményt a népszavazással kapcsolatban. A parlamenten kívüli pártok és szervezetek is alkalmazták az sms-t felhívások és rövid versek küldésére.

Az internet biztosította lehetőségek közül szintén ki kell emelnünk néhányat, amelyek már közkedvelt-

1 Nem véletlen, hogy a kilincselés (canvassing) a mai napig a brit kampányok egyik legfontosabb eszköze.

2 És tényleg részévé is vált a 2006-os országgyűlési kampánynak, nemcsak az MDF, de még a MIÉP-Jobbik is kísérletezett vele.

nek számítanak a magyarországi kampánykommunikációban. A *kampány-e-mailek*et először szintén alulról jövő kezdeményezésként, a 2002-es parlamenti választás előtt küldözgették egymásnak az elkötelezett választók érvekkkel, átváriált kampányüzenetekkel, versekkel, viccekkel. A két nagy pártnak már évek óta van működő *internetes hírlevél* szolgáltatása; a *párt-honlapok* pedig már a 2004-es európai választási kampányban is jelentős kampányfunkciót láttak el.

A kampányeszközök fejlődése korántsem jelenti azt, hogy az egyik eszköz kiszorítaná a másikat. Az eszközhasználatban is lehetséges átfedés, ezért az új eszközök megjelenése folyamatos arzenálbővülést eredményez.

III. A FIDESZ KAMPÁNYAI 1998-2006

1. Az 1998. évi országgyűlési választási kampány

A kampány infrastruktúrája

A '98-as kampány Orbán Viktor április 9-i programadó beszédével indult. A választás első fordulójára május 10-én, a második fordulóra május 24-én került sor, tehát „klasszikus” egy hónapig tartó kampányról beszélhetünk.

A kampány *irányításával* kapcsolatban tudni lehetett, hogy a Fidesz az elsők közt kezdett külső tanácsadókat foglalkoztatni, és erre már a '98-as kampányban is találunk példát. A kampánystratégia alakításában és a központi kampányüzenet, a „Polgári Magyarország” szlogen megfogalmazásában a Wermer András vezette, PR-cégként ismert Happy End Kft.-nek jelentős szerepe volt. A kampány központi irányítása Deutsch Tamás kampányfőnök kezében összpontosult.

Ami a *kampányszervezetet* illeti, 1998-ban a Fidesz vezetése országos kampányban gondolkodott, a helyi szintű kampánynak nem tulajdonítva különösebb jelentőséget. A kampány fő irányvonalát a központi pártvezetés határozta meg, és ennek helyi szintű betartását többé-kevésbé ellenőrizte is. A lokálisan tevékenykedő kampánycsapatoknak – minden jelöltnek lehetett saját csapata – jóvá kellett hagyatniuk tevékenységüket a központi pártvezetéssel, amiben egy megyei szintű irányítás játszott a közvetítő szerepet. Felülről inkább engedély jött, nem pedig utasítás, amit végre kellett hajtani. A helyi kampánycsapatok elég szervezetlenek voltak és jobbra önkéntesekből álltak, mivel a jelöltek igen kis költségvetésből voltak kénytelenek gazdálkodni, és ritkán engedhették meg maguknak, hogy kampánymunkásokat tartsanak fenn.

A kampány *költségvetése* a mai viszonylatban alacsonynak vagy közepesnek mondható, összehasonlítva a többi párttal, megkockázatható, hogy a Fidesz költötte a legtöbbet a kampányra, mindenek előtt média-hirdetésekre.

A kampány eszközhasználat

1998-ban a Fidesz vezetése országos, nagymédiás kampány mellett döntött. A helyi kampányolással kevésbé törődtek. A politikusok és a választók találkozásán alapuló *hagyományos eszközök* – találkozók, lakossági fórumok – éppen ezért kis szerepet játszottak a párt kampányában. Szisztematikus országjárásról semmiképp sem beszélhetünk, a helyi rendezvények ad hoc módon szerveződtek, és nem mutattak erős lokális karaktert. Nem voltak például helyi üzenetek, mindenhol ugyanaz a néhány – többnyire országosan ismert – politikus szerepelt, s ők a párt választási programját ismertették. A szórólapok is csak körülbelül negyedrészen foglalkoztak a helyi jelölttel – a tartalom háromnegyed része a pártot és programját mutatta be.

A párt kifejezetten arra építette a stratégiát, hogy az *új imázsát* megismertesse a választókkal, és ezt egy országos kampány keretében, elsősorban a televízió keresztül igyekezett megvalósítani. Az *audiovizuális*

eszközöknek kiemelkedő szerepet tulajdonítottak. Ez például onnan látszik, hogy már a kedvezményes időszak (vagyis április 20-a) előtt megkezdte a reklámjai rádiós és televíziós sugároztatását, ami nem kis plusz költséget jelentett. A kedvezményes időszakban ugyanis 75-95%-os kedvezményt lehetett kapni a sugárzási díjból. Szintén a televízióhoz kapcsolható a '98-as kampány talán legnagyobb eseménye, a Horn-Orbán vita. A rendezvény kifejezetten a Fidesz kezdeményezésére valósult meg, és rekordszámú nézőt vonzott a képernyők elé. A késő esti ismétlések nézőit is számolva körülbelül 2,5 millióra becsülték az érdeklődők számát.

Egyébként a '98-as kampány forradalmi újdonsága is a Fideszhez köthető: a telefonos kampányt a *direkt marketing eszközökhöz* sorolhatjuk. Direkt marketing eszközöket, ismereteink szerint, most először használtak magyar kampányban. Az előre felvett üzenetben Orbán Viktor bemutatkozása után a hívott fél figyelmébe ajánlotta a Fidesz helyi jelöltjét. A hívás végén lehetett visszahívást kérni, illetve megadtak egy számot további informálódás céljából. Az eszköz csak „kvázi direkt” volt abban az értelemben, hogy nem hozott létre közvetlen kapcsolatot a párt és a választó közt, noha felajánlotta ennek lehetőségét. Az azonban mindenképp figyelemre méltó, hogy a párt mégiscsak tulajdonított valamilyen jelentőséget a választókkal való kapcsolatfelvételnek.

A 2002. évi országgyűlési választási kampány

A kampány eszközhasználat

A 2002-es országgyűlési választásokat megelőző kampány legfőbb új eleme az országjárás volt. A *hagyományos eszközök* között ez már egy magasabb szintet képviselt, egyrészt a *szervezettség* miatt, másrészt azért, mert a párt igyekezett *helyileg relevánssá* tenni a kampánykörút rendezvényeit. A választások első fordulóját megelőzően a miniszterelnök módszeresen végigjárta mind a 19 megyét, meglátogatva településeket, falvakat, városokat. Bár többé-kevésbé mindenütt ugyanazt a programbeszédet mondta el, a kampány fő üzenetét, a kormányzat sikerességét legtöbbször „lefordította” helyi üzenetekre (például felavatott egy stadiont, helyi eredményeket említett, vagy helyi célokat fogalmazott meg). Az országjáró körút nagygyűléseinek további figyelemre méltó mozzanata volt az, ahogy a miniszterelnök megpróbálta aktivizálni híveit: beszédeit a „Szerződés a polgárokkal” szimbolikus aláírása követte, melyhez a közönség is csatlakozhatott. Az országjárás a két forduló közt is folytatódott, még szervezettebben és még erősebb helyi „ízzel”, bár ez a második kampánykörút több ponton is különbözött az első forduló előttitől.

Természetesen ebben a kampányban is készített tévés és rádiós hirdetést a párt. Az *audiovizuális eszközök* közül a televíziós és rádiós politikai hirdetések a rendszerváltás óta fontos kampányeszköznek számítottak és mára szinte a kampányok „kötelező” elemeivé váltak. Miniszterelnök-jelölti tévévitára szintén sor került 2002-ben, ezúttal az első forduló előtt, Orbán Viktor és Medgyessy Péter részvételével. A nyilvános – televízióban és / vagy rádióban közvetített – vita is egyre bevettebb elemmé kezd válni a hazai kampányokban.

A 2002-es kampányban a Fidesz által használt *direkt marketing eszközökről* nem sokat tudunk.³ A többi párthoz hasonlóan a Fidesznek is volt honlapja, amelyen jól nyomon lehetett követni a kampány főbb eseményeit. Emellett Orbán Viktor egy személyes honlappal is rendelkezett, amely rendszeresen beszámolt a miniszterelnök országjáró körútjának rendezvényeiről.

---

³ Az MSZP például készített direct mail-t.

A 2004. évi európai választási kampány

A kampány infrastruktúrája

A Fidesz európai kampány kezdetének a meghatározása nehéz feladat: bár a Köztársasági elnök március 17-én hirdette ki a választásokat, a legtöbb párt, így a Fidesz is, már jóval ezelőtt megkezdte a felkészülést. A fontosabb események közt említhetjük a március 9-i, kampánystratégiával foglalkozó frakcióülést, amelyen egyébként Orbán Viktor ki is jelentette, hogy a kampány elkezdődött, illetve a március 27-i Szövetségi Gyűlést, amely a több hónapos párt-átszervezés végére tett pontot, illetve amelyen a pártelnök meghirdette a Nemzeti Petíció nevű aláírás-gyűjtő akciót. Noha ezek bármelyikét megtehetnénk a kampány kezdőpontjának, a hivatalos kampánynyitót jóval később, május 9-én tartotta a párt. De az előkészületekhez sorolható a 176 választókerületi elnök kinevezésének folyamata, vagy a Szövetséggé alakulás előző év őszén, tehát a tágan értelmezett előkészület ideje igen kitolódik. Mindez a folyamatos kampány irányába mutat.

A 2004-es kampányra a Fidesz kiépített egy olyan, többszintű kampányszervezetet, ami a központi pártvezetés által kigondolt stratégiát helyi szinten végre tudja hajtani, ugyanakkor országos szinten erősen koordinált és ellenőrizhető. Alulról kezdve mutatjuk be:

- Minden szavazóköri körben volt egy aktivista, az ún. *szavazóköri megbízott*, akinek az volt a feladata, hogy a szavazókörben élő pártszimpatizánsokkal személyes kapcsolatot építsen ki. Toborzásukat még a 2002-es választási vereség után kezdte meg a párt. A 2004-es kampány során felkészítő tréninget szerveztek számukra.

- Feljebb lépve, az egyéni választókerületi szinten találjuk a *választókerületi elnököket*. A már említett, 2003-ban elkezdődött párt-átalakítási folyamat („szövetséggé alakulás”) során ugyanis a választókerületek többségében személycserék következtek be. A párt ún. választókerületi tanácsokat hozott létre, melyek élére elnököket állított, akikről elsősorban aktív helyi közszereplést várt. A választókerületi elnökké történő kinevezés tulajdonképpen egyet jelentett a 2006-os egyéni jelöltséggel – de annak, aki nem végzi megfelelően a munkát, akár vissza is vonhatják a jelölését.

- A választókerületi elnökök szoros ellenőrzés alatt tartása érdekében nevezték ki a 12 regionális koordinátort, akiknek a fő feladata az volt, hogy tájékoztassák a pártvezetést a választókerületekben zajló munkáról.

- A szervezetet Orbán Viktor pártelnök irányította. Ő mondta ki a végső szót a választókerületi elnökök kinevezésekor, és a regionális koordinátorokat is az ő személyének rendelték alá.

Az egyes szintekre külön feladatok hárultak az EP-kampányban. Az aktivistákra bízta a petíciós aláírások gyűjtésének gyakorlati feladatát. Erre rendszerint kitelepülés formájában, közterületen került sor, voltak azonban olyanok is, akik a saját boltjukban, kocsmájukban, sőt, lakásukon várták az aláírókat. A választókerületi elnökök felelőssége volt, hogy 6-6000 aláírás összegyűljön a kerületükben. Ennek segítségével jól le lehetett mérni, hogy mennyire aktív munka folyik a választókerületben. Talán nem túlzó az a megállapítás, hogy az EP-kampány volt az új kampányszervezet tesztüzeme.

A 2004-es kampány irányításában a korábbiaknál nagyobb szerepet kaptak a „külsősök”. A kampányfőnök megint csak egy parlamenti képviselő volt, Gyürk András, aki egyébként a párt EP-listáján is indult. Kiemelkedő szerepe volt ugyanakkor a kampányterv kidolgozásában a Habony Árpád nevével fémjelzett PR-cégnek; az Európai Néppárt gyakorlati tanácsokkal és kampányüzenetek megfogalmazásával segítette a pártot. A pártot francia tanácsadókkal is hírbe hozták, ezt azonban az illetékesek cáfolták. Azt viszont tudni lehetett, hogy a kampánystratégia kidolgozása egy Gallup-felmérésen alapult, ami a választópolgárok érdeklődését volt hivatott feltérképezni. A Gallup későbbiekben a Petíció fogadtatásáról is készített felmérést, feltehetőleg a párt megrendelésére.

A kampány eszközhasználata

A 2004-es európai parlamenti választási kampányban nagy szerepet játszottak az olyan *hagyományos eszközök*, melyek a választók és a párt közötti közvetlen vagy kvázi-közvetlen kapcsolat létrehozását célozzák. Az országjáró körút összefonódott a párt EP- képviselőjelöltjeinek a bemutatásával és a Nemzeti Petíció népszerűsítésével. Az európai kampányban Orbán több alkalommal is személyesen találkozott *támogatók különböző csoportjaival*: a Gellért Szállóban a Professzorok Batthyány Körével, fiatal aktivistákkal egy pesti kocsmában, fővárosi értelmiségiekkel az Uránia Kávéházban, stb. Még mindig a hagyományos eszközöknél maradva, a 2004-es EP-kampány igazi újdonsága a *kitelepülés* volt. A kitelepülés fő funkciója, mint korábban említést nyert, a Nemzeti Petíciót támogató aláírások gyűjtése volt. Az eszköz alkalmas volt arra, hogy az aktivisták személyes kontaktust teremtsenek a választókkal, ugyanis feladatuk volt, hogy szóba elegyedjenek velük.

A párt láthatóan tett néhány lépést a *direkt eszközök* irányába. Például a számos újonnan létrejött honlapból több is igyekezett bevonni az állampolgárokat a politikába. A Szövetség új honlapján például online is lehetett csatlakozni a Fidesz Petíciójához, a párt mindkét honlapján rendszeresek voltak az online közvélemény-kutatások, a Fidelitas által üzemeltetett katyu.hu-n kátyúk örökbefogadására és megjavítására lehetett jelentkezni.

A Fidesz EP-kampányának kétség kívül a legnagyobb újíttása volt a már többször is említett Nemzeti Petíció. Az aláírásgyűjtésről hamar elterjedt, hogy célja egy *adatbázis* létrehozása, amit a párt sem tagadott. Az adatbázis létrejöttéről elsőként a nyár folyamán az aláíróknak kiment köszönőlevél tanúskodott.

A 2004. évi népszavazási kampány

A kampány infrastruktúrája

Kampányszervezet és irányítás. A Fidesz népszavazási kampányában nagyszámú aktivista működött közre. Fő feladatuk a Fidesz direct mail-jének kézbesítése volt. Az aktivistákat kiképezték: nemcsak egyszerűen be kellett dobni a postaládákba a leveleket, hanem be kellett csengetni a címzetthez, és szóba elegyedni vele. Még a kézbesítés előtt számos feladatot kellett végrehajtani: ki kellett szállítani a szavazóközetekbe a leveleket, borítékba kellett rakni, megcímezni, szortírozni. Ezeket a feladatokat nagyrészt a már meglévő „apparátusra” bízta a párt, de a Fidesz-irodák elfogadták az önkéntesen ajánlkozóak segítségét is. A népszavazási kampányt Nyitrai Zsolt, a Fidelitas alelnöke irányította, aki már az európai választási kampányban is kampányfőnök-helyettesi tiszteletet töltött be. Külső tanácsadókról nincs tudomásunk.

Visszajelzés. A Fidesz számára fontos lehetett a választók véleményének megismerése, ezért többféle technikát is alkalmazott annak érdekében, hogy tudomást nyerjen erről. A kilincselőknek meg kellett kérdezniük a választópolgároktól, hogy elmennek-e szavazni, és jelenteni kellett az eredményeket. Mivel a direct mail-t a Petíció aláírói kapták, a párt ily módon tudomást nyerhetett arról, hogy szimpatizánsai körében mekkora gyakorlati támogatásra, azaz részvételre számíthat. A direct mail-re már kifejezetten a jövőbeni felhasználás céljából vártak visszajelzést. Végül, az „Összetartozás sms”-vonalra bárki elküldhette véleményét.

Költségek. Bár részletes adataink nincsenek, az alkalmazott eszközök széles köréből és fajtáiból arra lehet következtetni, hogy igen nagy költségvetésből dolgozott a párt. „Az egészség nem üzlet” szlogenre épülő fideszes TV-spot elkészítése 5-8 millió forintba, a sugárzás további 8-10 milliójába kerülhetett a pártnak. A direct mail-t a párt közlése szerint körülbelül 3 millió példányban terjesztették, a *2Igen magazin* c. kampányújságból pedig 3,5 millió példány készült. A Fidesz, a Fidelitas és az Ifjúsági Kereszténydemokrata Szövetség létrehozott továbbá egy pénzügyi alapot, a „2Igen Alapot”, amelyre pénzügyi adományokat vártak azoktól, akik szerint mind a két kérdésre igennel kell voksolni. A befolyt összeggel a két igent támogató civil szervezetek kampányát akarták segíteni.

A kampány eszközhasználata

A 2004. decemberi népszavazási kampányban szintén szerepet kapott a helyi aktivitás. Fontos megemlíteni, hogy a magyar választási kampányok „beépített” eleme a házról-házra járás, mert ez kedvelt módja az ajánlócédulák összegyűjtésének, amihez az indulást kötik. Bár a népszavazási kampányban nem kellett ajánlócédulákat gyűjteni, a párt aktivistái mégis *kilincseltek* a választóknál, nem is akármilyen célból. A kampány rövidege ellenére a *hagyományos eszközök* közt országjáró körutat is találunk. Mivel a többi párt nem készített kampányfilmet a népszavazási kampányra, a Fidesz volt az egyetlen, amelynek kampányarzenálját egy spot is gazdagította.

A *direkt marketing eszközökhöz* sorolt *direct mail* annak ellenére volt az év végi kampány fő eszköze, hogy a rendelkezésre álló idő rövidege több ponton is megnehezítette az akció lebonyolítását. Nemcsak kigondolni, kinyomtatni, megcímezni, borítékolni és szortírozni kellett a leveleket, hanem arra is oda kellett figyelni, hogy még a kampánycsend előtt elérjenek a címzetthez. A direct mail kampány alábbi mozzanatai egyértelműen a kapcsolati marketing irányába mutatnak:

- A kézbesítés a szavazóköri megbízottak feladata volt (kilincselés), akik személyesen adták át a leveleket. Feladatuk volt megkérdezni, hogy elmegy-e az illető szavazni. Megkockáztatható az a feltételezés, hogy a direct mail bevetésének egyik célja volt az aktivistahálózat mozgatása.
- A levél több funkciót is ellátott. Informálta a választót, visszaküldésével további információt lehetett kérni, sőt, anyagi támogatás felajánlására is volt lehetőség.

A Fidesz 2006. évi országgyűlési választási kampánya

A kampány infrastruktúrája

A 2006-os kampányról azt mondhatjuk, hogy *minden eddiginél jobban összemósódott a kampány és a felkészülés*. A *tágan értelmezett* előkészületek már a 2002-es vereség után megkezdődtek, a kampányszervezet fejlesztésével, különböző kampányakciókkal és az adatbázis-építéssel. A *szűkebb értelemben* vett felkészülés egy része – ide sorolandó az arculatváltás, az új kampányportál elindítása, az aktivistatoborzás, stb. – noha az „előkészítő szakasznak” mondott hónapokban, 2005. november-decemberében zajlott, már magát a kampányt jelentette. Az első választási együttműködési megállapodást még 2005 nyarán kötötte a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség a Nemzeti Fórum Egyesülettel.

A Fidesz saját választói bázisát feltehetőleg stabilnak tekintette – folyamatosan mozgatta szimpatizánsait különféle kampányakciókban –, de nem elég nagynak ahhoz, hogy választást nyerjen vele. Ezért a támogatói kör kiszélesítésére törekedett. A saját táborán kívüli szavazókat hullámnak, vagyis meghódíthatónak tekintette, ezért komoly erőfeszítést tett például a nyugdíjasoknak, a hagyományosan az MSZP szavazók közé sorolt rétegnek az átcsábítására. Arra, hogy a párt a szimpatizánsi kör lehető legszélesebb kibővítésére törekedett, többek közt Schmitt Pál kijelentéseiből következtethetünk, mely szerint a Fidesz mind a 8 millió választópolgárhoz el akar jutni.

A 2006-os parlamenti választási kampányban a Fidesz két kampányszervezettel rendelkezett. Az egyiket a párt különböző részei alkották, a másikat a *Kubátov Gábor-féle 'titkos' kampányszervezet*. Pártszervezeten az Orbán Viktor irányítása alatt álló, választókerületi rendszerben működő, kampányfeladatokat ellátó szervezetet értjük, amely a 2002-es választások után kezdett formálódni, és a 2004-es európai kampányt működtette. A szigorú hierarchia csúcsán, közvetlenül a pártelnöknek alárendelve működnek a *regionális koordinátorok*. A 12 koordinátor alatt helyezkednek el a *választókerületi elnökök* – tulajdonképpen a 176 egyéni jelölt –, alattuk a *szavazóköri megbízottak* és az *aktivisták*. Ez a kampányszervezet a kampány központi irányítói által kigondolt kampánystratégiát hajtotta végre. A jelöltek többségének volt saját kampányfőnöke, akik a központi stratégiát a helyi viszonyokra igyekeztek alkalmazni. A jelöltek ugyanakkor rendelkeztek bizonyos önállósággal, szabadsággal a kampány alakítását illetően.

A „titkos” kampányszervezet, élén az „árnyék-kampányfőnök” Kubatov Gáborral, a *mozgósító kampányra* volt specializálva. A pártelnöknek közvetlenül alárendelt Kubatovról az a hír járta, hogy Amerikában tanulta a mozgósítást. A nagyrészt az őszi toborzó-akcióban verbuválódott önkénteseknek több tréninget is tartottak, kiképezték őket az egyes kampányfeladatokra, kész forgatókönyvekkel látták el különböző esetekre. Fő feladatuk a kampány utolsó hetében a választók többszöri, személyes és telefonos megkeresése volt. A két forduló közti kampányban „ejtőernyősként” átcsoportosították őket azokba a választókerületekbe, amelyekben nem dőlt el a választás. Egyes információk szerint a Kubatov-féle stáb összesen 35 ezer ember munkáját koordinálta, akiknek harmada önkéntesen, a Fidesz felhívására jelentkezett a munkára. Az aktivisták egy részét az utolsó heti mozgósító kampány telefonos előkészítésére, más részét a választók személyes felkeresésére képezték ki. A 11-16 fős csoportok terepmunkáját egy-egy személyautó és mikrobusz is segítette. Az aktivistahálózat munkáját 3500 „csoportvezető” és 300 „középvezető” irányította.

A vezető politikusok közlését arról, hogy a kampány utolsó hetében 400-450.000 aktivista fog tevékenykedni a Fidesz kampányában, bizonyára fenntartással kell kezelni. Összel 100.000 aktivista toborzását tűzték ki célul, a többszázézes létszámba azonban a jelentkezőkén kívül feltehetőleg beleszámolták a 250.000 polgári kör-tagot, a Fidesz 33.000 körüli tagságát, valamint a partnerszervezetek, mindenek előtt a Fidelitas és a KDNP tagjait. A Fidesznek alkalmá nyílt még a kampány alatt kipróbálni a mozgósítást. A március 19-én megtartott időközi választásokon, Szentendrén és Mosonmagyaróváron a Fidesz jelöltjei nyertek, holott mindkét helyen kormánypárti jelöltek helye üresedett meg.

A Fidesz mozgósító kampányának, a benne szereplő aktivistáknak a Polgárok Háza adott otthont. A politikai irányítás a Lendvai utcai Fidesz-székházból történt. A Fidesz kampányát egy többfős, zömmel pártpolitikusokból álló stáb vezette, melyben a legfőbb irányító szerepét Orbán Viktor pártelnök töltötte be. A Fidesz *kampányfőnöke* a 2006-os kampányban *Rogán Antal* lett. 2005 nyarától *Deutsch Tamás* is állandó résztvevője volt a szűk stábnak, novembertől egy Rogántól elvett területet kapott meg: az üzenetekért felelt. A Fidesz egyik hírlevele februárban Deutsch Tamást mint a párt sajtókampányának irányítóját említi. 2005 nyarán Várhegyi Attila is visszatért a politikai életbe: a Fidesz kampányigazgatója lett; feladatul a választókerületi szervezetek felügyeletét kapta.

A kommunikációt irányító csapatnak tagja volt *Habony Árpád*, Orbán Viktor személyes tanácsadója, *Navracsics Tibor* elnöki kabinetfőnök és a már említett Kubatov Gábor. Habony Árpád feladatköre az új arculat megtervezésétől a kampányüzenetek kidolgozásán át a felmérések megrendeléséig és a fókusz-csoportos vizsgálatok készítéséig mindenre kiterjedt. Navracsics Tibor vezetése alatt működött a *Kormányzás 2006* nevű munkacsoport, amely háttéranyagokat készített a párt számára, illetve a kormányzás forgatókönyvét dolgozta ki a 2006-2010-es ciklusra. A „V2006” mozgósító kampányt technikai szempontból Kubatov Gábor koordinálta, de személyesen Schmitt Pál vállalt érte politikai felelősséget. Az ő munkájukat segítette még Hende Csaba, a polgári körök koordinátora és Loppert Dániel, a Fidesz ifjúsági tagozatának vezetője.

Híresztelések szerint a Fidesz több külföldi – francia, német és amerikai – specialistával is felvette a kapcsolatot, köztük Jacques Chirac és a német CDU kampánytanácsadóival. Az amerikai tanácsadók közül név szerint Clinton egyik korábbi tanácsadóját, az internet-specialista Dick Morris-t hozták kapcsolatba a Fidesszel, akit a „Változás 2006” szlogen szülőatyjának tartanak, továbbá a Bush-csapatból ismert Karl Rove-ot, akinek korábbi munkássága elsősorban az ellenfél lejáratását célzó negatív kampányokról híres. George W. Bush második győzelméhez nagyban hozzájárult a többmillió aktivistatábor és a „72 órás terv” az ellenfél táborának elbizonytalanítására. A hírek szerint Kubatov Gábor közlelő tanulmányozta Bush 2004-es elnökválasztási kampányát, a „Bush-kampány emberei” átadták a Fidesznek az amerikai know-how-t, valamint részt vettek az aktivisták felkészítésében.

A rendelkezésünkre álló információ alapján nem tudunk pontos képet alkotni arról, hogy milyen célból és milyen rendszerességgel használt közvélemény-kutatásokat a Fidesz a kampány során. Valószínűleg a párt rendelte meg azt a közvélemény-kutatást, amelyet novemberben tett közzé a Gallup. A felmérés

a Fidesz Nemzeti Garanciatörvény-javaslatának pontjairól kérdezte a választók véleményét. Januárban a Magyar Nemzet számolt be arról az országos, nagymintás közvélemény-kutatásról, amelyet a Fidesz *Kormányzás 2006* munkacsoportja végzett decemberben és január első két hetében. A felmérés a párt győzelmét jósolta, közzététele tehát a tábor megerősítésének célját szolgálhatta. Március elején a Real-PR '93 nevű közvélemény-kutató cég a HírTV számára négyszázazres mintán készített egy – jelentős Fidesz-előnyt mutató – telefonos felmérést a pártok támogatottságáról. A cég korábban már dolgozott a Fidesznek, például a *Kormányzás 2006* munkacsoportnak is, tehát nem kizárt, hogy – közvetve – ezt a kutatást is a párt rendelte meg. A fenti példák azt mutatják, hogy a 2006-os kampányban a Fidesz leginkább arra használta a közvélemény-kutatásokat, hogy nyomon kövesse népszerűségének alakulását. Olyan kutatásról, amelyet egy-egy kampányesemény fogadtatásának felmérésére készítettett volna a párt, nincs tudomásunk. Nem hivatalos információk szerint azonban a Fidesz számos kérdésben, így például az új arculatról is, fókuszcsoporthoz vizsgálatokat készítettett. Meg kell említeni még azt, hogy a párt a választói vélemények kifürkészésnek „klasszikus” módszerével is élt. Az aktivisták személyesen tájékozódtak a választó szimpátiájáról és részvételi szándékáról – például az ajánlószelvények gyűjtésekor –, és az így nyert információkat rögzítették.

A parlamentbe jutott pártok közül kalkulációk szerint a Fidesz-KDNP kampánya volt a második legdrágább, némileg elmaradva a legfőbb riválistól. A legnagyobb költséget a rengeteg hirdetés, főként plakát, valamint a nagyszámú rendezvény adhatta. A Fidesz esetében a számos országjáró körút és nagyobb rendezvények utazással, terembérlettel, díszlettel és hangosítással minden bizonnyal szintén tetemes költséget jelentettek. A különféle szórólapok és ajándéktárgyak tervezése és legyártása mellett a tanácsadók díjazását, a felmérések árát, valamint a telefon és posta költségeket sem szabad figyelmen kívül hagyni. Becslések szerint a nagy pártok a hivatalosan engedélyezett 386 millió forint akár tízszeresét is elkölthették a kampányban. A kampány tehát meglehetősen drágának tekinthető.

A kampány menete

A Fidesz 2006-os tavaszi kampánya soha nem látott mértékben bővelkedett eseményekben. Számos nagyobb horderejű rendezvény volt (Szövetségi Gyűlés, Évindító nagygyűlés, Évértékelő, A Szolidaritás Napja). Az országos stratégia részét képezte rengeteg egymást követő, illetve egyszerre zajló, különböző országjáró rendezvény-sorozat, mely néha nagygyűlések, néha lakossági fórumok formáját öltötte. Ezekkel párhuzamosan futottak a „választókerületi programok” is, melyek valószínűleg a helyi szervezetek kezdeményezésére valósultak meg, azaz nem képezték az országos kampány részét.

A 2005 ősztől 2006 tavaszáig tartó időszakot a kampány eseményei és üzenetei-szlogenjei alapján szakaszoljuk. Az alábbiakban először felsoroljuk a szakaszokat, majd ismertetjük azok eseményeit, történéseit. Ezután külön részben mutatjuk be a felhasznált eszközöket, végül szintén külön részben a kampány üzeneteit tekintjük át.

Szakaszok és események

- 1. Előkészítő szakasz: toborzó és „bűnbánó” kampány (november eleje – december)*
- 2. Jelöltbemutató-évértékelő szakasz (január)*
- 3. Negatív szakasz: „Valódi elszámolás” kampány (február eleje – március közepe)*
- 4. Pozitív szakasz (március közepe – április eleje)*
- 5. Mozgósító kampány (március vége – április eleje)*
- 6. Két forduló közti kampány: Új tempó (április 18. – 21.)*

1. Előkészítő szakasz: toborzó és „bűnbánó” kampány (november eleje – december)

Noha hivatalosan csak két és fél hónap a kampányidőszak, és maga Orbán Viktor többször is úgy nyilatkozott, hogy 72 napra igyekeznek koncentrálni a Fidesz kampányát, a kampánytevékenységet már jóval hamarabb megkezdte a párt. Ezeket akkor és utóbb is *előkészületnek* aposztrofálták, de maga a pártelnök is elismerte, hogy a Szocialista Párt augusztusi kampánykezdése lépéskényszerbe hozta a Fideszt.

Az előkészületekhez sorolható a Fidesz *arculatváltása*, az új *kampányportál* beindítása, az új politikusok előtérbe kerülése, valamint az, hogy a párt nagy *aktivista- és tagtoborzó akciót* hirdetett.

Arculatváltás. Megújult a logó, az új egy narancssárga kör benne a fehér színű Fidesz felirattal. A kör alatt „A jövő szövetsége” felirat olvasható. Az új jelképek közt szerepel a narancsszínű illetve a nemzetiszínű szilikon karkötő, és a győzelmet szimbolizáló „V” jelet formázó kéztartás – amelyet a plakátszereplők is mutatnak, és amely integetőtábla formájában is megjelent. Az új arculat narancssárga „buborékjai” az új honlapon és a sajtóban, fizetett hirdetések formájában is megjelentek (Metro újság, PestiEst). Az arculatváltás időzítésében szerepet játszott az is, hogy a közvélemény-kutatási eredmények szerint hosszú ideje fennálló Fidesz-előny lemorzsolódni látszott a nagyobbik kormánypárttal szemben, amit nagyrészt az MSZP imázskampányának sikerével hoztak összefüggésbe.

Új arcok. A párt vezető politikusai közül többeket – Pelczné Gáll Ildikót, Kósa Lajost, valamint a régebb óta ismert Schmitt Pált és Varga Mihályt – szándékosan előretolták a kampányban. Ennek két fő célja lehetett. Egyrészt az, hogy a „többfejűséggel” ellenpontozzák a Gyurcsány Ferenc megjelenése óta nagyon is egyszemélyes, vezéresedett MSZP-t, másrészt az, hogy elejét vegyék annak, hogy Orbán Viktor a kormánypártok támadásának fő célpontja legyen a kampányban.

Toborzás. A Fidesz nem pénzben igyekezett versenyezni az MSZP-vel, hanem létszámban. Novemberben meghirdették, hogy százezer önkéntest várnak, akik a munkájukkal segítenek ellensúlyozni a párt számára kedvezőtlen médiaviszonyokat. A toborzáshoz kapcsolódott a „V2006” országjáró körút, amely a II. Szövetségi Gyűlés másnapján indult. 50 rendezvényén az új kampányarcok: Pelczné, Kósa, Varga, és Schmitt szerepeltek a leggyakrabban, valamint Orbán Viktor illetve Rogán Antal. A rendezvénysorozat decemberben ért véget, a honlapon keresztül az egész kampány folyamán lehetett csatlakozni a 'V2006' csapatba.

Az előkészítő szakasz kezdetét jelző első fontos kampányesemény a *II. Szövetségi Gyűlés* volt. A sajtóorgánumok által *kampánynyitónak* minősített rendezvényt, melyet Orbán Viktor is a kampány „szimbolikus nyitányának” nevezett, november 6-án tartották a Papp László Sportarénában. A Szövetségi Gyűlésen bevezették az új kampányszlogent, a „Változás 2006”-ot, a szervezet új neve Fidesz - A jövő Szövetsége lett. Bemutatták azokat az új politikusokat, akikre a kampányt alapozták; az is nyilvánvalóvá vált, hogy közülük kire milyen téma hárul: a Varga Mihály a gazdasági kérdésekről beszélt, Pelczné Gáll Ildikó a nőket, Schmitt Pál a nyugdíjasokat szólította meg, Kósa Lajos debreceni polgármester pedig a sikeres Fideszt illetve a párt nyitottságát igyekezett bemutatni a közvetlen támogatói körén kívül esők felé. Orbán Viktor beszédében a Változás szükségessége mellett érvelt, egyszersmind igyekezett közvetíteni azt az üzenetet, hogy a Fidesz tanult régi hibáiból és nem fogja azokat újra elkövetni. A közönség tagjai narancssárga, V győzelmi jelet formáló Változás 2006 kartonkezeket – integetőtáblát – kaptak, amelyet egyetértésük, lelkesedésük kifejezésére a magasba emelve lóbálhattak.

Garanciatörvény. A Szövetségi Gyűlés másnapjára, november 7.-re fontos eseményt időzítettek: Orbán Viktor – hosszú hallgatás után újra – felszólalt a Parlamentben, meghozzá napirend előtt. Nemzeti Garanciatörvény megalkotására tett javaslatot, s ezzel sikerült magához ragadni a kezdeményezést és felkelteni a közvélemény érdeklődését. A javaslat lényege, hogy az Országgyűlés a 13. havi nyugdíjról, a gyermekek után járó adókedvezményről, a panel-felújítási programról, valamint a gázárak, a villanyárak és a gyógyszerárak inflációhoz kötéséről alkosson kétharmados törvényt, így garantálva ezek kormányoktól független, hosszú távú biztosítását. A Fidesz ezzel meg is zavarta fő riválisának kommunikációját. Az MSZP nehéz helyzetbe került: nem utasíthatta el nyíltan a javaslatot, mert azzal egyfelől azt kommu-

nikálta volna, hogy nem akar együttműködni a Fidesszel, még olyan ügyben sem, ami széles társadalmi támogatottságot élvez, másfelől a népszerűségvesztést kockáztatta volna.

November elején jelentek meg az első plakátok, a következő feliratokkal: „Vannak hibák, amelyeket nem akarunk többször elkövetni!”, „Vannak jó dolgok, amelyeket folytatnunk kell!”, „Vannak rossz dolgok, amelyeken változtatnunk kell!” – innen ered a „bűnbánó” kampány elnevezés. A négy kampányarc – Pelczné, Schmitt, Varga, Kósa – látható a novemberi Fidesz-plakátok másik verzióján, nemzetiszínű karkötőben, amint kezükkel „V”-t formázva a „Változás 2006” szlogent hirdetik.

Budapest-kampány. A párt külön Budapest-kampányba kezdett november közepén. Az aktivisták öt helyszínen, például a Ferenciek terén, három napon át tudakolták a budapesti lakosoktól, hogy mennyire elégedettek a főváros elmúlt 15 évével. A felmérésben csak a válaszadó életkorát, nemét és végzettségét kérdezték, nevét, elérhetőségét nem. A kérdőív kitöltői narancsot kaptak.

2. Jelöltbemutató-évértékelő szakasz (január)

A második szakasz a Fidesz évindító nagygyűlésével kezdődött január 8-án. Az eseményt a párt vidéki fellegrárában, Debrecenben tartották. A Főnix csarnokban mintegy 8 ezer ember előtt beszédet mondott Orbán Viktor pártelnök, Kósa Lajos polgármester, Áder János frakcióvezető és Semjén Zsolt, a KDNP elnöke. A pártelnök beszédében a biztonságról, a félelem nélküli életről szólt, a változás szükségességét hangsúlyozta, és bevezette a „Munka, otthon, család” jelszót, amely később a jelöltek bemutatkozó szórólapjain volt olvasható. Kósa Lajos Debrecen példáján keresztül igyekezett bemutatni a sikeres Fideszt, Áder János pedig a kormánykoalíció teljesítetlen ígéreteit kérte számon. A KDNP elnöke éles bírálatot fogalmazott meg az SZDSZ-szel szemben, aminek apropóját a kisebbik kormánypárt legújabb kampányszlogenje („Jöjjön el az én országom!”) szolgáltatta.

Január folyamán – nyilván a nagyszámú új jelölt miatt – országosan ismert Fidesz-politikusok közreműködésével zajlott a *jelöltbemutató körút*, melynek során az egyéni választókerületekben bemutatták a pártnak és szövetségeseinek a jelöltjeit. Budapesten az összes jelöltet egyszerre mutatta be Schmitt Pál, január 22-én.

Évértékelők. A kampányszakasz végén Orbán Viktor előbb öt vidéki helyszínen, majd január 29-én Budapesten évértékelő beszédet tartott. A rendezvények szokatlan forgatókönyv szerint zajlottak: kérdéseket lehetett feltenni, az elmúlt év értékelését Orbán Viktor így összekötötte a Fidesz terveinek, programjának ismertetésével. A vidéki helyszínek mindegyikén bejelentett egy-egy fontos kampányígéretet: a dombóvári évértékelőn meghirdette a TB-járulék tíz százalékpontos csökkentését, Egerben a 14. havi nyugdíjat, Pécsen a GDP 7%-ának az egészségügyre fordítását, Szentesen a munkanélküliség növekedésének megállítását, végül Békéscsabán a korábbi otthonteremtési rendszer visszaállítását. Az országos évértékelő január 29-én hasonló mederben folyt: a SYMA csarnokban olyanok kérdezték Orbán Viktort, akikkel a vidéki rendezvényeken találkozott. Különböző témákat érintve és összegezve a vidéki rendezvények tapasztalatait, a pártelnök arról beszélt, hogy a magyarok rosszabbul élnek, mint négy éve – ez a következő kampányszakasz fő üzenete lett –, és hogy 2005 a beletörődés éve volt. A Fidesz miniszterelnök-jelöltje a jóságos gyógyító szerepében tűnt fel, meghallgatta a kérdéseket, panaszokat és problémákat, majd elmondta a párt által kínált megoldást. A rendezvény sajtóvisszhangja – éppen annak szokatlan forgatókönyve miatt, mely leginkább egy kibeszélő-showra emlékeztetett – nem volt éppen kedvező.

3. Negatív szakasz – „Valódi elszámolás” kampány (február eleje – március közepe)

A Fidesz-kampány harmadik szakasza az MSZP januárban indított Elszámoló-kampányára reagált. A „valódi elszámolás” célja az volt, hogy az MSZP pozitív, eredményeket és sikereket hangsúlyozó kampányát ellensúlyozzák azzal, hogy szembesítik a nagyobbik kormánypártot és a választókat a teljesítetlen választási ígéretekkel. A szakaszok közül ennek a legnehezebb meghatározni a kezdetét.

A látványos rész Rogán Antal kampányfőnök február 2-i sajtótájékoztatójával indult, ezen bejelentette,

hogy az MSZP elszámoló-kampányára válaszul „Valódi elszámolás” kampányba kezd. A sajtótájékoztató másnapján vette kezdetét az újabb plakát- és hirdetési hullám, amelynek képein fekete háttér előtt szomorú arcú emberek hirdették a Fidesz újabb üzenetét. A szlogenek alapján két részre lehet bontani a szakaszt: február elejétől kezdve jelentek meg a „Rosszabbul élünk, mint négy éve” feliratú plakátok, négy verzióban (témák szerint: növekvő munkanélküliség, emelkedő gyógyszerárak, csökkenő lakástámogatás, gázáremelés), majd ráerősítve a negatív tónusra, ugyanezek a plakátok kiegészültek a „NA, ezt jól megcsinálták!” felirattal.

A kampány kevésbé látványos részét már korábban, január folyamán megkezdte a párt. A frakció honlapjának intro-jaként az MSZP hirdetéseit kifigurázó hirdetések jelentek meg, amelyek kezdetben még a legnagyobb rivális szimbólumát, a piros szegfűt is használták, ilyen szövegekkel: „Megdupláztuk a nyugdíjas és diákbérletek árát Budapesten. Igazságosság. Igen. Megcsináltuk. MSZP”. A kezdeményezés érdekessége, hogy a hivatalos kampány részeként az ellenfél markáns támadására használták az ellenfél anyagait, színvilágát, jelszavait és szimbólumát.

A negatív szakaszhoz újabb országjárás kapcsolódott, a február közepén indított „Valódi elszámolás” fórunsorozat. A postaládákba február folyamán beszórták a Fidesz „Rosszabbul élünk, mint négy éve” című kampányfüzetét.

Február elején indult a *női kampány*, melynek külön kampányfüzete is volt. A hozzá kapcsolódó „Nők a nőkért fórunsorozat” az egész országot bejárta. A rendezvényeken legtöbbször Pelczné Gáll Ildikó, Bernáth Ildikó és Schmittné Makray Katalin beszélt a nők helyzetéről, a Fidesz nőképéről és női kampányának programjáról.

Februárban folytatódott a Budapest-kampány. 18-án bemutatták a Fidesz városfejlesztési elképzeléseit, az Új Budapest tervet. Február végén megnyitották az Új Budapest Központot, a párt budapesti kampányközpontját.

14. havi nyugdíj. A Fidesz újabb nagy ívű törvényjavaslat benyújtására készült februárban. A tavaszi ülésszak várhatóan utolsó ülésnapján, február 13-án Orbán Viktor a 14. havi nyugdíj bevezetéséről szóló törvényjavaslatot készült bemutatni. Szerencsés esetben a kezdeményezéssel az ősihez hasonlóan kényelmetlen, nehezen kommunikálható helyzetbe hozhatta volna fő riválisát. A lépés a nyugdíjas tábor elvesztésével fenyegette az MSZP-t, mert nehezen tudta volna megindokolni, hogy miért nem támogatja a Fidesz javaslatát, ha csak azzal nem, hogy nyilvánosan elismeri: nincs rá költségvetési fedezet. Mivel azonban Áder János a Fidesz ebbéli szándékát már 12-én bejelentette, az MSZP-t nem érte váratlanul a helyzet. A nagyobbik kormánypárt a figyelem-elterelés módszerét választotta: kiobbantotta a tíz napja jegelt, úgynevezett *server-ügyet*. Hogy mentsék a helyzetet, és a kedvezőtlen fordulatról a figyelmet visszatereljék az eredeti javaslatra, a KDNP a Fidesszel közösen aláírás-gyűjtő akciót indított a 14. havi nyugdíj támogatására.

Március 5.-re az '56-os Alapítvány és a Fidelitas tüntetést szervezett a Köztársaság térre a miniszterelnök elhíresült „kóbor kutyás” kijelentése miatt. A rendezvény jelentőségét az adta, hogy ez volt az első olyan alkalom, amikor egy rivális politikus rosszul sikerült megszólalásából megpróbáltak botrányt kelteni a jobboldalon. A tüntetésen néhány ezren jelentek meg.

4. Pozitív szakasz (március közepe – április eleje)

A Fidesz kampányának következő szakaszát a március 15-i megemlékezés vezette be. A pozitív szakaszban a korábbi fekete háttérű plakátokat felváltották az új, fehér és narancs háttérűek, melyeken egytől-egyig mosolyognak a korábbi szereplők. A plakátok fő üzenete, hogy a Fidesz tudja a megoldást a problémákra. Az új szlogen a „Jó választás, jobb élet”.

A Fidesz XIX. kongresszusa március 19-én elfogadta a „Hajrá Magyarország” című választási programot. Beszédében Orbán Viktor bejelentette, hogy nagygyűlésre hívják a fővárosba az embereket április 2-ra. A Kongresszus megerősítette, hogy a Szövetség miniszterelnök-jelöltje Orbán Viktor, valamint létrehozott egy új pozíciót, a kormányfőhelyettes-jelöltét, amelyet Mikola István tölt be. A rendezvény

erődemonstrációnak is tekinthető. Több külföldi politikus beszédet mondott (Hans Gert Pöttering, az Európai Néppárt frakcióvezetője és Wilfried Martens, az Európai Néppárt elnöke), és számos jelenlegi és volt konzervatív állam- és kormányfő köszöntötte a kongresszus résztvevőit levélben vagy videóüzenetben (Angela Merkel német kancellár, Silvio Berlusconi olasz kormányfő, Wolfgang Schüssel osztrák kancellár, Lech Walesa volt lengyel államfő, Nicolas Sarkozy francia belügyminiszter, Jacques Chirac francia államfő.)

Országjárás. A Kongresszus után új országjárás kezdődött, a választási program megismertetése és népszerűsítése céljából. Úgy tervezték, hogy a választásokig 130 településre látogat el az Orbán-Mikola-Schmitt hármasság. Deutsch-Für Tamás és Rogán Antal bemutatták a körutat segítő fideszes kamiont is.

Program. A postaládákba március második felében eljutott a Fidesz programját bemutató füzet.

Nagygyűlés a Kossuth téren. Mindkét nagy párt választási nagygyűlést tervezett a kampány végére. A Fidesz nagygyűlését, „A Szolidaritás Napját” a Kongresszusán hirdették meg, április 2-ra. Pár nappal a rendezvények előtt a miniszterelnök rendkívüli sajtótájékoztatón, titkosszolgálati adatokra hivatkozva bejelentette, hogy külföldi bűnözői csoportok terrorakciókkal akarják megzavarni a kampányfinis választási nagygyűléseit. A fenyegetett helyzetben a kisebb pártok az otthon maradásra bíztatták a választókat, de Gyurcsány Ferenc már a bejelentés napján, a televízió Este című műsorában azt mondta, hogy megvédi az országot a robbantásra készülő bűnözőktől.

A Kossuth téri nagygyűlés mindenek előtt erődemonstrációnak tekinthető. A színpadon megjelent az egész vezérkar, csaknem az összes egyéni jelölt, valamint számos művész és közéleti személyiség. A közönség számára körülbelül 50 centiméter átmérőjű narancssárga pöttyöket osztottak, amivel éljenezni lehetett. A pöttyök és a zászlók erdeje narancs- és nemzeti színűvé változtatta a teret és a környező utcákat. Orbán Viktor beszédét a Fidesz kampánydalára („A Föld könnyei”) rímelő könnycsepp-motívummal kezdte, mondván: „a Kossuth téren négy évvel ezelőtt egy könnycseppben sűrűsödött össze egy nemzet szabadságvágya, szomorúsága és megvalósíthatatlan álmai [...] a Magyarországot hullajtott könnycseppből született erőt és hitet ünnepeljük ma, a magyar szolidaritás napján”. A beszéd nagy részében a pártelnök a Fideszt és a kormányt hasonlította össze. A Gyurcsány Ferencet ábrázoló gigantplakátot papírszobornak aposztrofálta, majd kijelentette, ez annak a jele, hogy valami elszabadult, „láznak a múlt szobrai, lázad a szoborpark”.

5. Mozgósító kampány (április eleje)

A párt az utolsó heti mozgósító kampánytól választókerületenként legalább 300 szavazatnyi előnyt várt, ettől remélte a választási győzelmet. A mozgósító stratégia lényege az volt, hogy a korábbi kampányakciók (pl. Nemzeti Konzultáció) során a Fidesszel kapcsolatba került, szimpátiájukat kinyilvánító szavazókat mobilizálják a választáson való részvételre. A kopogtatócédula-gyűjtéskor a szükséges kerületenkénti 750 ajánlás többszörösét is e célból gyűjtötték össze: a mozgósító kampányban mindazokat felkeresték, akiktől ajánlószevény érkezett a Fidesz-KDNP jelöltjeire.

Az utolsó heti mozgósítás során az aktivistáknak háromszor kellett felkeresniük a Fidesz-szimpatizánsként azonosított embereket. Elitalakulatuk, a Változás 2006 Fiatalok Független Csapata tevékenykedett azokban a választókerületekben, ahol az előrejelzések szerint döntetlen közelire állt a küzdelem, azaz a választás kimenetele. Az első megkeresés telefonon zajlott, ezt követte a 2-3 fős, lehetőleg vegyes nemű csoportok kétszeri személyes látogatása a szimpatizánsoknál.

A mozgósító csapat tagjai kézzel írott listákat használtak; tájékozódásuk megkönnyítése érdekében térképet, és útvonalat is kaptak. A mozgósító kampány első két, keddi és szerdai napján tollal és Orbán Viktor „személyes üzenetével” kedveskedtek a választóknak. Csütörtökön és pénteken Fidesz-logós hűtőmágnes és matricát vittek a szimpatizánsoknak, illetve kilincsakasztót hagytak azok ajtaján, akiket nem találtak otthon. Az aktivisták reggel 8-9-től este 7-8 óráig tevékenykedtek; a nap folyamán kétszer eligazításban részesültek. Az önkéntesek narancsszínű esőkabátot kaptak a központtól, ebben messziről

felismerhetőek voltak.

A direkt mozgósításban sok a hibalehetőség, és néhány hibát bizonyosan el is követett a párt. Aktivisták beszámolóí alapján arra lehet következtetni, hogy a biztos szavazókat keresték fel, őket azonban talán túl sokszor is, ami nem kapott egyértelműen kedvező fogadtatást azok közt, akik szimpátiájuk mellett részvételi szándékukat is kinyilvánították már korábban. Ugyanakkor talán nem törekedtek eléggé azoknak a szimpatizánsoknak a mozgósítására, akik bizonytalanok voltak részvételi szándékukban.

6. A két forduló közti szakasz – „Új tempó” (április 18-21.)

A négynapos kampányt, melyet azzal a céllal indítottak, hogy a Fidesz-KDNP javára fordítsák a választás második fordulóját, vagyis, hogy a 110 eldöntetlenül maradt választókerületből legkevesebb hetvenben a Szövetség győzzön, felfokozott intenzitása miatt keresztelték 'Új tempó' névre. Ennek fő üzenete az volt, hogy a kormány becsapta a választókat, mert csak a választás első fordulóját hozta nyilvánosságra az államháztartás fontos adatait, s ez legalábbis kétségessé teszi az MSZP kampányígéreteinek nagy részét. A második forduló előtti héten keddtől péntekig mindennap tartottak egy-egy nagygyűlést Orbán Viktor részvételével – Berettyóújfaluban, majd Mátészalkán, Budapesten, végül Szombathelyen. A Szövetség vezető politikusai ellátogattak minden olyan egyéni választókerületbe, ahol kellett tartani második forduló; maga Orbán Viktor több mint 3100 kilométert tett meg, ő kereste fel a még nyitva álló egyéni választókerületek csaknem felét. A plakátokon és az állva maradt jelöltek szórólapjain a „Most csak Magyarország számít” szlogen jelent meg.

A kampány eszközhasználat

A kampányeszközök mondanivalójukat tekintve illeszkedtek az aktuális kampányszakaszhoz.

Hagyományos eszközök

A Fidesz nagy számban adott ki különféle újságokat és brosúrákat. Ezek közül elsőként a „Magyar Vizsla” című kampányújság jelent meg, október végén. A „Magyar Vizsla”-hoz kapcsolódott a kampány egyik kínos ügye: a párt nem akarta elismerni, hogy köze lenne az újsághoz – amelyet hivatalosan a Magyar Adózók Érdekvédelmi Szervezete adott ki –, noha az egyik szám kefelenyomata Rogán Antal kampányfőnök faxáról érkezett a soproni postára. Stílusban a Vizsla-újsághoz hasonló volt a Budapesti Riport és társkiadványai (Vásárhelyi Riport, Déli Riport, stb.). A Fidesz „Rosszabbul élünk” kampányfüzete és „Hajrá Magyarország!” című választási programja minden postaládába eljutott. Minden egyéni jelöltnek készítettek továbbá egy-egy kampányújságot központi mintára. A Demokrácia Központ kiadásában megjelent egy „Balfék” című, képregényes kampányújság is.

A Fidesz több hullámban plakátolt, és többféle célra használta a plakátokat. Voltak üzenetplakátok az aktuális kampányszlogennel, reklámplakátok (a Magyar Vizslát és a Budapesti Riportot hirdették), jelöltplakátok, valamint különleges plakátok (például a Dumakalkulátor digitális plakát). Ősszel az új arcúlatra és az aktivistatoborzásra hívták fel a választók figyelmét, illetve a bűnbánó kampányt reklámozták. A „Rosszabbul élünk, mint 4 éve – Na, ezt jól megcsinálták – Jó választás, jobb élet” négy-ötféle plakátja sorozatot képezett. A különböző szereplők különböző problémákat jelenítettek meg: a gyógyszerárak emelkedését például idős hölgy mutatta be, aki az első plakáton még csüggedten nézett, de a harmadikon, amelyre ezt írták: „A Fidesz ismét megállítja a gyógyszerárak növekedését” – már nevetett.

Minden egyéni jelöltnek volt első forduló szórólapja, az állva maradtaknak második forduló szórólapja is, az aktuális szlogennel. Egy további szórólap a Fidesz programjának főbb pontjait sorolta el, másik oldalon a kormány teljesületlen ígéreteit kérte számon. A két forduló közt megjelentettek egy olyan szórólapot is, melynek fő üzenete („Becsaptak bennünket!”) arra reagált, hogy csak a választások első fordulóját hozták nyilvánosságra az első negyedév költségvetési adatait.

A Fidesz kampányában sokféle emléktárgyat osztogattak. Az országos kampány részeként például tollat, karkötőt, hűtőmágnest, kitűzőt, kilincsakasztót lehetett beszerezni a Fidesz standjain vagy az ajtón bekopogtató aktivistától. A jelöltek ajándéktárgyainak csak a képzelet szabhatott határt: például volt a jelölt képével ellátott kártyanaptár, reklámszatyor és gyufa.

A Fidesz nagy gondot fordított a nyomtatott sajtóban való jelenlétre. A kampány valamennyi szakaszában, számos napi és hetilapban tett közzé fizetett hirdetéseket. Ezekben gyakran érvényesült bizonyos szegmentáció, a diplomás munkanélküliségről szóló hirdetés például megjelent a PestiEstben. A bulvárlapokban (Színes Bulvár Lap, Blikk) és az ingyenes METRO újságban is jelentetett meg hirdetéseket a párt.

A Fidesz-kampány eseményeinek nagy részét a különböző országjáró körutak adták, melyek hol beszélgetős fórumokból, hol kevésbé interaktív, kisebb-nagyobb gyűlésekből álltak. Országjárásból minden szakaszra jutott legalább egy, de például a női kampányhoz tartozó országjáró fórumsorozat több szakaszon ívelt át.

A Fidesz korábban és ebben a kampányban is kedvelte a látványos nagygyűléseket, tömegrendezvényeket. Ezekből is jó néhányra sor került a kampányban: a debreceni évindító, az évértékelők, a március 15-i ünnepség, a Kossuth téri nagygyűlés, végül a két forduló közötti vidéki nagygyűlések és a Műegyetem előtti rendezvény.

A kilincselés kulcsfontosságú eleme volt a Fidesz kampányának. A választókat többször is felkeresték az aktivisták a kampány során: januárban Orbán Viktor levelét kézbesítették, februárban az ajánlószervényeket gyűjtötték, majd az áprilisi mozgósító kampányban egyszer Orbán Viktor üdvözetét, egyszer ajándéktárgyat adtak át.

Különösen a kampányhajrában és a két forduló közt vált gyakorivá. A kitelepülő aktivisták általában narancssárga Fidesz feliratú dzsekit viseltek, és különféle szóróanyagokat, ajándéktárgyakat osztogattak.

Audiovizuális eszközök

A kampány utolsó hetében két nyilvános, miniszterelnök-jelölti vitát rendezett a Magyar Televízió. Egy kétpártit Gyurcsány Ferencsel és Orbán Viktorral és egy négypártit, a parlamenti pártok miniszterelnök-jelöltjeinek részvételével. Mindkettőt kommentálták is utána, és mindkettőről felmérés is született.

A Fidesznek sok rádiós és televíziós hirdetése volt; a tv-szpotokat a honlapról is le lehetett tölteni.

- A „Változás 2006” film 4 verzióban készült (a családokhoz, a vidékiekhez, nyugdíjasokhoz és a munkanélküliekhez szólt egy-egy film). Mind a négy ugyanazzal a néhány képsorral és üzenettel indít: „Orbán Viktor megtanulta, hogy az emberek problémáit nem lehet megérteni a parlamenti székben vagy egy állami limuzin hátsó ülésén ülve” – ez a részlet egyszerre reagált a pártelnököt támadó akkortájt adásba került MSZP-szpotra és Gyurcsány Ferenc egyik kampányfilmjére.

- A „Jó választás - Jobb élet”-szpotban a plakátokon is látható személyek mondták el a problémáikat orvosló Fidesz ígéreteket.

- Orbán Viktorról külön is készült kampányfilm.

- A Női kampányhoz szintén külön filmet forgattak.

- Az április 2-i nagygyűlés képeiből összeállítottak egy mozgósító filmet. Érdekeség, hogy a nagygyűlésre videó-meghívót is készített a párt, melyet a honlapon lehetett megnézni.

- A két forduló közt készült egy új film, mely Orbán Viktor személyes üzenetét tartalmazta arról, hogy „Most csak Magyarország számít”.

A honlapot audiovizuális eszközként is használta a párt: rendezvények élő közvetítését lehetett nézni rajta, valamint számos hang- és videofelvételt lehetett letölteni beszédekről, sajtótájékoztatókról, eseményekről.

A pártok választói adatbázisai kényes területet jelentettek a kampányban. A két nagy párt kölcsönösen azzal vádolta egymást, hogy illegális választói névjegyzék van a másik birtokában. A Fidesz adatbázisáról felreppent a hír, hogy mind a nyolcmillió választó adatait tartalmazza, ráadásul politikai alapon különbözteti meg a választókat, szimpatizánsokra, az ellenfél szimpatizánsaira és bizonytalanokra csoportosítva őket. Az adatbázis alapja még a 2004. december 5-i népszavazás előtt – a Hírszerző szerint feltehetőleg a Magyarok Világszövetsége által – megvásárolt belügyminisztériumi választói névjegyzék lehetett. A névjegyzék plusz információit folyamatosan gyűjtötték.

A Fidesz közvetve vagy közvetlenül, több ízben és többféle célból alkalmazta kampányában a telefont. Például a Hír TV által megrendelt vitatott felmérés is telefonon készült. Üzenetet is közvetítettek így: a vizitdíj ellen kampányolt telefonon a párt. A mozgósító kampány első lépésében a biztos támogatók azonosítására használták. A választás napján több olyan közéleti személyiség buzdította részvételre a vonal másik végén elért szavazót, aki köztudottan a Fidesz szimpatizánsai közé tartozik.

A januári, ajánlócédulás levélből másfajta kaptak azok, akik részt vettek a Nemzeti Konzultációban, és másfajta azok, akiknek a címe más gyűjtésből (például a petíciós aláírásgyűjtésből és a köztársasági elnökválasztás előtti szimpátiaszavazásból) származott. Az ajánlószervényért folyamodó kampánylevélnek volt olyan fajtája is, amely nem névre szólt, de borítékban dobták be.

A Fidesz jelöltjére ajánlószervényt leadók névre szóló köszönőlevelet kaptak. A kampányfinisben Schmitt Pál levelét kapták a nyugdíjasok, az első választóknak Orbán Viktor üzent személyesen. Még az Amerikában élő magyarok is kaptak Orbán Viktortól választási részvételre buzdító levelet. Az utolsó heti mozgósító kampánynak szintén része volt egy névre szóló levél Orbán Viktortól. A két forduló közt az állva maradt jelöltektől érkezett levél, amelyben a feltételezett szimpatizánsok további támogatását kérték.

A Szövetségi Gyűléssel egy időben a Fidesz régi URL-címén megkezdte működését az új *kampányportál*. Láthatólag elsősorban kampányfunkciók ellátására hozták létre: színeivel megtestesítette az új arculatot, fejlécében a 'V2006'-os reklám, hirdették rajta a Fidesz újdonságszámba menő, fizetős sms-hírszolgáltatását. A programajánló megyékre lebontva részletesen tartalmazta a kampányprogramokat, és jelentkezni lehetett a 'V2006' csapatba aktivistának. Később átalakították a honlapot, sőt a frakció honlapja és a Szabad-Európa *site* meg is szűnt. A Fidesz Portálról letölthetők voltak a Szövetség kampányanyagai, reklámfilmjei, valamit beszédek hanganyaga, és több esemény videó anyaga. Igazi újdonságnak mondható, hogy a nagyobb eseményeket élőben, online is lehetett követni rajta.

IV. ÖSSZEGZÉS

A Fidesz kampányainak fejlődése leírható a Norris által posztmodernizációnak nevezett folyamattal. Ez jól látszik, ha összehasonlítjuk a vizsgált kampányok közül a legkorábbit és a legkésőbbit. Az eredményeket az alábbi táblázat szemlélteti. A Fidesz 1998-as parlamenti választási kampánya a premodern és a modern szakasz jellemzőit ötvözi magán, a 2006-os országgyűlési választási kampánya azonban szinte tisztán csak posztmodern jellemzőkkel írható le. Az egyetlen kivételt a kampány irányítása jelenti. A tisztán posztmodern típusban a kampányszakemberek, specialista tanácsadók szerepe a döntéshozatalban ugyanakkora, mint a politikusoké, vagy esetenként nagyobb. A Fidesz kampányában azonban a legfőbb irányítás a politikusok kezében összpontosult, ezért a táblázat megfelelő rubrikáját csillaggal jelöltük.

2. táblázat: A Fidesz 1998. évi és 2006. évi országgyűlési kampányának összehasonlítása a Norris-i besorolás alapján

	Premodern	Modern	Posztmodern
Kampányszervezet	Lokális és decentralizált pártönkéntesek	Országos szinten koordinált	Országosan koordinált, decentralizált műveletek
Előkészületek	Rövidtávú, ad hoc		Folyamatos kampány
Központi irányítás	Pártvezérek	Specialista tanácsadók	Speciális párt-kampányegységek, több professzionális tanácsadó*
Visszajelzés	Lokális kilincselés és párt-találkozók	Eseti közvélemény-kutatások	Rendszeres közvélemény-kutatások, fókuszcsoporthoz vizsgálatok, interaktív párt-honlapok
Média	Pártos sajtó, lokális plakátok és kiadványok, kampányolás a rádión keresztül	Televíziós híradások	Közvetlen és mediatizált honlapok, email, célzott direct mail
Kampányesemények	Helyi lakossági találkozók, vezető politikusok kampánykörútja		A hírmenedzsment kiterjesztése a mindennapi politikai életre
Költségek	Alacsony költségvetés		A professzionális tanácsadók magasabb díjazása
Választók			

Színkód:

■ 1998-as kampány jellemzője

■ 1998-as és 2006-os kampányra is jellemző

■ 2006-os kampány jellemzője

A kampányok eszközhasználata alapján, az öt vizsgált kampányt összehasonlítva több változást is megfigyelhetünk. Az eredményeket a 3. Táblázat mutatja be. Egy adott kampányeszköz meglétét a Fidesz egy adott kampányában pipa, hiányát mínuszjel jelöli a kampányeszköz neve melletti sorban.

3. táblázat: Kampányesemények és eszközök megléte vagy hiánya a Fidesz kampányaiban 1998-2006

Eszköz vagy esemény	1998 Országgyűlési választás	2002 Országgyűlési választás	2004 Európai Parlamenti választás	2004 Népszavazás	2006 Országgyűlési választás
Kilincselés	✓	✓	✓	✓	✓
Kitelepülés	-	-	✓	-	✓
Lakossági fórum	✓	✓	✓	-	✓
Naggyűlés	✓	✓	✓	✓	✓
Országjáró körút	-	✓	✓	✓	✓
Információs füzet	✓	✓	✓	✓	✓
Poszter, óriásplakát	✓	✓	✓	✓	✓
Szórólap	✓	✓	✓	✓	✓
Fizetett rádiós hirdetés	✓	✓	✓	✓	✓
Televíziós vita	✓	✓	-	✓	✓
Fizetett televíziós hirdetés	✓	✓	✓	✓	✓
Direct mail	-	-	-	✓	✓
Telemarketing	✓	-	-	-	✓
Honlap	-	✓	✓	✓	✓
SMS	-	-	-	✓	✓

Ami azonnal szembetűnik, hogy van néhány kampányeszköz, amely mind az öt kampányban szerepelt. Ilyenek a poszterek, plakátok, különféle nagygyűlések. Nincs ebben semmi meglepő, a hagyományos kampányeszközök, ahogy Norris is megállapítja, a posztmodern korban is közkedveltek. Nyilvánvaló tendencia az arzenálbővülés: az egyre későbbi kampányokban egyre többféle eszköz szerepel.

Két eszköztípus területén a leginkább szembetűnő a bővülés: az egyik a helyi rendezvények (kitelepülés, országjárás), a másik a direkt marketing eszköztár (telemarketing, sms, direct mail), vagyis azok az eszközök, amelyekkel kapcsolatot lehet teremteni a választóval. Éppen a népszavazási kampányban alkalmazott direct mail példája alapján egyértelmű, hogy a Fidesz még akkor is keresi a közvetlen kapcsolatot a választókkal, amikor a direkt marketing eszközök alkalmazását bizonyos tényezők, például a kampányolásra rendelkezésre álló idő szűkössége, megnehezíti.

Felhasznált irodalom

- Maarek, Ph. J. (1995) *Political Marketing and Communication*. London, John Libbey & Co.
 Norris, P. (2002) Campaign Communications, *Comparing Democracies 2.*, LeDuc, L. - Niemi, R. G. – Norris, P. (Eds.) London, Sage, 127-147.

Kristóf Luca

A kulturális és politikai elit határán

Politizáló értelmiség a rendszerváltás utáni Magyarországon

A társadalomtudományok kialakulása óta művelőinek egyik „kedvenc” társadalmi csoportja volt az értelmiség. Anélkül, hogy most belebocsátkoznánk az intellectuals/ intelligence/ intelligentsia/értelmiségi fogalmak kor-, hely- és társadalomszerkezet-függő megkülönböztetésébe, definiáljuk az értelmiséget Lipset (1995) nyomán az *ideákat* termelő folyamat (azok létrehozása, elosztása, alkalmazása) részeseiként. E csoport létrejötte, társadalmi szerepe, különféle furcsaságai mindig is élénken foglalkoztatták a társadalomtudósokat. Így aztán se szeri se száma a különböző értelmiségelméleteknek.. A következő rövid elméleti áttekintés kategóriáit Körösenyi (2000a) és O’ Dowd (1996) nyomán állítottam fel.

A neo-marxistának nevezett értelmiség-elméletek közös vonása, hogy szerintük az értelmiség valamely társadalmi osztály érdekeit képviseli, abban azonban már nem egyeznek meg, hogy melyikét. A marxista elméletek egyik ismert klasszikusa Gramsci (1965), aki szerint a társadalmi osztályok mindegyike kifejleszti saját, „organikus” értelmiségét,. A neo-marxista teóriák némelyike szerint az értelmiség a munkássz osztály része, mivel bérből él, de jellemzőbb, hogy az új, kiterjedt középosztály (Brym, 1980), vagy az uralkodó osztály (Bourdieu, 1988)¹ részének tartják.

A neo-marxistákkal szemben a Mannheim által ihletett elméletek szerint az értelmiség azért különleges társadalmi csoport, mert érdekeivel nem kötődik egyetlen osztályhoz sem, szabadon lebeg. Ez azért lehetséges, mert a műveltség egyesíti a különböző származású értelmiségieket, összegyűjti a különböző érdekeket – az értelmiségi szellemi közeg egyszerre tud tartalmazni egymásnak ellentmondó nézeteket. Az értelmiségi csatlakozhat önként valamely osztályhoz (de általában ez esetben is végül outsider marad), de sajátos helyzetét felismerve képes lehet a totális nézőpont képviselésére (Mannheim, 1975).

Az új osztály elméletek (pl. Gouldner, 1979, King – Szelényi, 2004), melyekre rövidesen bővebben kitérek, az értelmiségnek, mint osztálynak a társadalomban betöltött vezető szerepét hangsúlyozzák.

A Körösenyi által pluralista/funkcionalistának nevezett, egymástól erősen különböző elméletek között talán az lehet az összekötő kapocs, hogy nem az osztály/nem-osztály tematikával foglalkoznak, hanem az értelmiség társadalmi funkciójával (pl. Merton, 1975, Shils, 1972 Bauman, 1987).

Ezek az elméletek gyakran állítanak fel különféle értelmiségi szerep-típológiákat. Bauman szerint például a modernitásban az értelmiség a kultúra területén amolyan törvényhozói (legislator) szerepet tölt(ött) be: az objektív tudáshoz való jobb hozzáférése legitimálta „autoriter” állításokat tesz – például a helyes ízlést, a megkülönböztetés képességét illetően, ahogyan ezt Bourdieu (1984) is leírja – hozzájárulva ezzel a kulturális hierarchia és az adott kulturális hagyomány fenntartásához. A poszt-modern értelmiségi szerepe ezzel szemben inkább a tolmácséhoz (interpreter) hasonlít – fordít, közvetít a különböző kulturális hagyományok, diskurzusok között, és nem tesz állításokat a helyes társadalmi rendről. Bauman szerint egyébként ez a két szerep egyszerre, egymás mellett létezik, hiszen törvényhozók nélkül a tolmács szerepe értelmetlen.

Az értelmiség hatalommal, politika-csinálókkal való viszonya a funkcionalista elméletekben is gyakran felmerül. Merton (1975) szerint az értelmiségi legfontosabb döntése, hogy ki legyen az „ügyfele”, ez meghatározza azoknak a problémáknak a típusát, melyekkel foglalkozik. Ennek alapján bürokratikus

¹ Bourdieu-nél az értelmiség „a domináns osztály dominált része”

és nem csatlakozott értelmiségieket különböztet meg – előbbieket szakértelmüket és értékválasztásaikat a politikusoknak, utóbbiak a nyilvánosságnak ajánlják fel. Ehhez hasonló Magyarországon Szalai Erzsébet (2000) normatív alapú felosztása apologeta és kritikai (ezen belül szkeptikus, reformer és radikális) értelmiségre.

Térjünk vissza az új osztály elméletre, mely számomra a magyar értelmiséget érintő folyamatok egyik lehetséges értelmezési kerete. A new class theory alapfeltevése röviden az, hogy az értelmiség vezető szerepre törekszik a társadalomban. Magyarországon ezt először Konrád György és Szelényi Iván (Konrád–Szelényi, 1989) fogalmazta meg, korán, még a hetvenes években, de a többi new classos szerző szerint is leginkább a redisztributív rendszerekben releváns ez az elmélet. Konrád és Szelényi ismert tétele szerint a szocializmus racionális redisztribúciójában megvalósult az értelmiségi osztály hatalma. A rendszer elitje, az állami és pártbürokrácia maga is az értelmiségi osztály egy csoportja volt, mely a szocializmus különböző szakaszaiban küzdelmet folytatott más értelmiségi frakciókkal. Ezek közül a legfontosabb csoport a technokrácia, mely Szelényiék hetvenes évekbeli előrejelzése szerint a szocialista rendszerben marginális értelmiség ideológusainak segítségével küzd a hegemoniáért az uralkodó rend ellenében. Ez az elméleti keret a nyolcvanas évek egyes folyamatainak értelmezésében azóta is jelentős szerepet játszik. A szocializmus vége felé ugyanis a rendszer hivatalos ideológusai egyre kevésbé tudtak legitimációs eszméket előállítani a politikai és gazdasági elit számára, ezzel szemben az elitértelmiség egy másik, a fennálló viszonyokkal szemben kritikus csoportja egyre nagyobb informális (véleményformáló) befolyásra tett szert (Szalai, 1998). Szelényiék előrejelzését tehát a későbbi folyamatok meglepő mértékben igazolni látszottak, ami nem gyakori jelenség a társadalomtudományban. Így aztán nem is meglepő, hogy ugyanezen szerzők a rendszerváltozás után nem sokkal kijelentették: az értelmiség győzött. A redisztributív rendszer ugyan összeomlott, de az értelmiség magához hasonította a bürokráciát, beáramlott a hatalmi pozíciókba, és tagjai alkotják az uralkodó elit zömét a kilencvenes évek eleji Magyarországon. Ez a kijelentés azonban – bár a túlzás megbocsátható – elsietett következtetésnek bizonyult. A szerzőknek az a hipotézise, hogy a magyar átmenet során később sem alakul ki tulajdonos nagyburzsoázia, így az értelmiség maradhat az uralkodó elit, nem igazolódott (Kovács – Csiz, 1999, Laki, 2004). Szalai Erzsébet egyenesen úgy vélekedik, hogy a nyolcvanas években az értelmiség saját öngyilkosságát készítette elő a késő kádár-kor technokrata elitjével kötött szövetségével (Szalai, 1994).

A kelet-európai átmenet évei így súlyos tanulsággal szolgáltak az új osztály-elmélet számára. Az ezredforduló után a new class theory prominensei bejelentik: „a new class projekt halott” (King – Szelényi, 2004). Sőt, az eredeti alapfelvetést is falszifikálják – az értelmiség nemcsak, hogy nem tudta megszerezni az osztályhatalmat, de valószínűleg nem is törekedett erre, beéri (beérné?) a szimbolikus dominanciával.

De mi vezette korábban a új osztály-elmélet egyes képviselőit arra, hogy a kelet-európai rendszerváltások eseményeiben elméletük igazolódását lássák?

Az államszocializmus idején a rendszerrel szemben kritikus értelmiség aktívan ellenzéki, demokratikus ellenzék néven emlegetett csoportja az értelmiségen belül is marginális viselkedésformát képviselt. Emberi jogi kérdéseket feszegető tematikájuk eleinte kevésbé ragadta meg a többi társadalmi réteget. A nyolcvanas évek gazdasági válsága után azonban a rendszert érintő kritikájuk nagyobb hatásúvá vált (Körösi, 2000b). Talán még fontosabb, hogy az államszocializmus vége felé az értelmiségi – kitüntetetten szociológiai – *beszédmód* a politikai ideológia diskurzusának alternatívájául kezdett szolgálni. Az első nyilvánosságban is a társadalomról folyó közbeszéd nyelvéné vált, és ezzel a demokratikus nyilvánosság fontos előzményeként tarthatjuk számon (Kuczi – Becskeházi, 1992).

A rendszerváltás „előkészítését” és az évtized végén a politikai ellen-elit szerepét a magyar értelmiség egy része sikeresen töltötte be, idővel pedig az értelmiség volt az a társadalmi csoport, amely főszerepet játszott a rendszerváltás irányításában is. Gyakorlatilag nem volt más olyan társadalmi csoport, mely ebben a folyamatban érdemben részt vett volna (ellentétben például Lengyelországgal). A rendszerváltó években ennek az értelmiségnek jó része – professzionális új politikai elit hiányában – mintegy természetesen került az immár demokratikus politikába.

A kilencvenes évek elején, legjellemzőbben az első parlamenti ciklus alatt a politizáló értelmiség sikeresen lépett fel mint a kormányzó elit ellenfele. Erre a legjobb példa a Demokratikus Charta mozgalma a maga a politikai értékrendet a sajtó felhasználásával meghatározni kívánó jellegével. Az értelmiségi politika-felfogás részletes leírását – és bírálatát – adta Körösenyi (1996) *A magyar politikai gondolkodás főárama* című tanulmányában. Eszerint a szocializmusban hatalomellenességre szocializálódott értelmiség a parlamentáris demokrácia hivatásos politikusait is – a szocializmus politikusaihoz hasonlóan – *en bloc* morálisan elítélendőként kezelte, szembeállítva velük a szakértőt és a független értelmiségit mint a technikai és morális közjó letéteményeseit. Az antipolitika, civil társadalom, antietatizmus jelszavaival fellépve az értelmiség egy emancipatorikus, normatív és erősen konszenzusorientált demokrácia-felfogás szerint a politikát olyan fogalomnak tekintette, ami alól „fel kell szabadítani a társadalmat”. Ez a diskurzus néhány évig igen dominánsnak bizonyult.

Ezen a ponton szükségesnek látszik egy rövid kitérőt tenni az értelmiség politikai megosztottságával kapcsolatban. Ugyanis természetesen nincs egységes értelmiségi diskurzus, a jobb- és a baloldali értelmiség eltérően határozza meg saját szerepét a nyilvánosságban. Részben ez a két eltérő narratíva okozza a két értelmiségi oldal szerveződésének és vitáinak különbségeit. Az antipolitikai ethosz igazán a baloldali értelmiség körében erős, ahol az értelmiségiek hajlamosak az ún. függetlenséget igen magasra értékelni. Ezzel szemben a történelmi helyzet és az intellektuális hagyományok miatt is kisebb létszámú és befolyású jobboldali értelmiség saját szerepét hajlamos inkább a politikai küzdelem, harc résztvevőjeként értelmezni. Ebből adódóan ezen az oldalon sokkal kevésbé megfigyelhető a függetlenség kultusza, ellenben a jobboldali politikusok – legalábbis a 2006-os többedik választási vereségig – meghatározó és igen nagy presztízsű szereplői a jobboldali értelmiségi nyilvánosságnak (Kristóf, 2005). Az itt vázolt két narratíva természetesen csak általános tendencia, amit a napi politikai történések erősen befolyásolnak. A baloldali értelmiség hatalomellenes, kritikai attitűdje nem minden kormánnyal szemben nyilvánul meg egyforma erővel. A többedik választási vereség után pedig a jobboldali értelmiség egy része is „fellázadt” saját, korábban nem bíralt politikusai ellen, a jobboldali nyilvánosság egyes orgánumaiban² önértékelő értelmiségi vita indult. A bal- és jobboldali diskurzusok között azonban továbbra is kevés az átfedés.³

Az értelmiségi dominancia a politikában a kilencvenes évek közepéig tartott, ezt követően azonban az értelmiség társadalmi szerepe és befolyása is jelentősen, több szempontból meggyengült. Egyrészt az új társadalmi elit létrejöttének részeként fokozatosan kialakult egy hivatásos politikai osztály, mely egyre inkább elutasította az értelmiség igényét a politika feletti kontrollra, melyet az a rendszerváltás idején megszokott. A politizálás módjának megváltozása miatt a pártoknak is egyre kevésbé lett szükségük értelmiségi legitimációra („felmondták” a nyolcvanas években kötött szövetséget). A politikai nyilvánosság tematizálását pedig egyértelműen átvették a profi politikusok. Az értelmiség ezt a folyamatot értékvákuummként, értékvesztésként élte meg, erről tanúskodnak az értelmiségi orgánumokban lefolytatott sorozatos vitái⁴.

Az értelmiség egy része azért továbbra is feladatának érzi a politikában való részvételt. Csizmadia Ervin (2003) szerint az értelmiség csak a formális politikából szorult ki, az informális szervezetekben (agytrösztök, értelmiségi hálózatok) szerepe még fel is értékelődött. Ez azonban nem olyan látványos terep, mint a médiaszereplés, a think-tankek általában szégyenlősek, hiszen a Magyarországon uralkodó nézet szerint az „informális” káros, az értelmiség pedig ne legyen pártos. Látnunk kell azonban, hogy az

2 Id. Heti Válasz: *Vita az értelmiség felelősségéről*, 2006. szeptember-október

3 Ha néha-néha mindkét oldal hozzászól egy vitához, a kizáró eljárások nem politikai sikon is működnek: „Nem világos számomra (...), mi is lehetne a két értelmiségi csoport disputáinak tárgya. Amíg a keresztény-konzervatív értelmiség nem alakítja ki valóban önálló és magas színvonalon képviselt arculatát, addig nem számíthat arra, hogy a szociálliberális kulturális elit vitapartnere vagy riválisa lehet.” (Kritika, 1996. március)

4 Id. Szalai Erzsébet: *Feljegyzések a cethal gyomrából: A kulturális elit válsága és az értelmiség dilemmái*. Kritika, 1995. november és a rá adott válaszok, valamint *A tudás - hatalom?* vita az Élet és Irodalom 1999. január és szeptember közötti számaiban.

ilyen fajta, „holdudvarbeli” politikai részvétel már igencsak különbözik a fentebb leírt politikafelettség, politika-helyettiség korábbi – és persze továbbra is létező – ethosától.

Az előzőekben megkíséreltem röviden vázolni, hogyan vesztett teret a közéletben az értelmiség a professzionális politikával szemben. Az értelmiség szerepvesztése azonban nemcsak a politikában, hanem saját pályáján, a kultúrában is érvényesült.

A szerepválság nem csak magyar, vagy akár közép-európai jelenség. A nemzetközi szakirodalom szerint is hanyatlik, kiveszőben van a közéletben részt vevő értelmiségi jelensége. Szókratésztől kezdve a huszadik század közepéig az értelmiségi *per definitionem* a köznek írt, így a közéleti jelző redundáns információt hordozott volna. Mára azonban ez megváltozott, a nem a szakmának is publikáló értelmiségi számít ritkának. Amerikai és francia szerzők sokat írtak erről a változásról, általában negatívnak tekintve és hiányolva az entellektüeleket a kultúrából.

Bender (1993), Jacoby (2000) és Posner (2001) két fő tényezőre vezetik vissza az amerikai értelmiségi közélet hanyatlását. Egyrészt, a nagyvárosok valaha pezsgő szellemi élete a szuburbanizációval, középosztályosodással megváltozott, nem nyújt többé egy olyan közeget, intellektuális hallgatóságot, melyre a közéleti értelmiséginek szellemi teljesítménye kibontakoztatásához szüksége van.

Másrészt az akadémia uralmának korában élünk, a közéleti értelmiségiek legnagyobb része tudós, az akadémiai elit tagja (ez modern jelenség), és az akadémiai karrier a közéleti karrierrel nehezen összeegyeztethető. Nem csak az intézményi ösztönzők (az egyetemek elzárkózása) okozza ezt, hanem bizonyos szelekciós mechanizmusok is. A modern akadémiai tudás-termelés alapja a specializáció. Mivel a rendszer nem a széles, hanem a specifikus tudást honorálja, a saját területen meglévő szakértelem éppen az egyéb intellektuális képességek kibontakoztatása ellen hat (ezért aztán a saját szakterületükön briliáns elitértelmiségiek meglepően alacsony minőségben tudnak hozzászólni a közügyekhez).

Az értelmiség befolyásának fent vázolt gyengülése felvet egy általánosabb kérdést is: milyen társadalmi szereplők játszanak főszerepet a kultúra formálásában? Úgy vélem, a szocializmus korszakára a politikai és kulturális rendszer centralizáltsága miatt bizonyos értelemben különösen érvényes volt Bourdieu modellje a kulturális fogyasztásról (Bourdieu, 1984), melyet a hatvanas évek francia társadalmára dolgozott ki. Ebben a habitus és kulturális tőke fogalmaira épülő modellben a „helyes” ízlést a társadalmi hierarchia csúcsán állók határozzák meg, akik rendelkeznek a finom megkülönböztetések képességével. Bourdieu szerint ezt az ízlést kulturális mérceként a többi társadalmi csoport is elfogadja, jóllehet ők maguk nem feltétlenül látják át a distinkciók szimbolikus rendszerét.

Ez a modell tulajdonképpen létezésének utolsó pillanatában ábrázolja a hagyományos társadalmi struktúra által meghatározott kulturális hierarchiát. Egy ehhez hasonló társadalomban a politizáló értelmiségi a nyilvánosság elismert résztvevője: szakmájának, értelmiségi tudásának tekintélyével felvértezve vesz részt a közéletben. A 20. század második felének kultúra-elméletei azonban (Gans, 1998, Schultze, 2000, Pakulski és Walters, 1996) az osztályok eltűnésével egy időben a kulturális hierarchia feloldódását is feltételezik a tömegkultúrában: az osztályok különböző kultúráinak különbségeit a magaskultúra és populáris kultúra dichotómiája váltja fel. Az elit nem standardkijelölő többé, ízlése (és tömegkultúra-kritikája) csupán egy a tömegmédiában megjelenő sokféle vélemény közül. A fogyasztói kultúrákat ugyanakkor többé már nem a társadalmi osztályhelyzet magyarázza. Az egyének sokkal szabadabban választhatnak a média által bemutatott (egyések szerint termelt) életstílusok között. Egy ilyen nyilvánosság természetesen nem kedvez az értelmiségiek gondolatainak kifejtésének, az értelmiségi nyilvánosság – ideáltipikusan az okoskodó magánemberek közössége – a tömeg-nyilvánosság zárványává válhat.

Magyarországon a kultúra hierarchiája a nyolcvanas években még meglehetősen jól működött, az értelmiség által meghatározott kulturális kánon azonban a rendszerváltás után jelentősen meggyengült. Az ezredforduló globális tömegkultúrája a mesterségesen felállított gátak leomlása után viszonylag hirtelen, néhány év alatt érte el a magyar társadalmat. Ezzel a folyamattal a kultúra piacosodása is együtt

járt, ami sok téren (például könyvkiadás) átmeneti, de mély válságot okozott. A legnagyobb változást talán a kereskedelmi média megjelenése és gyors népszerűvé válása okozta. A médiafogyasztási szokások megváltozása tükrözi az átalakult, globalizálódó médiakörnyezet és a fogyasztói társadalom hatásait. A kulturális változások hatására az emberek érdeklődése új tartalmak felé fordult: az írott sajtó háttérbe szorult az elektronikussal, a politikai sajtó a bulvárral szemben, az internet erősödő hatásáról nem is beszélve. Ebben a megváltozott szerkezetű nyilvánosságban jóval kevesebb hely és szerep jut a klasszikus értelmiségi közszereplőnek. A jelenleg legismertebb közéleti értelmiségiek nagy része az aranykorban, a rendszerváltás időszakában választódott ki, azóta szűkültek a bejutási csatornák, a fiatalabb generáció sokkal kevésbé népes. Megint egy amerikai párhuzam: vannak arra utaló jelek, hogy az univerzálisan híres amerikai értelmiség idősödő nemzedékét (pl. Susan Sontag, Noam Chomsky), nem követte újabb generáció. A mai elit tagjai már a hetvenes években is híresek voltak (Kadushin, 1974, Posner, 2001). Természetesen megtehető az az ellenvetés, mely szerint a közép-európai értelmiség másik állatfajnak tekinthető, mint az amerikai, mégis szeretném felvetni azt a – további vizsgálódásaim tárgyát képező – lehetőséget, hogy a politizáló értelmiség igen speciálisan magyar, rendszerváltáson átívelő története egyszersmind a nyugati világ globális kulturális folyamatainak keretében is értelmezhető.

Felhasznált irodalom

- Bauman, Z. (1987) Legislators and interpreters. In *On modernity, post-modernity and intellect*. Cambridge, Polity Press.
- Bender, T. (1993) *Intellect and Public Life*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Bourdieu, P. (1988) *Homo Academicus*. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Harvard University Press.
- Brym, R. J. (1980) *Intellectuals and Politics*. London, George Allen & Unwin.
- Csizmadia E. (2003) *A politika és az értelmiség: pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Gans, H. J. (1998) Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*, Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Gouldner, A. W. (1979) *The future of intellectuals and the Rise of the New Class*. London, Macmillan.
- Gramsci, A. (1965) Az értelmiség kialakulása. In: *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. Kosuth Kiadó, Budapest.
- Jacoby, R. (2000) *The Last Intellectuals*. Basic Books, New York.
- Kadushin, Ch. (1974) *The American Intellectual Elite*. Little, Brown and Company, Boston.
- King, L.P. – Szelényi I. (2004) *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. London, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat.
- Kovács I. – Csizmadia A. (1999) A posztoszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 2. sz.
- Kuczi T. – Becskeházi A. (1992) *Valóság '70*. Budapest, Scientia Humana.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok ?* Budapest, Osiris.
- Körösényi A. (1996) *A magyar politikai gondolkodás főárama (1989-1995)*. Századvég, Új folyam 3. szám.
- Körösényi A. (2000a) Értelmiségiek és demokrácia. In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest, Osiris.
- Körösényi A. (2000b) A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában. In: Körösényi András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest, Osiris.
- Kristóf L. (2005) Közéleti értelmiség és hírnév. *Századvég*, 2005. 2. sz.
- Lipset, S. M. (1995) *Homo politicus*. Budapest, Osiris.
- Mannheim, K. (1975) Az értelmiség szociológiai problémája. In Huszár T. (szerk.) *Korunk értelmisége*. Budapest, Gondolat.
- Merton, R.K. (1975) Az értelmiség szerepe a kormányzati bürokráciában. In Huszár T. (szerk.) *Korunk értelmisége*. Budapest, Gondolat.
- O'Dowd, L. (ed.) (1996) *On Intellectuals and Intellectual Life in Ireland*. Institute of Irish Studies, The Queen's University of Belfast and The Royal Irish Academy.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996) *The Death of Class*. London, Sage.
- Posner, R. A. (2001) *Public Intellectuals*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Schultze, G. (2000) Élménytársadalom. *Szofi*, 2000. 1–2. sz.
- Shils, E (1972) *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Szalai E. (1994) *Útelágazás: hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó, Szombathely, Savaria University Press.
- Szalai E. (1998) *Az elitek átváltozása*. Budapest, Új Mandátum.
- Szalai E. (2000) Értelmiségi szerepek az ezredvégen. In *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum.

Megyesi Boldizsár

Találkozik-e a fejlesztéspolitika és a magyar lakosság vidékpercepciója?

1. Bevezetés

Írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen az a vidékpercepció, amelyre a magyar vidék- és agrárfejlesztés épül, és ez a vidékpercepció megfeleltethető-e a társadalomban kialakult vidéképeknek. A fejlesztéspolitika vidékképét az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) alapján mutatom be a dokumentum szövegét részletesen elemezve, míg a magyar társadalom vidékképét egy reprezentatív kutatás eredményeinek segítségével vizsgálom.

A dolgozat első részében a hazai és nemzetközi szakirodalom alapján összegyűjtött legfontosabb vidékpercepciókat, vidékről kialakult attitűdök tipológiáit mutatom be, valamint a vidék meghatározása körüli tudományos vitát vázolom. A dolgozat második felében elemzem az AVOP szövegét, és azt bizonyítom, hogy a dokumentum alapvetően a mezőgazdasággal azonosítja a vidéket, az idillikus vidékkép jegyei, vagy a leszakadás csupán pontosítják, kissé befolyásolják a vidékről írt szövegrészeket. Végül a reprezentatív felvétel adatai alapján elemzem a fejlesztéspolitikai dokumentumban kirajzolódó attitűdöket, és a lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei közötti összefüggést.

2. Mit jelent az, hogy vidék?

Az alábbiakban röviden összefoglalom, hogy az elmúlt évtizedekben a tudományos vitákban miként határozták meg a vidéket. Vizsgálom, hogy mi vezetett a tönnies-i közösségként értelmezett, sajátos társadalmi-gazdasági vonásokkal felruházott vidéket tételező meghatározástól a mai értelmezéshez, amely szerint társadalmi, földrajzi vagy gazdasági sajátosságokat vizsgálva csekély a különbség a vidék és a város között.

Csite András 1999-es írásában mellett érvel, hogy Ray Pahl 1966-os cikke hatására, amelyben a vidék–város kontinuumot bírálja, az addigi vidékkép alapvetően megváltozott. Pahl azt állítja, hogy a hatvanas évek Angliája már nem organikus közösségekből áll (idézi Csite 1999), szemben a vidékkutatók előfeltevéseivel. „A vidéki helyi társadalmak empirikusan semmiféle olyan sajátos társadalomszerveződési formát nem tudnak felmutatni, ami eltérne a városétól” (Csite 1999), így ez a fajta különbségtétel elfedi a valóságot, nem pedig magyarázza azt. A szerző állítása szerint a vidéket nem lehet azonosítani azzal az idilli imázssal, amelyet ráaggatnak.

Pahl cikkét követően a hatvanas évek második felétől a vidéket alapvetően mutatószámokkal kívánták definiálni – ez például az OECD vidék-meghatározásában máig élő gyakorlat.

Bár a fejlesztéspolitikai szövegek (és amint látni fogjuk a magyar dokumentumok is) szívesen használnak konkrét mérőszámokat arra, hogy mi tekinthető vidéknek, vidéki térségnek, ám a tudományos viták mára többé-kevésbé megegyeztek abban, hogy a vidék egyrészt a városhoz való viszonyában, a várossal együtt értelmezhető kategória (Cronon 1991), másrészt pedig a vidék a városi tér egy típusa (Mormont 1990).

A kilencvenes évek írásai mellett érvelnek, hogy nemcsak társadalmi szempontok szerint nehéz értelmezni a vidék kifejezést (minthogy nincs jellemző elkülönítő ismerv), hanem földrajzi értelemben is („a vidéki (rurality) megszabadult földrajzi helyhez kötöttségétől” Cloak 1996).

Ez a megközelítést Marc Mormont írásai vezették be, aki a diskurzus és a reprezentáció a helybeliek városi életkörülményeket kívánnak kialakítani önmaguk számára, ami konfliktusokhoz vezet. Ezek az

írások (Munkejord 2006, Cloak 1996, 2006, Walker 2002) alapvetően támaszkodnak Mormont fenti téziseire.

Mára gyakorlatilag (tudományos) közmegegyezés született Mormont azon állításáról, miszerint a vidék-fogalmat diskurzusokban határozzák meg az érdekelt felek.

1. Vidékképek

Dolgozatomban szinonimaként fogom használni a „vidékkép”, „vidékpercepció”, „vidék-imázs”, „vidékhez kapcsolódó attitűdök”, „vidékről kialakult gondolatok”, kifejezéseket. Legpontosabban ez utóbbi két kifejezés jelzi, hogy miről írok. A kutatásban a vidékről kialakult gondolatokat, gondolati struktúrákat keresem, amelyek, ha nem is konzisztensek, de kevésbé pillanatnyiak, mint az élmények; jobban rögzültek – ennek az eredmények interpretálásakor lehet különös jelentősége, de a fejlesztéspolitikai dokumentum elemzése alapján kibontakozó vidékképek is jobban értelmezhetőek, ha kevésbé élményszerűnek tételezzük azokat.

A következőkben a jelentősebb vidékképeket mutatom be a hazai és a nyugat-európai szakirodalom alapján.

A témának nincs kiterjedt irodalma, a leggyakrabban hivatkozott, tételezett vidékkép az, amelyre már utaltam, a közép-osztályhoz kapcsolt idilli vidékkép. Ennek cáfolatára szokták vázolni azt a vidéket, amelyben hangsúlyosan szerepelnek a társadalom leszakadó csoportjai, akiknek létezéséről nem vesz tudomást a középosztály, akiket lehetőség szerint kihagynak az idilli képből. Ezt a típust általában nem nevezik nevén a szerzők (Shucksmith & Pollyanna 1998, Shucksmith 2004, Cloak 1996, DuPuis 2006), hanem a „társadalomból kirekesztettek” problémájaként tárgyalják a jelenséget. A vidéket kizárólag a mezőgazdasági tevékenység helyszínéként értelmező írások nem jellemzőek Nyugat-Európában.

Csurgó Bernadett (2007) két vidékképet különböztet meg: a probléma-centrikus és az élményorientált vidékképet. A probléma-centrikus látásmód a mezőgazdasági termelést és a vidéken felmerülő társadalmi, gazdasági problémákat helyezi középpontba, a vidéket az ehhez kapcsolódó kérdésekkel azonosítja jellemzően. Az élményorientált vidékképben a fogyasztás, a kikapcsolódás, tehát az idegenforgalomban használt képek hangsúlyozottak, valamint a hagyományos falusi idill szimbólumai, a nemzeti hagyományok és a megőrzött természet jellemzői.

Flynn és Lowe a vidéki társadalom négy ideáltípusát alkották meg, gazdasági, társadalmi kulturális és politikai mutatókat vizsgálva (Flynn-Lowe). Tipológiájuk szerint a megőrzött vidéken a fejlesztésellenes, természet- és környezetvédelmi megfontolások érvényesülnek – azaz a középosztályok, városi rétegek elképzelései valósulnak meg, a fogyasztás fontosabb szerephez jut, mint a termelés, ami a városi életkörülményekre vágyó helybeliek törekvéseivel gyakran ellenkezik. A versengő vidéken (contested countryside) a helyiek életébe külső erők nem szólnak bele – maguk döntenek a sorsukról, ezeken a településeken általában a mezőgazdaság és az ipar valamint a szolgáltató szektor szerves fejlődése valósul meg. A harmadik típusba (klientelista) a szerzőpáros az elmaradt, külső támogatásokra utalt vidéki területeket sorolta, míg a negyedikbe (paternalistic) azokat a területeket, ahol a helyi fejlesztést a nagybirtok határozza meg és annak igényei érvényesülnek.

Frouws háromféle vidékről szóló diskurzust különít el. A vidéket a mezőgazdasággal azonosító (*agrarius*) diskurzusban a termelésen kívül a gazdálkodók jelenléte hangsúlyozódik. Az *utilitáriusnak* nevezett diskurzusban a gazdasági dimenziók kiemelten fontosak: a vidék lemaradt, alulfejlett gazdasági értelemben. A siker fokmérője, hogy képes-e (vissza)kapcsolódni egy adott régió tágabb környezetének gazdasági vérkeringésébe. A *hedonista* diskurzus a kulturális dimenziót hangsúlyozza, azt például, hogy a táj szépsége miként szolgálja a helybeliek és az odalátogatók igényeit.

Fertő Imre alapvetően az angolszász, amerikai irodalomra alapozva agrárius és antiagrárius ideológiát különböztet meg. Írásában közgazdasági elemzésekre építve vitatja a mezőgazdaság jelentőségének túlértékelését a vidék gazdaságában. Az amerikai vizsgálatok, amelyekre hivatkozik, agrárius fundamentalizmust (vagy farm romanticizmust) és demokratikus kapitalizmust különítenek el. Érdemes kiemelni, hogy

ezekben a tanulmányokban reprezentatív felmérésekre hivatkozva állítják a szerzők: a kétféle álláspont sem a laikusok, sem az agrárszakemberek fejében nem különül el. Az agrárius fundamentalizmus gyakran keveredik az idilli vidékképpel, és a nemzeti önazonosság őrzésének ideájával, míg a demokratikus kapitalizmus álláspontjában a szabadpiaci elvek hangsúlyosak, egyik legfontosabb elve, hogy „a farmereket nem azért kell támogatni, mert farmerek, hanem azért mert szegények” (Friedman 1962 – idézi Fertő) – azaz a leszakadó vidékkép elemei kapcsolódnak az utóbbi állásponthoz.

A különböző típusok (ideáltípusok, diskurzusok) alapvetően megfeleltethetők egymásnak, ennek alapján az alábbi négy típus bontakozik ki:

- mezőgazdasági jellegű vidék;
- vidéki vidék;
- fejlesztendő, probléma-terhes vidék;
- magára hagyott vidék (ritkábban jelenik meg).

2. Az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program vidékképe

A dolgozatban az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) szövegét mint fejlesztéspolitikai szöveget elemeztem arra keresve a választ, hogy mi módon határozza meg a program a vidéket, mit tekint vidéknek, melyik tudományos vidék-meghatározás jelenik meg a szövegben. Milyen vidékkép bontakozik ki az operatív programból, milyen attitűdök, gondolati tartalmak befolyása mutatkozik meg a szövegen? A kibontakozó vidék-imázsok és a tudományos irodalom vidék-imázsai megfeleltethetők-e egymásnak?¹

Az AVOP 2003-ban született szakértői dokumentum, amelyet a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium koordinálásával készített egy kormányzati ügynökség és egy minisztériumi kutatóintézet. A program előzetes értékelését egy holland és egy magyar tanácsadó cég végezte, véleményezésében pedig számos hazai civil szervezet is részt vett (ezek részletes listája a dokumentumban megtalálható). Bár az értékelés eredményeit és a megfogalmazott véleményeket részben beépítették a programba, abban a fejlesztéspolitika és a kormányzat vidék-imázsa mutatkozik meg, vagyis az, hogy a döntéshozók milyennek vélik a mai magyar vidéket, ahhoz milyen gondolatokat társítanak, és miként látják a jövőjét. A szöveg és annak előzetes értékelése 2003-2004-ben született, egy évvel korábban, mint a kérdőív, amely alapján összehasonlítottam a magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjeit és a fejlesztés politikai dokumentum attitűdjeit.

A szöveget két szempont alapján elemeztem. Először kialakítottam egy kódrendszert, amely kódokat kategorizálva kibontakoztatta a különböző vidékhez kapcsolódó attitűdöket. A következő lépésben vizsgáltam a kódok szövegbeli helyzetét, egymáshoz való viszonyát, és azt, hogy milyen rendszerességgel fordulnak elő.

Mielőtt belekezdtem volna a szöveg részletes vizsgálatába azt feltételeztem, hogy a kódok „kapcsolatrendszerének” elemzése nem fogja jelentősen gazdagítani a vidékhez kapcsolódó attitűdökről, a szövegalkotók vidékpercepciójáról kibontakozó képet, mint történne ez egy interjú, vagy előbeszéd elemzése esetén, de ebben tévedtem. Amint az elemzésben bemutatom a domináns vidékpercepció és az ehhez kapcsolódó vidéki jövőkép a helyzetértékelésben folyamatosan felbukkan és az egyéb vidékről kialakult attitűdöket is alapvetően meghatározza.

Amint az elméleti bevezető is árulkodik arról, már a szöveg elemzését megelőzően is rendelkeztem elképzeléssel arról, hogy miféle vidékképekre számíthatok. Amikor az elemzéshez használt kódokat kialakítottam és meghatároztam, ezek az előfeltevések befolyásoltak, amit a többszöri átolvasás és ellenőrzéssel kívántam orvosolni. A kódok alapján a kezdeti kategóriákat átalakítottam kis mértékben, amint ezt alább bemutatom. Egyes kódok több kategóriában is előfordulhatnak.

Az AVOP a vidéki térségekre kétféle meghatározást alkalmaz: egyrészt az OECD-ben használt mód-

---

¹ További fontos kérdés, amelynek részletes kifejtésére itt nincs mód, hogy a felsejlő attitűdök milyen megvalósuló fejlesztéspolitikai döntéseket vetítenek előre?

szert (120 fő/km² alatti népsűrűségű területeken élők aránya), másrészt meglehetősen egyszerű módon mindent vidéknek tekint, ami nem város. Városnak pedig az 1999 évi XLI. Területszervezési eljárásról szóló törvény alapján várossá nyilvánított településeket tekinti a dokumentum. Ennek következményeit azonban a dokumentum nem elemzi a továbbiakban, így a szöveg egésze szempontjából nem válik jelentős kérdéssé, hogy milyen vidék meghatározással él az Operatív Program.

A szövegből világosan kibontakozik azonban néhány, a szakirodalomban is megjelenő vidékkép.

Az AVOP alapvetően a *mezőgazdasággal azonosítja a vidéket*². Bár egyes szakaszok cáfolni látszanak ezt, a program szerint a vidék és a mezőgazdaság teljesen összenőtt fogalmak, a vidéki problémák az agráriumra vezethetők vissza és a megoldást is a megfelelő agrár-fejlesztések jelenthetik. A mezőgazdaság az a kulcsfogalom, amely a szöveg minden egyes részében határozottan felbukkan.

A dokumentum három prioritást határoz meg: a nyersanyagtermelést, az élelmiszer előállítását és a vidéki térségek fejlesztését. Az első két prioritás gyakorlatilag összekapcsolódik, és uralkodik a programban a többi fejlesztési irány és vidékpercepció felett is. A mezőgazdasági imázs kétfelé bontható a kódok alapján: a szövegben a nagyüzemi gazdálkodáshoz alapvetően más jelzők, szavak, szöveg részek kapcsolódnak, mint a kisüzemi gazdálkodáshoz. A nagyüzem jellemző kódjai: „világszínvonalú termelés”, „a termelésben a környezetterhelés alacsony”, „jó termőképességű fajták és hibridek”, „raktár kapacitások hiánya”, „alacsony jövedelmezőség”, „fizetőképes kereslet hiánya” azaz itt a nehézségek külső tényezőkre vezethetők vissza. A kisüzem kódjai: „törpebirtok”, „kistermelők integrálása hiányos”, „kedvezőtlen körösszetétel”, „gazdaságvezetéssel összefüggő szakismeretek hiányosak”, „csak önellátási céllal”, vagyis ennek a gazdálkodási formának a nehézségei alapvetően belülről fakadnak. A kisüzemi, háztáji gazdálkodás a program szerint teher a magyar vidék számára – egy gyengeség –, amint ezt a SWOT analízis elemzése is igazolja: a kisüzemre vonatkozó kódok kizárólag a gyengeségek rovatban fordulnak elő.

A nagyüzemi gazdálkodás kódjait és szövegbeli elhelyezkedését vizsgálva kitűnik, hogy a fejlesztéspolitika a magyar vidék számára ebben a tevékenységi formában látja a kitörési lehetőséget, amint ezt az alábbi idézetek is példázzák: a „magas biológiai értékű anyagok használatát főként a tökehiány, kisebb mértékben pedig (döntően az egyéni gazdaságokban) a nem kielégítő szakértelem is fékezi” (32. o.).

„(A környezetre) Veszélyt inkább a termelés túlzott szétaprózottsága, helyenként pedig a szakszerűtlen termelés és a környezetvédelmi szempontokat figyelmen kívül hagyó agrotechnikai beavatkozások jelentenek” – áll a szöveg 43. oldalán.

A vidéki térségekről írt három oldalon az olvasható, hogy „a kistelepüléseken a mezőgazdaságon kívül alig folyik másfajta gazdasági tevékenység”, a vidéki térségek szociális, gazdasági problémái a mezőgazdasági tevékenység visszaesésére vezethetők vissza, és hogy az agrárium „továbbra is jelentős gazdasági és az által foglalkoztatási szerepet betöltő ág marad” (40. o.).

Az AVOP-ban megjelenő másik hangsúlyos vidékreprezentáció az *idill képeit* használja. Jellemző kódok: „természeti adottságaink”, „termelés hagyományai”, „kiváló ízű”, „egyedi minőségű”, „egészséges”, „építészeti és kulturális örökséggel rendelkeznek”, „kézműipar”.

Az idill kódjai a SWOT analízis erősségek, lehetőségek rovataiban tűnnek fel, valamint a vidéket általánosságban leíró részeknél, a vidékfejlesztési programoknál, valamint amikor nekifut a szöveg az ökológiai gazdálkodás leírásának. Ez a rész csupán 12 sort tesz ki a 174 oldalas dokumentumban.

Az idill képei semmilyen értelemben nem haladják meg a legegyszerűbb közhelyeket, amint azt a fenti kódok is mutatják. A „Vidéki térségek fejlesztése” c. prioritás híven tükrözi ezt az ötlettelenséget. Az első intézkedéscsoport a mezőgazdasági tevékenységek diverzifikációja mellett, ami jelen esetben a minőségi termékek előállítását jelenti, a turizmus és a helyi kézműipar fejlesztését tekinti célnak, illetve a mezőgazdasági termékmarketing javítását. A második intézkedéscsoport a mezőgazdasági infrastruktúra fejlesztését célozza, csupán a harmadik és a negyedik intézkedéscsoportban nem kap szerepet a mezőgazdaság. A harmadikban az idill képei kapnak kiemelt szerepet: „az épített és természeti környezetet

² A politikusok nagyobb része alapvetően az agráriummal azonosítja a vidéket, amint ezt Csurgó Bernadett ugyanebben a kötetben megjelent tanulmánya is bizonyítja az Országgyűlési Naplók elemzésével.

javító beruházások”, a „természeti és történelmi tájkép állapotának javítása, megőrzése” és a „közösségi terek kialakítása”. A negyedik intézkedés csoport, amely a LEADER típusú fejlesztések ösztönzésére alakult, szintén az idilli vidékpercepcióhoz kapcsolható (mint közösség építő kezdeményezés).

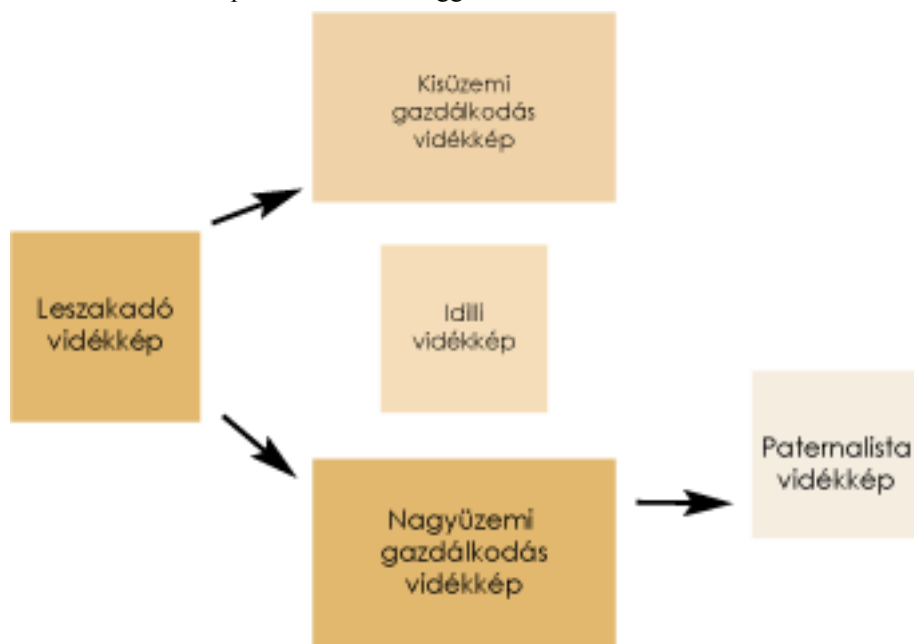
A dokumentumban található kódokból kirajzolódik a *leszakadó vidékkép* kategóriája is. Az elmaradás sokrétű: mind a lakó környezet, a lakások minősége, mind pedig a települések elérhetősége, az út és közlekedési viszonyok kedvezőtlenek. A dokumentum hangsúlyozza azt is, hogy jelentős probléma a népesség elvándorlása, az inaktívak magas aránya, az elöregedés. Felveti, hogy a „vidéki térségek, faluközösségek önszerveződő képessége, összetartó ereje gyenge, a fejlesztési kezdeményezések egymástól elszigeteltek. A program- és projektirási ismeretek, tapasztalatok hiányosak. A vidéki (különösen a fiatal korosztályokhoz tartozó) lakosság helyi kötődése gyengül (...)” (39. o.). A politikai beszédek egy része is utal erre a vidékképre (Csurgó. 2007).

A terv szövege szerint „beavatkozások nélkül” a korábbi kedvezőtlen folyamatok felerősödnek – ennek elkerüléséhez nem csak külső anyagi támogatás kell, hanem tervezői segítségnyújtás is szükséges, amint ez az előző idézetből kiolvasható. Mivel nincs kezdeményező készség a különböző fejlesztésekre a községek lakóiban, sem készség a fejlesztések végrehajtására, a megoldás csak kívülről érkezik.

A szövegben tehát a *leszakadó*, az *idilli* és a *mezőgazdasági* vidékpercepció egyaránt felbukkan. Az *idilli* vidékkép jobbára csak díszítő eleme a programnak, ami mögött nincs valódi tartalom, csupán szólamnak tekinthető, ahogy a hagyományra, a természeti értékekre, a gasztronómiára, máig őrzött kézműiparra vagy a turizmusra, mint lehetséges megoldásra hivatkoznak. Maga a dokumentum a valódi megoldást azonban a mezőgazdaságban látja, mivel az „kiemelt fontosságú a környezetfenntartásában, a kulturális örökségek, a hagyományok megőrzésében, de sokszínű és új lehetőségeket kínál a szabadidő eltöltésre, a rekreációra is.” Azaz az agrárium jelenti minden fejlesztés, az élet alapját vidéken. Az előbbi mondat mutatja azt is, hogy a tervben miként ágyazódik a mezőgazdasággal azonosított vidékképbe, mint teljességbe az *idilli* (hedonista, élmény központú) vidékkép.

A *leszakadó* vidékpercepció szintén hangsúlyos eleme a vidékről való gondolkodásnak. Az agrárius vidékképet azért tekintem mégis a legjellemzőbbnek a dokumentumra, mert a *leszakadás*, a súlyos gazdasági társadalmi problémák kategóriája ezen kategórián belül jelenik meg. A mezőgazdasági képet finomítják, választják részekre a vidék problémáihoz kapcsolódó kódok.

1. ábra a vidékképek közötti összefüggésekről

Az ábra mutatja, ahogy az elmaradottságot a vidékkel azonosító attitűd külön választja a vidéket a mezőgazdasággal azonosító elképzeléseket kisüzemi és nagyüzemi mezőgazdasági vidékpercepcióra, és azt, hogy az idill szimbólumait használó vidékkép hangsúlytalanul lebeg, nem kapcsolódva más elképzelésekhez. A színekkel az egyes vidékképek szövegbeli súlyát kívántam érzékeltetni.

A paternalista vidékkép (olyan értelemben, ahogy ezt a kifejezést Flynn és Lowe használta) ábrába emelése csupán hipotézisnek tekinthető, mivel ez nem jelenik határozottan a dokumentumban, ami nem meglepő. Ebben a kategóriában olyan fejlesztések valósulnak meg, amelyek a nagyüzemi gazdálkodás érdekeit szolgálják, de hogy ez valóban így történik-e, azt alapvetően a megvalósult pályázatok vizsgálata alapján lehetne ellenőrizni. E hipotézis alátámasztására a programot követő időszakban lesz mód.

3. A magyar lakosság vidékképe

A dolgozat további részében azt vizsgálom, hogy milyen vidékkép jellemzi a magyar lakosságot. Azt vizsgáltam, hogy a kibontakozó vélemények, elgondolások megfeleltethetők-e az AVOP dokumentum elemzése alapján kibontakozó vidékképeknek? Azt kívánom ellenőrizni, hogy a válaszolók vidékképe és a fejlesztéspolitikai dokumentum vidékképe mennyiben feleltethető meg egymásnak, vannak-e azonos szimbólumok, imázslemek? Amikor ezt a hipotézist megfogalmazom, feltételezem, hogy a mai magyar felnőtt lakosság kialakult képpel rendelkezik a magyar vidékről. E két hipotézis ellenőrzését teszi lehetővé az MTA-PTI-ben 2005 végén, az OTKA támogatásával készült reprezentatív adatfelvétel.

Az országos reprezentatív minta tagjainak 22 véleménykérdést tettünk fel. A kérdések a vidékkel kapcsolatos véleményekre, attitűdökre kérdeztek rá, a válaszolók a vidékkel kapcsolatos kijelentésekről az iskolában szokásos módon fejezték ki véleményüket, egytől-ötig terjedő skálán jelezték, egyetértenek-e, vagy elutasítják az adott állítást.

Reményeim szerint a vidékről kialakult elképzeléseket, a vidékkel kapcsolatos attitűdöket méri ez a 22 kérdés, és amennyiben a látens gondolatokat, az attitűdöket sikerült megfelelően operacionalizálni, és a kérdésekkel ráérezünk a válaszolók gondolkodására, akkor ennek alapján a megfelelő elemzési technikákkal rekonstruálni lehet a magyar lakosság vidékről vallott attitűdjeit. A válaszok mögött rejlő látens struktúrát feltételezve faktorelemzést végeztem az adatsoron. Amennyiben a válaszolók (a magyar lakosság) gondolkodásában valóban léteznek azok a vidékkel kapcsolatos attitűdök, amelyeket feltételeztünk a kérdéssor összeállításakor, az azonos attitűdöt mérő változók mentén magas értékkel válaszoltak mindazok, akik egyetértenek az adott vidékképpel, és alacsony értékkel válaszoltak, akik az adott vidékképet elutasítják.³

Még a részletesebb adatelemzés előtt ellenőriztem, hogy a Kaiser-Meyer-Olkin mutató (értéke: 0,838) alapján érdemes látens struktúrát keresni a válaszok mögött, és hogy a Bartlett-teszt (nem függetlenek-e páronként a változók) eredményei is megfelelőek. Ezt követően a mellékletben látható módon folytattam a faktorelemzést. Itt nem mutatom be a teljes folyamatot, de annak eredménye azt mutatja, hogy a válaszok alapján nem rajzolódik ki látens struktúra: hol a teljes megőrzött információ mennyisége csökken kritikusán, hol a faktorok (a vidékpercepció) interpretálhatósága kérdéses. Ennek alapján azt kell állítanom, hogy a magyar lakosság fejében nem rajzolódnak ki egyértelmű attitűdök a magyar vidékkel kapcsolatban. A magyar lakosság gondolkodásában nem lehetett a kérdőív alapján rekonstruálni azokat a vidékképeket, amelyek a fejlesztési terv válaszai alapján kibontakoztak.⁴

Ezek a válaszok hasonlóak az amerikai agrárideológiákat áttekintő és az azokat vizsgáló irodalomban született megállapításokhoz. Fertő Imre több írásában bemutatja azt az állítást, amelyet szakértőktől (agrár-közgazdászoktól) és a lakosságtól is lekérdeztek, és amelynek eredményei egyértelműen mutatják, hogy nincs letisztult képe a válaszolóknak az agrárium megítélését illetően. Az agrárius konzervatív és a

³ Székelyi Mária és Barna Ildikó módszertani kötetének ajánlásai alapján döntöttem arról, hogy a faktorelemzés eredményeit miként interpretálom.

⁴ Az OTKA kutatás eredményeinek részletes elemzése egy idén megjelenő másik tanulmányomban található.

demokratikus kapitalizmus álláspontja nem különíthető el a válaszok alapján, a különböző véleményállítással való egyetértés nem rajzol látens struktúrát ezekben a felmérésekben sem. (Fertő 1999)

1. Következtetések

Mivel az AVOP címe szerint egyaránt célozza a mezőgazdaság és a vidék fejlesztését az agrárium hangsúlyos megjelenése a szövegben természetes. A programot a mezőgazdaságért felelős minisztérium illetve annak egy kutatóintézete készítette, és a társadalmi vitában résztvevő civil szervezetek között is számos foglalkozik a mezőgazdasági problémákkal, ennek alapján nem meglepő, hogy kész dokumentumban a mezőgazdaság különös hangsúllyal jelenik meg. Azonban a dokumentum vidékkel foglalkozó részeit elemezve is a mezőgazdaságra jellemző kódokat találtam, a vidékfejlesztést szolgáló részekben is mezőgazdasági jellegű beruházásokra vonatkozó pályázati kiírások találhatók, amint ezt az elemzés mutatja.

Ennek alapján azt állítom, hogy az operatív program vidékképe erősen agrárius konzervatív (az amerikai terminológia szavaival élve); az idilli vidékkép bizonyos elemeit használva a mezőgazdasági termelés támogatása mellett érvel, mivel ezt tekinti meghatározó célnak. Természetesen erős ideológiai állításokat (amilyeneket az amerikai írások használnak az agrárius konzervatív álláspont jellemzésére) nem lehet találni a hivatalos dokumentumban, így e megfélemlítést csak megszorításokkal lehet elvégezni.

A holland vidékhez kapcsolódó diskurzusokat vizsgáló írás típusai közül a vidéken a mezőgazdaság szerepét hangsúlyozó diskurzushoz kapcsolható a dokumentum – ezt egészítik ki az utilitárius diskurzus elemei, amelyek az elmaradottságot hangsúlyozzák.

Flynn és Lowe ideáltípusai közül, mint azt feljebb is írtam, a paternalista és a klientalista típus látszik kibontakozni a szöveg alapján. Flynn és Lowe nem gondolati struktúrák alapján hozták létre a tipológiájukat, hanem bizonyos mutató számok alapján alkották a típusokat, így, ha az AVOP-ot esszerint elemezzük, akkor a fejlesztéspolitikai dokumentum szövegelemzésén kicsit túlmutató megállapításokat lehet tenni. A dokumentum vidékképe egyértelműen mutat a paternalista vidék kialakulása felé, ahol a nagybirtok érdekei szerint kialakított támogatási rendszer működik, ennek társadalmi és gazdasági következményeivel. Ezzel térben és időben párhuzamosan alakul ki a klientalista típusú vidék; a külső támogatásoktól függő vidéki térségek, ahol önálló fejlesztési tevékenységek és igények megfogalmazására egyre kevésbé képes, elszegényedő egyének, társadalmi csoportok élnek.

A nagyüzem valóban segíti a mezőgazdaság modernizációját, amint ezt Juhász Pál és Mohácsi Károly tanulmányai bizonyítják, és ebben a különböző központi kormányzati intézkedéseknek nagy szerep jut (Kovách – Csité), de a mezőgazdaság egyes szereplőinek sikere ellenére a vidéki térségeket továbbra is komoly gazdasági és szociális problémák jellemzik, ahogy ezt például Laki László írásai (de maga az AVOP helyzet értékelése is) bizonyítják.

Az adatok azt mutatják, hogy a magyar lakosság látja a tudományos közleményekben is igazolt sokszínűségét a magyar vidéknek, amiről azonban a magyar vidék- és agrárfejlesztést meghatározó egyik legfontosabb dokumentum nem vesz tudomást.

Felhasznált irodalom

- Cloak, P. (1996) Country Backater to Virtual Village? Rural Studies and the 'Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies* 13 évf. 367-375.
- Cloak, P. (2006) Conceptualizing Rurality. In Marsden, T. – Cloak P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 18-29.
- Cronon, W. (1991) Nature's Metropolis: *Chicago and the Great West*, New York: W.W. Norton and Co.
- Csite A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig. *Szociológiai Szemle*, évf. 3. sz.
- Csite A. – Kovách I. (2002) Vidéki történet. In Kovách Imre (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Csite A. – Csurgó B. – Himesi Zs. – Kovách I. (2002) Agrárpolitikai hatásvizsgálat. Vidéki történet. In Kovách Imre (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Csurgó Bernadett (2007) Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében. In Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.) *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest (megjelenés alatt).
- DuPuis, E. M. (2006) Landscape of Desires? In Marsden, T. – Cloak P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 125-132.
- Fertő I. (1999) *Az agrárpolitika modelljei*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Fertő I. (1997) *Lehet-e az agrárpolitikáról értelmesen beszélni?* Beszélő 3. folyam, 2. évfolyam 5 szám.
- Flynn, A. – Lowe, P. (1994) Local Politics and Rural Restructuring: The Case of Contested Countryside. In Jansen, A. – Symes, D. (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen, Agricultural University, 247-259.
- Frouws, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands *Sociologia Ruralis* 38. évf. 54-68. o.
- Mormont, M. (1990) Who is Rural, or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural in: Marsden – Lowe – Whatmore (eds.) *Rural Restructuring*, London: David Fulton, 21-44.
- Munkejord, M. C. (2006) Challenging Discourses on rurality Women and Men In-migrants Constructions Of Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, 46/3:241-257.
- Shucksmith, M. – Chapman, P. (1998) Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*, 38/2:225-242.
- Shucksmith, M. (2004) Young People and Social Exclusion in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 44/1:43-59.
- Székelyi M. – Barna I. (2002) *Túlélőkészlet SPSS-hez*. Typotex, Budapest.
- Walker, G. (2002) Contemporary Clerical Constructions of a Spiritual Rural Idyll. *Sociologia Ruralis* 42/2:131-142.

Csurgó Bernadett

Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében

A magyar vidékkép rendkívül összetett. A vidékről alkotott képzeinket személyes tapasztalatainkon és tudásunkon túl nagymértékben befolyásolják az általános vélekedések, a média és más a közgondolkodásra hatást gyakorló társadalmi intézmények és személyek, köztük a politikusok és a politikai diskurzusok. (Kovách 2007a) Egy kérdőíves vizsgálat adatai például azt mutatják, hogy a turizmus által közvetített vidékimázsok a vidéken élők vidékképében ugyanolyan hangsúlyosak, mint a városiak vidékről alkotott képzeiben. A külső igények által konstruált vidékképet, tehát a vidékiek magukévá teszik. (Csurgó 2007) Közvéleményformáló szerepük, hatalmi pozíciójuk okán feltételezhető, hogy a politikusok által közvetített vidékkép is hat a vidékiek és nem vidékiek képzeire. Írásom célja, hogy megvizsgáljam az országgyűlési naplók elemzésén keresztül, hogy milyen képeket és képzeteket használnak és közvetítenek a vidékről a politikai diskurzusok napjainkban.

A tanulmány első felében néhány példán keresztül bemutatom a vidékdiskurzusok elemzésének módszereit, megközelítéseit a vidékszociológiában. Majd az 1990-2006 közötti Országgyűlési naplók szövegei alapján azt vizsgálom, hogy a politikai diskurzusokban a vidékképek és képzetek mely típusai és elemei a leghangsúlyosabbak. Arra keresem a választ, hogyan tematizálódik a vidék a parlamentben, milyen fő elemei, jellemzői vannak a vidékkel foglalkozó felszólalásoknak. Jelen tanulmány keretei között elemzésem csupán a felszólalások szövegére, azok tartalmi elemeire vonatkozik.¹ A narratívák egyéb elemeire, az egyes politikusok személyiségére, vidékhez való kapcsolatára nem térek ki, mert ehhez további mélyebb vizsgálatokra, más elemzési technikára: mélyinterjúkra, sajtóelemzésekre, interpellációik háttérének és keletkezési folyamatának elemzésére, stb. lenne szükség. Vizsgálatom fókuszában a vidékről alkotott képek, a vidékhez köthető társadalmi rétegek és a vidékkel kapcsolatos fő kérdések, problémák és ezek időbeli változásai állnak. Azaz, hogy volt-e változás, és ha igen milyen 1990-2006 között a vidék tematizációjában a parlamenti felszólalások tükrében.

Diskurzusok a vidékről

Napjainkban a vidékkutatások egyik központi kérdésévé vált a diskurzusok vizsgálta. (Tovey 1998, Munkejord 2006, Frows 1998, Richardson 2000, Burnett 1998, Cloke 1996) A tudományos érdeklődés háttérében ama fejlesztéspolitika átalakulása áll, amelyben a retorikai, diszkurzív elemek jelentősége felértékelődött, meghatározóvá, az anyagi feltételekkel szinte egyenértékűvé vált. (Tovey 1998, Ray 1998).

Az Európai Unió vidékfejlesztési politikájában a területi elv vált meghatározóvá, a források elosztása területi kategóriákban (régió, kistérség, település, stb.) zajlik. (Richardson 2000) A vidékfejlesztési politikában általánossá vált az a nézet, hogy a területi egyenlőtlenségek felszámolásának fő eszköze a helyi gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások feltárása és felhasználása. Az újfajta megközelítés elősegíti, hogy az egyes területek olyan stratégiákat dolgozzanak ki, melyek a helyi erőforrások kiaknázásán és értékesítésén alapulnak. (Ray 1998)

A fejlesztési forrásokért folyó versenyben tehát meghatározó, hogy egy adott település, térség vagy ré-

---

¹ A szövegrészeket esetében mindenhol jelezni fogom a felszólalás dátumát, a felszólaló nevét és pártját, de ezek elemzésére külön nem térek ki.

gió milyen imázst képes közvetíteni magáról. A helyi szereplőknek gazdasági és hatalmi érdeke, hogy az adott hely értékének, imázsának a helyi örökségnek és kollektivitásnak és ezek illúziójának felértékelése. A helyi, specifikus kulturális rendszerek jelkészleteinek megtalálása jelentheti a kulcsot a vidéki területek társadalmi és gazdasági felemelkedéséhez (Ray 1998), de számtalan visszaállást és konfliktust is okozhat. Hollandiában például az elmúlt évtizedekben megváltozott a vidék jelentéstartalma. Míg korábban a vidéket egyszerűen mezőgazdasági területként tartották számon, mára komplex jelentéstartalommal bír. Ennek oka egyrészt a természetvédelem felértékelődésében, másrészt a vidéki élet, pihenés és térhasználat iránt fokozódó városi igényekben keresendő. A vidék jelentésének és használatának átalakulása során új politikai, hatalmi hálózatok rendkívül heterogén hatalmi testületek jellegzetessége főként a szakértelemhez, nem pedig a helyhez kötődés. Szervezeteik, érdekeik gyakorta országos szintűek (pl. környezetvédelem), így tevékenységük, személyes viszonyuk nincs közvetlen kapcsolatban a mindennapi vidéki szokásokkal, életmóddal. (Goverde – de Haan 2002)

A jelenkori európai vidékfejlesztési rendszerben tehát a diszkurzív stratégiák felértékelődtek. A fogyasztókért és a fejlesztési forrásokért folytatott versenyt a megfelelő diszkurzív stratégiák és az egyes termékekről, régiókról és rurális településekről kialakított imázsok döntenek el. (Kovács 2007)

Jones a vidékdiskurzusok négy típusát különbözteti meg. Modelljében a négy diskurzus-típust aszerint alakítja ki, hogy ki termeli a diskurzust. Az első típus a *laikus diskurzus*, ami azoknak az embereknek a kommunikációjából származik, akik megélik a mindennapi életükben a vidéket. A második típus a *populáris diskurzus*, amelyben a kulturális produktumokon (irodalom, a média, művészet stb.) keresztül konstruálódik a vidék. A harmadik típus a *professzionális diskurzus*, ami a politikai és adminisztratív döntéshozók, valamint a tervezők vidékdiskurzusát jelöli. Végül a negyedik típust a *tudományos diskurzus* jelenti, tehát a vidékkutatók vidék-konstrukcióit. A négy diskurzust között interakció és hatalmi kapcsolat van. A vidék-diskurzusok elemzésénél tehát nem csupán az a fontos, hogy ki mit gondol a vidékről, hanem az is, hogy kinek van hatalma megállapítani egy adott helyről, hogy az vidék vagy város, értékes vagy értéktelen és hogy mindez milyen következményekkel jár. (Jones 1995, Munkejord 2007)

Marc Mormont 1987-es, a vidékkutatásokban a diskurzus és reprezentáció kérdését elsőként felvető írásában kifejti: nem az a kérdés, mi a vidék, hanem, hogy ki hogyan érzékeli a vidéket, hogy a különböző szereplők hogyan értelmezik a vidéket és ez mit mond el a társadalom társadalmi tagolódásáról és hatalmi viszonyairól, ami hatással van a vidékiek önmagukról alkotott képére is. (Mormont 1990, Csíste 1999, Richardson 2000). Frows konkrét társadalmi-politikai szövegek elemzésén keresztül megállapítja, hogy a diskurzus megkonstruálja saját tárgyát, jelen esetben a vidéki területet és annak ruralitását. A diskurzusnak alkotó hatalma van: a képeken, képzeteken, állításokon keresztül jelentéssel ruházza fel a világot önmagunk és mások számára egyaránt. A különböző szereplők (pl. farmerek, vidéki emberek, politikusok) szelektíve jelennek meg ebben a társadalmi reprezentációban, eltérő helyzetükből, társadalmi kapcsolataikból, érdekeikből adódóan. (Frows 1998)

Richardson szerint a hatalmi viszonyok vizsgálatán túl a vidéki társadalom szempontjából fontos arra is figyelmet szentelni, hogy a politikai tudás és racionalitás hogyan oszlik szét a politikai harcokban a vidékről szóló politikai diskurzusok tükrében, abban a politikai folyamatban, amelyben kialakul és intézményesül. A diskurzust eltérő módon értelmezi, nem egyszerűen kommunikációs jelenségként, hanem mint lehetséges gondolatok komplex entitását, stratégiát és értéket, amit a hatalmi viszonyok és tudás közötti kapcsolat alakít, ami a nyelvben és a gyakorlatban fejeződik ki. Diskurzus-elemzésében a Foucault-i megközelítésre támaszkodik, ennek lényege, hogy a politikai dokumentumokban nem csupán a diskurzus retorikai elemeit vizsgálja, hanem szélesebb politikai folyamatban a hatalmi viszonyokat is. Megállapítja, hogy az európai vidékdiskurzus, a politikai dokumentumok jelenlegi retorikája valójában politikai harcok sorozatát fedi. (Richardson 2000)

A diskurzus tehát a képeken, képzeteken keresztül ruházza fel jelentéssel a tárgyat, amire vonatkozik és mindez különböző társadalmi csoportokhoz köthető. Számos kutatás bizonyítja például, hogy a vidék idilli képe: a csendesség, a lelki-szellemi béke, a természetközelség és a közösséghez tartozás döntően a

városi középosztályhoz köthető, ami nagyban támaszkodik a média, az irodalom, illetve a politika vidék-értelmezésére, vidékkonstruációjára (Csíte 1999).

Cloke szerint mára a vidék egy társadalmilag konstruált diszkurzív kategóriává vált, ami nem köthető konkrét társadalmi térhez vagy terekhez. A vidék egy sokrétű társadalmi térré alakult, ami átfedi a különböző földrajzi tereket, a vidékhez kapcsolódó mítoszokat és szimbólumokat pedig mint a társadalmi tér részét is értelmezi. (Cloke 1996) A vidékszociológiában a fenti folyamatok hatására egyre nagyobb szerephez jut a lokalitások kutatása, amely a helyi társadalom mellett nagy hangsúlyt fektet a kívülről érkező hatások, akciók vizsgálatára, köztük az imázssteremtésre, a vidék verbális alárendelésére. (Marsden és társai 1990, Enyedi 1991, Csíte 1999, Petrás 2005, Csurgó 2007). Az imázssteremtés súlyát bizonyítja a mentális térképek vizsgálata is. A térbeli képzetek szoros összefüggésben vannak a település, vagy régió imázsával, határozott térbeli képzetek csak a pozitív imázssal rendelkező helyekről alakulnak ki az egyetemi hallgatók Magyarországról alkotott mentális térképeinek vizsgálata szerint (Kiss-Bajmóczy 1996). A térbeli és lokális identitáskutatások is rávilágítanak a képzetek, normák, értékek, kivetítések, víziók meghatározó szerepére (A. Gergely 2006)

A társadalmi tér konstruálásnak rendszerében pedig a vidéket döntően városi szereplőcsoportok alkotják meg. A városi szereplők, döntően a középosztálybeliek pedig a vidéket mint fogyasztási helyet szemlélik, ahol a vágyott vidéki idillben élhetnek (Csíte 1999, Dagevos – Overbeek – Vader 2004) Ehhez kapcsolódva a vidék-idill egyes elemei a piaci igényekhez igazodva válnak hangsúlyossá vagy hangsúlytalanná. A vidék funkcionális felhasználásának erősödését jelzi Franciaországban például a vidéki gasztronómiai kultúra virágzása. (Bessière 1998)

Az uralkodó vidék-diskurzusban a vidék legtöbbször a várossal szemben jelenik meg. Munkejord kutatásai azonban némileg megkérdőjelezzik az uralkodó diskurzus létjogosultságát, ami a vidék-város szembeállításán alapszik. Egy észak-norvég kistelepülés betelepülőinek diskurzus-elemzésén keresztül megállapítja, hogy a vidéki élet jelentésének társadalmi konstrukciójában a vidék-város sokkal inkább összekapcsolódik, nem pedig egymással szemben jelenik meg. (Munkejord 2007)

A vidék jelentésének összetettségét jelzi az is, hogy a vidéki idill uralkodó imázsa mellett a huszadik század végétől egyre hangsúlyosabbá vált Európa-szerte a vidék problémacentrikus szemlélete, ami a vidékfejlesztési rendszerhez, a mezőgazdaság kríziséhez és a környezeti problémákhoz köthető. (Kovách 2007b)

Kovách Imre szerint a magyar vidékkép összetett, van egy idilli és egy meglehetősen kritikai oldala. A 19. század óta a falu és a paraszti kultúra a nemzeti kultúra letéteményeseként, alapjaként, hordozójaként jelenik meg. Ez az idilli, patetikus vidékkép azonban kiegészül a vidék állapotának és a vidéken élők életkörülményeinek kritikájával, amely az elmaradott, modernizációra szomjazó vidékképet generálja. (Kovách 2007b) Csíte András és Kovách Imre vizsgálatai szerint a rendszerváltással a vidék imázsstermelése és alaptartalma is gyökeresen megváltozott. A realista, dokumentarista közelítésű, inkább pozitív vidékkép negatívvá változott. A rurális javarészt negatív tartalommal jelenik meg. (Csíte – Kovách 2002).

Kapcsolódva Kovách kettős vidékkép-felfogásához, véleményem szerint a jelenkori magyar vidékről való gondolkodásnak két markáns típusa van. Az egyik oldalon egy élmény- és érzelem-centrikus vidék imázs áll, középpontjában a vidéki idilllel, melynek fő elemei a csend, béke, tiszta levegő, természet közelsége, barátságos közösség, hagyomány és a vidék mint a nemzeti kultúra letéteményese. Ez erősen fogyasztás-alapú megközelítés, amely leginkább a Jones modelljében laikusnak és még inkább a populárisnak nevezett diskurzusokban érhető tetten, és gazdag példával szolgálnak hozzá például a turisztikai prospektusok szövegei (Gál 2007). Ezzel szemben a vidék másik jellegadó imázsa alapvetően problémacentrikus, középpontjában a modernizáció szükségessége áll. A fő elemek, amelyek e szerint a vidéket jellemzik: a szegénység, az elzártság az infrastrukturális hiányosságok, az etnikai konfliktusok, a munkanélküliség és a tudatlanság. Ez egyfajta fejlesztés-alapú gondolkodást tükröz és erősen köthető a Jones-féle professzionális diskurzushoz.

Szabó Márton szerint a politika lényege a diszkurzivitás, a politika szerinte a rivalizáló jelentésadások területe, (Szabó 1997) ami szorosan kapcsolódik a szimbólumok politikai szerepéhez. A szimbólum politikai eszköz, a befolyásolás az ellenőrzés és irányítás eszköze. (Edelman 2004) A politikai diskurzusok elemzésének irodalma nagyon gazdag, elméletek és módszerek tekintetében egyaránt. (Boda 1997, Csígyó 1998, Szabó 2003) Én most mégis a vidékszociológiai megközelítést választom a politikai diskurzusok vizsgálatánál. Kérdésfeltevéselem fókuszában tehát az áll, hogy mi a vidék, pontosabban, hogy a politikások hogyan értelmezik a vidéket?

A magyar politikai diskurzus, az országgyűlési felszólalások szövegeinek elemzésénél döntően. Frows megközelítésére és módszerére támaszkodom. Frows szerint a diskurzus társadalmilag beágyazott, térben és időben különböző szereplők egymással versengő konstrukciója a társadalmi világról. A konstrukció alapja a szereplők eltérő értelmezése az adott tárgyról, jelen esetben a vidék különböző definíciója. Az értelmezés pedig a különböző szereplők diszkurzív és nem diszkurzív cselekedete, ami sokkal inkább társadalmi cselekvés, mint individuális. A szereplők egyfajta társadalmi reprezentáció részei abban az értelemben, ahogy értelmezik, magyarázzák és megfogalmazzák azt a komplex társadalmi, fizikai környezetet, amelyben élnek és léteznek. A társadalmi reprezentáció jelenik meg a folyamatosan változó kontextusokban, ez adja a dinamikáját az új körülményekhez való alkalmazkodásnak. A társadalmi reprezentáció állandóan termeli, újratermeli és egyben közvetíti a társadalmi-politikai folyamatokat. A diskurzus a társadalmi reprezentáció szervezett formája. A társadalmi reprezentáció diskurzuson belüli használata jelzi, hogy mennyire kapcsolódik az adott reprezentáns az uralkodó ideológiához, tehát hogy mennyire kapcsolódik a hatalomhoz és annak legitimizációjához. (Frows 1998)

Mindezek alapján a továbbiakban az országgyűlési naplók elemzésén keresztül arra keresem a választ, hogy a politikai diskurzusokban milyen vidék-tematikák jellemzőek, ezekben milyen társadalmi csoportok reprezentálódnak, és ezek hogyan köthetőek a főbb társadalmi-politikai változásokhoz. Nem egyszerűen azt elemzem, hogy milyen a politika vidékimázsa, hanem, hogy ennek háttérében milyen meghatározó társadalmi-politikai változások és hatalmi viszonyok állnak. Arra keresem tehát a választ, hogy mi a vidék a politikai beszédek tükrében.

Vidékképek a parlamentben

A Parlamenti Naplók szövegeinek vizsgálata azt mutatja, hogy két hangsúlyos vidékértelmezés, vidékép különíthető el. Az első és legmeghatározóbb típus az *agárius vidékép*. A vidék mezőgazdasághoz való kötése 1990-2006 között alapvetően áthatja a vidék tematizálását a parlamentben. Ebben van némi változás az idő előrehaladásával, tehát a 90-es évek elején még szinte kizárólag a mezőgazdasághoz kapcsolódóan beszéltek a parlamentben a vidékről, később ennek súlya némileg csökkent, de továbbra is meghatározó maradt.

A másik meglehetősen hangsúlyos vidékép a *leszakadó vidék* parlamenti megjelenése. Ez döntően azt a fajta vidékértelmezést takarja, amely már jobbra elszakad a mezőgazdaságtól és mind a kérdések, mind a benne reprezentálódó társadalmi csoportok tükrében sokszínűvé válik. Ez egy erőteljesen problémacentrikus látásmódot takar, amelyben a vidék gazdasági, társadalmi problémái, a szegénység, infrastrukturális hátrányok, etnikai problémák jelennek meg. Ez a fajta vidékről való beszéd bár korábban is jelen volt, az ezredforduló környékén válik egyre hangsúlyosabbá a parlamentben, szorosan kapcsolódva a vidékfejlesztés kérdésének előtérbe kerüléséhez is. Természetesen a fenti felosztás csak az egyik lehetséges osztályozását jelenti a vidékdiskurzus parlamenti megjelenésének, hisz a beszédmódokat, egyes témákat tekintve további csoportosítások lehetségesek. Véleményem szerint azonban ez a két vidékép-típus: az agrárius vidékép, a leszakadó vidékép jól reprezentálják a vidéket érintő fő társadalmi, politikai változá-

sokat és ezek mentális lecsapódását a politikai életben.

A vidék kérdése az idő előrehaladásával egyre többször jelent meg a parlamentben, ezt jelzi a „vidék”-kifejezés számának alakulása is: 1990–94 között 151-szer, 1994–98 között 291-szer, 1998–2002 között 451-szer, míg 2002–2006 között már 542-szer jelent meg a vidék szó a parlamenti felszólalásokban.

A továbbiakban konkrét példák, szövegrészetek segítségével mutatom be a két markáns vidékképet és azok elemeit. Az elemzés középpontjában a parlamenti szövegek és azok tartami elemei állnak. Illusztrációként azonban egyes, jellegzetes vidékhez kapcsolódó szó és szópár gyakoriságát is bemutatom. Áttekintem azokat a főbb társadalmi, politikai változásokat, amelyekben ezek a képek konstruálódtak és arra keresem a választ, hogy milyen társadalmi csoportok és kérdések reprezentálódnak a politikusok vidékképében.

Agrárius vidékkép

Az agrárius vidékkép lényege, hogy a vidéket a mezőgazdasággal azonosítja. Ez a teljes vizsgált időszakban jellemezte a politikusok vidékképét, és a 90-es években ez a fajta vidékről való gondolkodás szinte kizárólagosan meghatározta azt, de később is jelentős maradt. A szavak számában kifejezve ez azt jelenti, hogy a vidék a mezőgazdasággal együtt a teljes vizsgált időszakban 466-szor jelent meg együtt. Az 1990–94-es kormányciklus ideje alatt 34-szer, 1994–1998 között 107-szer, 1998–2002 között 155-ször és 2002–2006 között 127-szer jelent meg a vidék és mezőgazdaság egymáshoz kapcsolódva.

Az első kormányciklusra tehető a mezőgazdaság privatizációja, ami alapvetően meghatározta vidékről való gondolkodást. A vidék vagy a vidéken élők kérdése ekkoriban döntően a mezőgazdaság átalakulása, a tulajdonviszonyok rendezése, a kárpótlás körül forgott.

A második kormányciklustól a fő kérdéssé a mezőgazdaság támogatásának problémája vált, majd az uniós csatlakozás körül egyre hangsúlyosabbá vált a vidékfejlesztés kérdése, amely szorosan összekapcsolódott az agrárfejlesztéssel.

...a vidék fejlesztése nemcsak a gazdák ügye, hanem valamennyi magyar állampolgár érdeke, hiszen itt élelmiszer-alapanyag-, illetve élelmiszer-előállításról van szó, ami a hazai ellátáson túl jelentős exportbevételt is hoz az országnak. Ezért is elfogadhatatlan, hogy a mezőgazdasági termelők a nemzetgazdasági átlaghoz képest továbbra is 30 százalékkal kevesebb jövedelemmel rendelkeznek.

CZERVÁN GYÖRGY Fidesz, 2004. november 9.

Az agrárius vidékkép fő eleme tehát a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó fogalmak: parasztság, föld, gazda, növénytermesztés, állattenyésztés, élelmiszer, családi gazdaság,

1. táblázat. Agrárius vidékkép szópárok

Szópár	N
Vidék-agrár	106
Vidék-paraszttság	41
Vidék-föld	133
Vidék-gazda	61
Vidék-növénytermesztés	25
Vidék-állattenyésztés	41
Vidék-élelmiszer	106
Vidék- családi gazdaság	104

A szavak száma is alátámasztja az agrárius vidékkép súlyát a parlamenti diskurzusokban. A vidék kifejezés gyakran szerepel a mezőgazdasághoz erősen kötődő fogalmakhoz kapcsolódva, mint a föld (133), az élelmiszer (106) vagy a családi gazdaság (104).

Stílusában, megközelítésében két nagyon markánsan elkülöníthető formában ragadható meg ez az agrárius vidékkép. Az egyik oldalon egy száraz, precíz, technokrata beszédmod áll, amelynek legfőbb üzenete, imázsa, hogy a vidék maga az agrárium, tehát a vidékről csak a mezőgazdasághoz kötve lehet beszélni.

A vidék és a mezőgazdaság jövőképehez is illeszkedik a kárpótlástörvény-javaslatnak a termőföldre vonatkozó része. Illeszthető azért, mert ha egy birtokszerkezetben gondolkodunk, akkor több más mellett meg lehet azt állapítani, hogy egy öt holdnál kisebb gazdálkodó tevékenység végzése családi úton alapuló kertészet figyelembe véve elképzelhető. Öt-tíz hold közötti birtokmértékben már állattenyésztési tevékenység alapjául szolgálhat, és hangsúlyozom, hogy családi magángazdálkodás alapjául szolgálhat. Tíz-húsz hold között egy vegyesgazdaság képe és működési mintája lehet előttünk, húsz és ötven hold között pedig specializált gazdaságok is épülhetnek rá.

KÁNYA GÁBOR (MDF) 1991. március 4.

A másik oldalon az imázsteremtés eszközeit sokkal gazdagabban alkalmazó beszédmodot találunk. Ez alapvetően archaizáló, a történelmi múltat felemlegető, sokszor patetikus stílus, amelyben a vidéket a termelő parasztsággal kötik össze. Ezeknek a népmesei hangvételű beszédeknek központi szereplője a földjét művelő paraszt.

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Képviselőtársaim! Az önkormányzati törvény általános vitája kapcsán szeretnék néhány gondolatot Önök elé tárni, s ezzel hozzájárulni a törvény megalkotásához. Nem kívánok belebonyolódni a jogászok bonyolult szakmai vitájába. Nem azért, mintha arról nem volna véleményem, de talán számomra helyesebb, s talán jobban segíti a szakemberek munkáját, ha a vidék gondjait, az otthoni tapasztalatokat mondom el néhány szóban.

Adjon nekem erre jogot az a néhány búzafonat, amit vidékiek, falusiak megbízásából tettem ma reggel a frakciók vezetőinek asztalára (taps) elvállalva, hogy akik küldték, azoknak az üzenetét tolmácsolom.

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Országgyűlés! Alig tíz napja múlt el Péter-Pál, amikor megszakad a búza töve, az érett kalászkok szolid alázattal hajtják le fejüket, s várják sorsuk beteljesedését – folyik az aratás. Kis- és nagygazdák méltósággal és felelősséggel végzik sok ezer éves hivatásukat, a jövő évi kenyér, az élet betakarítását.

Aratás előtt a gazdák és gazdaságok határszemlét, Péter-Pálkor ünnepet tartanak. Az aratásra jól fel kell készülni, és iparkodni elvégezni, nehogy letörjön az érett kalász, kiperegjen a szem, jég verje el a termést, vagy gyom nője fel a búzát. (Felkiáltások: Az önkormányzatról!) Igen, arról is fogok, igen. Ezek a gondolatok szorosan kapcsolódnak az önkormányzathoz. (Zaj.) Ilyen határszemlére és két falu szövetkezetének összevont vezetőségi gyűlésére hívtak meg két hete Mindszent és Szegvár községbe, és egy héttel ezelőtt egy csodálatos, egész napos aratási ünnepre a Békés megyei Csorvás községbe.

Nagyszerű élmény volt részt venni a két, hosszú évek óta kiváló termelőszövetkezet vezetőségi gyűlésén. Nem azt vitatták, hogy az erőszakkal elvett föld visszajár-e vagy sem, hogy a tulajdonrendezésnél honnan induljunk ki – számukra ez egészen természetes; a történelmet saját bőrükön érezték –, hanem azt kerestük, hogyan tudnánk megoldani a vidék, a kis- és nagygazdák, a falusi önkormányzatok életbevágó problémáit, hogyan tudnánk feloldani az ellentmondásokat, hogyan tudunk a vidék, a parasztság számára megértést, megbékélést, biztos jövőt teremteni.

SZABÓ LAJOS (FKgP) 1990. július 9.

Ez az archaizáló, a parasztságot felmagasztaló, a nemzet letéteményeseként megrajzoló stílus volt az egyik eszköze annak a mezőgazdasági szövetkezetek elleni kampánynak, ami főleg 1991–92-ben volt jelentős, mely a mezőgazdaság üzemstruktúrájának felszámolását kísérte. A vidéknek ebben a képében a szenvedő, volt termelőszövetkezeti vezetők által becsapott, jobb sorsra érdemes parasztság képze a lehangsúlyosabb.

Ilyen esetek tömkelegét tudnám említeni. Amit a sasadiak és a környékbeli községek, nevezetesen: Diósd, Törökbálint, Sósút, Budaörs, Érd, Tárnok, Pusztázámor és egyes budapesti kerületekhez tartozó sasadi területeken dolgozó tsz-tagok közölnek a részvénytársasággá alakítással kapcsolatban, az valóban megdöbbentő, ugyanis arról van szó, hogy a termelőszövetkezetet március 1-jén részvénytársasági működés kereteire akarják átalakítani, a nevesíthető termelőszövetkezeti vagyontól vagyonyjegyeket fognak alkotni, és azokat szét fogják osztani. Mi dolgozhatunk reggeltől estig – amint az előbb arra már utaltam –, mert végül is meghozhatjuk ezt a jogszabályt, de mire ez a jogszabály életbe lép – itt nemcsak a kárpótlási

törvénytervezetre gondolok, hanem például a szövetkezeti törvényre –, közben nem lesz már olyan föld, nem lesz olyan vagyon, amelyről mi valójában rendelkezni tudnánk. Ezek a vagyonok a részvénytársasági formában egészen más területre vándorolhatnak át. Olyan helyzet keletkezhet, hogy tömegesen fognak kenyér nélkül maradni az emberek...

DR. TORGYÁN JÓZSEF (FKgP) 1991. február 19.

A törvénykezés az első kormányciklus idején döntően befejeződött. A vidék mezőgazdasággal való azonosítása azonban továbbra is hangsúlyos maradt. A parasztság jelentette a vidék képében a jellegzetes társadalmi csoportot továbbra is. A történelmi múlt felelegetése, a parasztság mint magyarságszimbólum és a hozzá kapcsolódó romantikus, sokszor magasztos idilli képek és képzetek napjainkban is meg-megjelennek a parlamenti beszédekben.

Köszönöm a szót, elnök úr. Tisztelt Ház! Tisztelt Miniszter Úr! Nagykőrös a földművelő Alföld városa, a gazdálkodási kultúra, a szorgalmas, hozzáértő paraszt-polgári műveltség, építkezés, a leleményes városi ipar és korszerűsítés otthona is, az a város, ahol vállalják a tegnapiakat, a természettel való együttélést, az agrárvilágot.

A város ősidők óta a magyar uborkatermesztés egyik központja. A múlt század során olyan szintű uborkatermesztés valósult meg, ahol fejlett kertkultúrát teremtettek, és piacképes árutermelést fejlesztettek ki (Dr. Hiller István megérkezik az ülésterembe.), hegyekben állt az uborka a messze földön híres nagykőrösi piacon. Megannyi család generációról generációra hagyományozott tudással, módszerrel, technológiával a mai napig termeli fő megélhetési vagy kiegészítő anyagi céllal az uborkát.

DR. CZIRA SZABOLCS (Fidesz) 2003. április 14.

Az agrárius vidékkép fő eleme a parasztság. Kérdés azonban, hogy ez az archaikus kifejezés milyen társadalmi csoportot reprezentál. Kutatások bizonyítják, hogy a mezőgazdaság esetében két ellentétes érdekcsoport alakult ki a rendszerváltást követően. Az egyik oldalon a családi gazdaság hívei, míg a másik oldalon a nagyüzem hívei állnak. A nagyüzem hívei között elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemek képviselőit, érdekképviselői szervezeteit, a hozzájuk kötődő politikusokat találjuk, valamint egy széles, az akadémiai és egyetemi mezőből rekrutálódó szakértői hálózat is kapcsolódik hozzájuk. A családi gazdaság híveit döntően jobboldali politikusok alkotják, kiegészülve néhány érdekvédelmi szervezettel. Akadémiai-kutatói támogatottsággal a családi gazdaság alig rendelkezik (Csite–Kovács 2002, Csite 2005).

Fontos megjegyezni, hogy a politikusok a parasztságot a családi magángazdaságok szinonimájaként használják:

De most másodszor lett kifosztva a magyar parasztság azáltal – még egyszer mondom –, hogy többnyire akinek pénze volt, az tudott kárpótlási jegyet vásárolni, a jobban értesültek tudtak akár a részarányánál, akár a kárpótlási földalapnál jelentős földbirtokokhoz jutni. Ezért nagyon-nagyon hazug beállítás az, hogy azok a jobboldalinak mondott emberek, akiknek a szülei, ősei megkínlódtak és a kommunizmus áldozatai voltak, most azok jutottak X földhöz, és épp azt kellene a tisztelt kormánynak támogatni, hogy ezek a kisbirtokosok, ezek az éledező családi gazdaságok életképes családi gazdasággá váljanak.

GYIMÓTHY GÉZA (FKGP) 1997. szeptember 15.

A nagyobb mezőgazdasági üzemméret híveire egy sokkal realisztikusabb vidékkép jellemző, amelyben a mezőgazdaság nagy súllyal jelenik meg, de nem társul hozzá a vidék és parasztság romantikus képzete.

Úgy gondolom, hogy ha nem a termelésből, hanem a birtokból, a föld tulajdonlásából indulunk ki, egészen más következtetésre jutunk abban az esetben, ha a termelés biztonságát is bekalkuláljuk. Gondoljanak bele, 20 millió forintos kombájn működtetését 3-5-10 hektáros gazdaságok hogyan képesek biztosítani! Természetesen 3 hektár nagyüzem abban az esetben, ha földia, oda természetesen nem kell kombájn; de 3 hektár kisüzem, amennyiben olyan jellegű termelési technológiai szerkezetről beszélünk.

Versenyszerű mezőgazdaságról beszélünk, amely versenyképes mezőgazdaság, ahol nagyüzemi módszerekkel történik a gazdálkodás. Ez esetben igen, biztosítani kell a gépesítést hozzá.

DR. NACSA JÁNOS (MSZP) 1997. szeptember 15.

Az agrárius vidékkép fő sajátossága – függetlenül annak idilli vagy realisztikus voltától –, hogy benne döntően az agrártermelő csoportok érdekei reprezentálódnak. A parlamenti felszólalások száma azt mutatja, hogy ez a fajta vidékkép rendkívül elterjedt a politikában, ami az agrárlobby erejét is jelzi. Mindezt

alátámasztja az a tény, hogy a vidékfejlesztés az uniós szabályok és gyakorlat fokozatos terjedése ellenére is Magyarországon döntően agrárfejlesztést jelent. (Erről bővebben ld. Megyesi Boldizsár tanulmányát ebben a kötetben). Ez az agrárius vidékkép párhovatarozástól függetlenül uralja a politikusok vidékképét. A mezőgazdaságot a vidékkel a jobboldali felszólalásokhoz 340-szer köthető, míg a baloldali pártok felszólalásaiban 328-szor jelenik meg ez a fogalompár. Beszédmódját, stílusát tekintve azonban van eltérés a jobboldali és baloldali politikusok között, a jobboldalra sokkal inkább jellemző az idilli vidékimázs, amit jól illusztrál, hogy a jobboldali beszédekben 65-ször jelenik meg a vidék és a nép együtt, míg ez a baloldal esetében csak 44-szer fordul elő. Ezzel szemben a baloldalra a technokrata beszédmód inkább jellemző.

Leszakadó vidékkép

A leszakadó vidékképet tekinthetjük az agrárius vidékkép alternatívájának is a parlamentben. Ez komplexebb vidékképet takar, amelyben többféle társadalmi csoport, gazdasági és kulturális kérdés reprezentálódik. A látásmód a 90-es években is megjelent, mégis döntően az ezredforduló környékén vált meghatározóvá a parlamentben, szorosan kapcsolódva a vidékfejlesztés megjelenéséhez.

A vidékfejlesztés 1997/98-ban vált a napi politikai viták egyik vezető témájává. A kifejezés egyre gyakoribbá vált a parlamentben. Az első kormányciklus alatt még egyáltalán nem, a második idején is csak viszonylag kis számban (40) szerepelt a *vidékfejlesztés* kifejezés a parlamenti felszólalásokban. Az uniós fogalomhasználat elterjedésének köszönhetően a harmadik (259) és a negyedik (183) kormányciklusban már rendkívül elterjedté vált.

A leszakadó vidékkép megjelenése tehát nagyon szorosan kötődik az uniós csatlakozásokhoz, ugyanakkor kifejeződik benne az a vidéket érintő mélyreható társadalmi, gazdasági és kulturális sokszínűsödés is, amely a mai vidéket jellemzi a szocializmus homogenizációjával szemben.

A leszakadó vidékkép tulajdonképpen azokat a vidéket érintő társadalmi változásokat és átrétegződési folyamatokat reprezentálja, amelyek a rendszerváltást követő gyors politikai és gazdasági változások következményei. Tehát annak, hogy a vidéki települések lakosságának leszakadása meghaladja a teljes lakosság differenciálódásának mértékét is. (Andorka 1996) A vidékiek legalább harmadának reménytelen a helyzete, nagyrészüket munkája, képzettsége és mobilizálható vagyona sincs. (Csizs-Révay 2002, Laki 1997, Simonyi 2001) A falusi underclass problémáját súlyosítja, hogy az érintettek jelentős százaléka cigány. A cigányság döntő többsége falvakban él (Ladányi-Szelényi 2002) és társadalom alatti létüket, kizártságukat kisebbségi sorsuk is súlyosítja. Vizsgálatok bizonyítják, hogy egyre nagyobb arányban van jelen vidéken egy társadalom alatti csoport, amely a társadalmi perifériára szorulva lassan elveszti képességét és lehetőségét az integrálódásra. (Laki 1997, Simonyi 2001)

Ezeket a társadalmi folyamatokat reprezentálja tehát a politikai diskurzusban a leszakadó vidékkép.

Siklósbadony egy halmozottan hátrányos helyzetű, 138 lelkes baranyai település, amit túlnyomórészt idősök és cigány, roma lakosok laknak. A betegeknek arra sincs pénzük, hogy elutazzanak az orvoshoz, így különösen nagy jelentősége van annak, hogy az az orvos, akivel az önkormányzat szerződést kötött, heti két alkalommal jár a településre, míg a területi ellátással rendelkező háziorvos havi két alkalommal. Ez a rendszer már 12 éve jól működik, a betegek részéről még soha nem érkezett panasz az orvosra – csak a területi ellátással rendelkező orvosnak jelent gondot. Most, nem tudni, kinek a nyomására, meg akarják vonni attól az orvostól a rendelkezési lehetőséget Siklósbadonyban, akivel az önkormányzat szerződést kötött, mondván, az úgynevezett rendelő, ahol a betegeket fogadja a háziorvos, nincs megfelelően felszerelve. Ezzel szemben a területi ellátásra kötelezett orvosnak megfelelő, valamint a mozgó szakorvosi szolgálat, amely havonta a gyerekeket hivatott ellátni, szintén rendelhet. Olyan előírásokat akar erre a 138 lelkes szegény településre rákényszeríteni, amivel egy szakorvosi rendelőnek, vagy mondhatnám, egy műtőnek kell rendelkeznie, arra az időre, ameddig a rendelés tart. Ráadásul, az orvos egyszer használatos,

steril eszközöket használ, amit hoz és visz. A kérdés tehát az, hogy kit kell védenie az ÁNTSZ-nek: a beteget vagy a területi ellátással rendelkező, de nem elérhető háziórsvost?
KÉKKÖI ZOLTÁN JÓZSEF (Fidesz) 2003. április 29.

A leszakadó vidékképre a témák heterogenitása jellemző, szemben az agrárius vidékkép sokkal homogénebb látásmódjára.

Újratermelődtek azok a hátrányok, melyek ma megjelenítői az elmaradottságnak. Tiszaderzs nagyon szegény község. Lakossága az elmúlt évtizedekben a felére csökkent. Míg 1941-ben 3300 lakosa volt a falunak, 1970-ben már alig 2000, és 1991-ben pedig alig 1600-an voltak.

Ma az 1600 lakos közül 350 fő a munkanélküli, és a lakosság több mint 50%-a a létminimum szintjén él. Volt tehát tennivalója az új önkormányzatnak, és a falu lakossága nagy reményeket fűzött mind a polgármester, mind a képviselő-testület működését illetően. Jól ismerték őket, és rájuk szavaztak, a falu legismertebb és legtanultabb embereire, úgy mint általában mindenhol a magyarországi falvakban és városokban. Akarták a jobbat és éltek alkotmányos jogaikkal.

Vajon jól választottak-e? Aligha. Ez a képviselő-testület már kezdettől fogva, a választásokat követően is működésképtelen volt. Jogi értelemben ugyan működött eleinte, eredményesen együttműködni viszont képtelen volt. A polgármester gyakorlatilag diktatórikus módon átvette az irányítást, és egyszemélyes hatalmat gyakorolt. Ő volt az egyszemélyes közélet, a falu egyetlen orvosa, és ő ma is.

Fejlesztetni kell a vidék településeit is. Nem azért, mert ott mezőgazdasággal foglalkoznak, hanem azért, mert ott emberek élnek. Utat kell építeni, egészségügyi ellátást biztosítani, jó minőségű és esélyegyenlőséget biztosító oktatást, oda kell vonzani a fiatal szakembereket, külön el kell ismerni azt, hogy nehezebb körülmények között dolgoznak, hogy csak néhányat említsek. Végül: világos programot kell kidolgozni a vidéken élő emberek szociális problémáinak orvoslására, ennek részeként a társadalombiztosítással nem rendelkezők – ezek számát legalább 150 ezer főre becsülik – megfelelő szociális biztonságának megteremtésére.

DR. NAGY SÁNDOR (MSZP) 2001. szeptember 27.

Ennek a vidékképnek a fő elemei: a válság, a munkanélküliség, etnikai problémák, öregedés, szegénység, pusztulás, stb.

2. táblázat. Leszakadó vidékkép: szópárok

Szópár	N
Vidék-probléma	182
Vidék- munkanélküliség	93
Vidék-szegény	49
Vidék-roma	11
Vidék-válság	60

A szavak száma is alátámasztja, hogy a problémák összekapcsolása a vidék kérdésével igen hangsúlyos a parlamentben; a „vidék” és a „probléma” kifejezés 182-szer jelent meg együtt, a vidék és a munkanélküliség 93-szor; és figyelembe véve, hogy a gondolati konstrukciók, asszociációk a számok nyelvén nehezen érhetők tetten, jelentősnek tekinthetjük, hogy a vidék és a válság kifejezés 60-szor jelent meg együtt.

Ez a leszakadó vidékkép, tehát meglehetősen sötét és negatív kép, amelyben a vidék elmaradott, problémás, gondokkal terhelt képzete a mérvadó. Ami egyaránt megjelenik és jobb és baloldali felszólalásokban (vidék-probléma szópár: jobboldal 133, baloldal 128) Gyakran alkalmazott technika a problémák számszerűsítése, a statisztikai pontosság, amellyel nyomatékosítják a felszólalók a mondanivalójukat. Sokszor jelenik meg egyfajta technokrata beszédmód, amely éles kontrasztban van az agrárius vidékképben gyakran alkalmazott magasztos, patetikus beszédmóddal.

A magyarországi településszerkezet ugyanis rendkívüli módon elaprózódott. Jelenleg a 93 ezer négyzetkilométeren sajnálatos módon alig több mint 10 millióan élünk, és a 3200-at is meghaladó település

szerkezete olyan, hogy 282 olyan falu van, ahol a lakosság száma nem éri el a 200 főt, 699 község lakosságszáma a 201 és az 500 fő között van, 692 község esetében pedig mindössze 501–1000 fő a lélekszám, akik ezeket a településeket lakják. Mit jelent ez, tisztelt képviselőtársaim? Azt jelenti, hogy ezekben az önkormányzatokban, kétségtelen, rendkívül nehéz gazdaságosan úgy működni, hogy ezek az önkormányzatok ne legyenek „pazarlóan gazdálkodóak”.

TÚRI-KOVÁCS BÉLA (FKgP) 1999. február 8.

Fontos eleme ennek a vidékképnek, hogy nagyon erőteljesen jelenik meg benne a vidék várossal szembeni kontrasztja, amelyben a város a fejlettséget, a vidék az elmaradottságot szimbolizálja. A vidék gyakran jelenik meg a falu szinonimájaként (124-szer jelent meg a két kifejezés egymás mellett), és a különbségek falu-város különbségként hangsúlyozódnak.

3. táblázat. Vidék-város szó párok

Vidék-falu	124
Vidék-város	109
Város falu	96

A város-vidék szembeállítás gyakran takar egyfajta felülnézeti megközelítést is a vidék problémáival szemben, amelyben a vidék valami távoli, misztikusként jelenik meg a város realitásával szemben. Az egyik meghatározó eleme ennek a várossal szemben konstruálódó vidékképnek, hogy vidék számára elérendő cél a város fejlettségi szintje.

A jelenlegi helyzet gyors rendezése mindenféleképpen fontos. A falu, a vidék a nemzet megtartó ereje, és a világon mindenütt rájöttek, hogy hasonló fejlettséget kell falun elérni, mint városban. A falu, a vidék a társadalom részére fontos feladatokat teljesít. Azt gondolom, hogy a város és a vidék sokrétűen egymásra van utalva, össze van egymással kötve.

RUSZNÁK MIKLÓS (KDNP) 1994. november 23.

A leszakadó vidékkép jól reprezentálja a vidékszociológiai kutatásokban a vidékfejlesztők lobby-érdekeit, akik az agráriusokkal szemben jelennek meg. A vidékfejlesztés hívei között döntően civil szervezeteket találunk, akik nem kapcsolódnak politikai pártokhoz és azok szervezeteihez. (Csíre 2005) Bár számtalan, a vidék értékeit hangsúlyozó diskurzus van jelen a vidékfejlesztéshez kapcsolódva is, ez a politikai beszédekben csak szórványosan jelenik meg, nem alkot önálló vidékképet.

Mindannyian megfogalmazzák azt, hogy ma már többről kell beszélnünk, mint arról, hogy a vidék – itt, ebben a teremben is elhangzott – elmaradott terület, elmaradott térség; arról kell beszélni, hányféle kiút lehetséges a kistelepülésen, a vidéken élők számára. Ami az egyik oldalon hátrányt jelent – az elzártság, a természeti környezet, a munkanélküliség –, az milyen feladatokkal, milyen megközelítésekkel oldható fel a másik oldalon? Csak úgy, ha a vidékpolitika teljesen új szemlélettel, teljesen új megközelítéssel fog a jövő időszakban szerezni.

Mondanék egy-két példát. Nálunk, Tolna megyében, a mi kis térségünkben, ahol nagyon nagy a munkanélküliség, felismerték azt, hogy a természeti környezet, annak az értékei nemcsak azt jelentik, hogy oda nem lehet ipart bevenni, hanem azt is jelentheti, hogy oda olyan területeket, olyan gazdasági fejlesztési irányokat lehet bevonni, mint például a turizmus vagy az ahhoz kapcsolódó rekreációs tevékenységek, amelyekre másutt, a városok környezetében már nincsen lehetőség.

HALMAI GÁBORNÉ (MSZP) 2006. január 30.

A leszakadó vidékkép azt is jelzi, hogy a vidékfejlesztés hívei a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben leginkább a mezőgazdaságon kívül eső problémák hangsúlyozásával tudnak forrásokhoz jutni.

Zárszó

A vidékkép a politikai diskurzusokban a rendszerváltozást követően egyre hangsúlyosabbá vált. A vidéki gazdasággal, politikai élettel és társadalommal kapcsolatban nagyon sok döntés, törvény született, ugyanakkor a vidék meghatározására máig nem született konszenzus. A népies műparasztok idillikus képzetén át a nyomorúságos, elmaradott területekig széles skálán mozog a vidék képzete a parlamentben.

A parlamenti vidékdiskurzusok alapján úgy tűnik a legsikeresebb imázsnak a vidéket a mezőgazdasággal azonosító kép bizonyul, valamint sikeresnek tekinthető még a vidék elmaradottságát, szegénységét hangsúlyozó vidékkép is. Fontos, hogy párthovatartozástól függetlenül uralja az agrárius illetve a leszakadó vidékkép a politikai beszédeket. Lényeges különbség azonban, hogy a jobboldal valamivel többször foglalkozik vidékkérdéssel, és még fontosabb, hogy beszédmódjában hangsúlyosabban jelennek meg a patetikus, idilli vidékimázs elemek. A verbális és szimbolikus különbségek pedig hatással lehetnek a konkrét politikai döntésekre, a két politikai oldal vidékkel kapcsolatos prioritásaira.

Az imázsteremtés azonban még ma is tart, számtalan egymás mellett létező vidékimázst ismerünk. (Kovács 2007) Ezt jelzi a politikai beszédekben egyre komplexebbé váló vidékkép is, még ha egyelőre a komplexitása döntően a problémák sokszínűségében fogható is meg. A politikai beszédek az uralkodó ideológiát tükrözik. E szerint pedig a mai magyar vidék a mezőgazdaság színtere, ahol súlyos társadalmi, gazdasági problémák vannak. Ennek is köszönhető, hogy a vidékfejlesztési koncepciók – szorosan kötődve az agrárfejlesztéshez – a szegénység és elmaradottság felszámolására fókuszálnak (erről bővebben ld. Megyesi Boldizsár tanulmányát ebben a kötetben).

A fejlesztéspolitika szabályai miatt a vidék meghatározása azonban a vidék szempontjából lényegi kérdés. A vidékimázsok a fejlesztési források megszerzésekor nagy szerephez jutnak. (Ray 1998) Ezért számtalan sokszor külső szereplő részvételével nagyon erőteljes imázsversenyt folyik. (Csizsák-Kovács 2002) Fontos, hogy a különböző társadalmi csoportok hogyan reprezentálódnak az uralkodó imázsban, amely döntően befolyásolja a fejlesztéspolitikai döntéseket. A fentiekben vizsgált politikai beszédek jól tükrözik ennek az imázsversenynek az alakulását, a háttérben meghúzódó hatalmi viszonyokat és annak változásait. Az imázsteremtés hatékonyságát jelzi, ahogyan egy-egy terület, jelen esetben az agrárium, vagy régió (jelenleg az elmaradott régiók) fontossá válnak a politika számára, fejlesztésük nemzeti célként jelenik meg. Ezért hangsúlyozandó, hogy az imázsteremtés a vidéken élők számára új lehetőségeket kínál érdekeik érvényesítésére.

Felhasznált irodalom

- A. Gergely A. (2006) *Hány rétegű az identitás? Árnyalatok és víziók a regionális kutatás alanyai ürügyén*² polvgy2006.ektf.hu/eloadasok/agergely_andras.doc.
- Andorka, R. (1996) *A társadalmi jelzőszámok tükrében*. Társadalmi riport, 1996, Társi, Budapest, 16-43.
- Bessière, J. (1998) Local development and heritage. Traditional food and cuisine as tourist attraction in rural areas. *Sociologia Ruralis* Vol. 38 (1), 22–35.
- Boda Zs. (1997) Narratív közpolitika-elemzés. In Szabó M. (szerk). *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*, 113–131. Budapest: Scientia Humana.
- Burnett, K. A. (1998) Local Heroics: Reflecting on Incomers and Local Rural Development Discourses in Scotland. *Sociologia Ruralis*, Vol. 38 (2), 204–224.
- Cloke, P. (1996) Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, January.
- Csigó P (1998) A gazdasági stabilizációs diskurzus – a konszolidáció diskurzusa. *Szociológiai Szemle* 3., 121–151.
- Csité A. – Kovách I. (2002) A vidéki történet. In Kovách (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A posztiszocializmus vége*. Napvilág, Budapest, pp 219–309.
- Csité A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* No. 3, pp 134–153.
- Csité A. (2005) *Reménykeltők. A vidékfejlesztés intézményesülése és a SAPARD Magyarországon*. Századvég Kiadó.
- Csurgó B. (2007) Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In Kovách Imre (szerk.) *Városiak és vidékiek*, L'Harmattan – MTA PTI, Budapest, 2007.
- Dagevos, H. – Overbeek, M. M. M. – Vader, J. (2004) *Consuming rural goods and services: a consumer-oriented comparative analysis*. LEI, Hague.
- Edelman, M. (2004) *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. Posztmodern politológiák.
- Enyedi Gy. (1991) A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. *Juss* 4 (4) 29–33.
- Frows, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis* (Vol. 38), 1, 54-68.
- Gál N. (2007) A turizmus vidékképe. In Kovách (szerk.) *Vidékképek a múltban és a jelenben*. Argumentum, Budapest, 2007.
- Goverde H. – de Haan, H. (2002) The Politics of Rural Development in The Netherlands. In Halfacree – Kovách – Woodward (eds.) 2002 *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate, 33-59.
- Jones, O. (1995) Lay discourses of the rural: developments and implications for rural studies. *Journal of Rural Studies* 11 (1) 35-49.
- Kovács I. (szerk.) (2007a) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum, Budapest, 2007.
- Kovács I. (2007b) A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés, In Kovách (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum, Budapest.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4. 72-94.
- Laki, L. (1997) A magyar fejlődés sajátságainak néhány vonása avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok. *Szociológiai Szemle*, No. 3, 67-91.
- Marsden, T.– Lowe, P. – Whatmore, S. eds. (1990) *Rural Restructuring*, London, David Fulton.

---

² Egy nagytérési Duna-kutatás elméleti bevezetője. /Támogatta az OTKA T 035241-es számú pályázati költségkeret./

- Mormont, M. (1990) Who is rural? or how to be rural: towards a sociology of the rural. In Mardsen, T. – P. Lowe – S. Whatmore (eds.) *Rural Restructuring*. London: David Fulton, 21–44.
- Munkejord, M. C. (2006) Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-migrants' Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis* 46 (3), 241–257.
- Petrás E. (2005) Lokalizáció és lokális identitás a globalizáció korában. *Szociológiai Szemle* (4) 85–98.
- Ray, C. (1998) Culture, intellectual power and territorial rural development. *Sociologia Ruralis* 38 (1). 3–21.
- Richardson, T. (2000) Discourses of Rurality in EU Spatial Policy: The European Spatial Development Perspective. *Sociologia Ruralis* 40 (1), 53–71.
- Simonyi Á. (szerk.) (2001) 11 falu 55 család. Budapest, Struktúra Kiadó.
- Szabó M (2003) *A diszkurzív politikatudomány alapjai: Elméletek és elemzések*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó M (1997) *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana.
- Tovey, H. (1998) Rural actors, food and postmodern transformation. In Granberg, L. – Kovách, I. (eds.): *Actors on the Changing European Countryside*. Institute for Political Science, Budapest.

Nagy Kalamász Ildikó

Endogén fejlesztési stratégiák a Gyimesi-szorosban

Az Európai Unió támogatáspolitikája és fejlesztéspolitikai beavatkozásainak jelentős része a legtöbb esetben a beavatkozás helyéhez képest kívülről, felülről irányítottan, felülről lefelé építkező úgynevezett exogén módon valósul meg, ahol a szakpolitikák a főbb társadalmi, gazdasági tendenciákból és statisztikákból levont következtetések alapján döntenek a fejlesztési stratégiákról, és kevés figyelem irányul a beavatkozások helyi érintettjeinek egyéni vagy kollektív elképzeléseire. Az 1980-as évek második felében jelent meg az exogén megközelítéssel ellentétes endogén fejlesztési mód. Ennek fókuszában a beavatkozás helyének belső potenciáljai, a helyben meghatározott fejlesztési stratégiák, a helyi termelési és fogyasztási kultúrák, valamint a helyi szereplők és tudáskészletek állnak, különös hangsúlyt fektetve a helyi gazdasági és humán erőforrások kiaknázására és a helyi gazdasági kontroll növelésére. Az elmúlt két évtizedben többek között a vidékfejlesztési politikában is gyökeret vert az endogén szemléletű fejlesztés, amelynek alapelveit az 1996-os Corki Deklaráció¹ foglalja össze, ám több elemző szerint az endogenitás a mai napig hangsúlyosabb a vidékfejlesztési retorikában, mint a fejlesztési gyakorlatban (Csíte 2004). Ennek ellenére az elmúlt másfél évtizedben az európai vidékkutatások kedvelt témája lett a vidékfejlesztés endogén megközelítése. Az elemzések igen gyakran a LEADER programon keresztül, többnyire esettanulmányok keretei között mutatják be a beavatkozások megvalósulásának lehetséges módjait, társadalmi, gazdasági, politikai hatásait, a beavatkozás nehézségeit és a beavatkozások okozta új típusú egyenlőtlenségeket². Ezek mellett napvilágra került több teoretikus mű, amely elsősorban vidékfejlesztési szempontból kísérli meg konceptualizálni és tágabb társadalmi-gazdasági-politikai viszonyrendszerben helyezni az endogén fejlesztési módot, lásd többek között Kearney, Shucksmith, Ray vonatkozó írásait.

A vidékfejlesztési szakirodalomban az endogén-exogén megközelítés egyik kritikája, hogy determinálja a fejlesztés irányát, holott a helyi és nem helyi szereplők, intézmények és érdekek egymással szorosan összekapcsolódó struktúrái által meghatározott térségi fejlődési és fejlesztési folyamatok nem tekinthetők egyirányú beavatkozások eredményének (Kneafsey et al. 2001). A vidékfejlesztés új, hálózati megközelítése is közvetít egyfajta endogén szemléletet, ti. a helyi erőforrásokra épülő fejlesztés prioritását, ám a teória szerint a vidékfejlesztés sokkal inkább megragadható a cselekvő hálózatok elméletén³ keresztül. Ennek középpontjában nem elsősorban a fejlesztés iránya, hanem a fejlesztésben részt vevő emberi és nem emberi cselekvők és cselekvéseik viszonyrendszere áll (Murdoch 2000), továbbá sokkal hangsúlyosabb szerepet kapnak a területi szintek és a szereplők közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok is. A vidéki területek fejlődését tehát meghatározzák mind a külső fejlesztéspolitikai lehetőségek és beavatkozások, az alulról jövő kezdeményezések, valamint a lokális és extralokális társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolata és viszonyrendszere.

Dolgozatunk fókuszában az endogén vidékfejlesztési áll. Az elméleti bevezetőben az endogén vidékfejlesztés térnyerésének hátterét vázoljuk fel és bemutatjuk az endogén szemléletű vidékfejlesztés kultúra-

---

¹ A Corki Deklaráció, az EU egyik vidékfejlesztési alapidokumentuma, lefektette a vidékfejlesztési elvi működését, többek között a területi és integrált megközelítést, a gazdasági diverzifikáció elősegítésének fontosságát, a fenntarthatóság elvét és a szubsidiaritás megteremtését.

² A Sociologia Ruralis 2000. évi áprilisi számának tanulmányai a LEADER program egyik legátfogóbb szociológiai elemzése.

³ Actor-Network Theory

gazdaság modelljét. Ezt követően a kultúra-gazdaság megvalósulásának körülményeit elemezzük egy romániai kistérség turisztikai vonatkozású fejlesztési stratégiáinak bemutatásával.

Endogén vidékfejlesztés

Az endogén, alulról jövő (*bottom-up*) megközelítés nem új keletű. A lokalitást felértékelő szemléletmód egy töről fakad a modernizáció folyamatára adott társadalmi reakciókkal, azaz a 18-19. századi szocialista utópiák, a 20. századi dekolonizációs, függetlenségi mozgalmak, a II. világháború utáni társadalmi, és az azt követő regionális és kulturális revival mozgalmak által közvetített értékekkel (Ray 1999). Az endogén vidékfejlesztési kezdeményezéseknek táptalajt biztosít a regionalizmus eszméjének elterjedése. Keating megállapítása szerint a regionalizmus hatására újraformálódik a területi identitás, mivel az egyes földrajzi területek közötti konfliktus vagy kooperáció újradefiniálja az értékkonstellációkat, a politikai-hatalmi mezőben pedig újraformálja az érdekképviselési rendszer logikáját (Szabó 2004). Egy-egy térség kulturális identitására épülő területi integráció, a nyolcvanas évek regionalizmus⁴ és regionalizációs⁵ lázában csúcsosodott ki, a régiók, mint új térségi entitások egyben a középszintű területszervezési és intézményesülési folyamatok elindítói voltak. Az európai regionalizmus és az Európai Unió regionális politikája által megjelent regionalizáció nem ugyanaz a jelenség. Az európai regionális politika egyrészt ösztönözi és használja az európai regionalizmus eszméjét, másrészt befolyásolja, esetleg korlátozza azt, hiszen a regionalizáció nem feltétlenül követi a természetes térszerveződési folyamatokat, ami a régiók politikai lehatárolása nyomán kialakult konfliktusokban érhető tetten. A régiók, a nemzetállamoktól részben függetlenül, mint szupra- vagy szubnacionális képződmények, önálló egységei és új szereplői a nemzeti és európai társadalmi, gazdasági és politikai térnek, ezért fontos szerepet játszanak a nemzetek feletti integrációban (Nemes Nagy 1997, Éger 2000, Faragó 2004). A „Régiók Európája“ az európai kohézió alapja, amelyet az egységes jog- és gazdasági rendszer, valamint a retorikában egyre hangsúlyozottabban jelen lévő kulturális diverzitást tiszteletben tartó területi integráció nyomán próbál fenntartani az EU. A regionalizmus által előtérbe került kulturális identitás szerepet játszik a globalizációs folyamatok gazdasági hatása nyomán kialakult területek közötti versenyben, ahol a területi stratégiának és a helyi gazdasági felhalmozásnak meghatározó forrásává vált a helyi kulturális rendszer (Csíre 1999).

A vidéki területeket érintő endogén szemléletű beavatkozások támogatása az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának második pilléréként jegyezhető vidékfejlesztési politika feladata. A vidékfejlesztési politika viszonylag új keletű politikai alrendszer, kialakulása az 1980-as évekre datálható. Az azóta eltelt időszakban a politikát érintő legjelentősebb szemléletmódbeli változás a szektoriális, azaz agrárdominanciájú megközelítés ellenében a területi megközelítés térnyerése. Ám annak ellenére, hogy Közös Agrárpolitika legutóbbi reformja, az AGENDA 2000 eredeti javaslatai között az átfogó vidékfejlesztés kialakítása fő célként szerepel, az EU erőforrásainak többsége ma is a központi irányítású, exogén fejlesztési programokat finanszírozza, területi szellemben ugyan, de szektoriális politikát preferálva (Halmai 2001, Kovács 2003). A területi megközelítésű endogén vidékfejlesztési gyakorlatot tehát az EU vidékfejlesztési politikája viszonylag kismértékben támogatja, holott a szakirodalom az endogén vidékfejlesztés hatékonysága mellett érvel (Jenkis 2000), és az azt megtestesítő, mintegy két évtizede működő LEADER programot a vidékfejlesztés laboratóriumaként tartja számon (Ray 2000). Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája a vidékfejlesztés intézményrendszerén keresztül ver gyökeret az egyes tagállamokban. Az intézményrendszer váza a NUTS területi statisztikai beosztás⁶, amelynek hosszú ideig nem volt jogi ereje. Az Európai

4 A regionalizmus alulról induló területszervezési törekvés, amelynek háttérében az adott terület társadalmi, gazdasági sajátosságai állnak. A regionalizmus jelensége során a térben megjelenő, társadalmi, kulturális, gazdasági kötődések nyomán kialakult területi kötődés a regionális identitás erősödésében manifesztálódik.

5 A regionalizáció felülről irányított folyamat, a központi kormányzás döntései nyomán középszintű területi egységek meghatározását, illetve hatás- és jogkörökkel való felruházását jelenti.

6 NUTS: Nomenclature of Territorial Units for Statistics, Statisztikai Célú Területi Egységek Nomenklatúrája

Parlament és a Tanács 1059/2003/EK rendelete törvényi erőre emelte a területi beosztást, amely a NUTS I, II, III fő kategóriákból áll. A beosztás kiinduló egysége a tagállam meglevő közigazgatási egységei (tartomány, régió, megye, stb.), és a további egységek e közigazgatási egységek összevonásából vagy felosztásából képezhetők. Az EU regionális politikájában hivatalosan nem alkalmazott kisebb területi szintű egységek a lokális I és II (LAU I, LAU II), amely a hajdani NUTS IV, V szinteknek, azaz a kistérségi és települési szinteknek felelt meg. Ez a területszervezési rendszer azért fontos, mert az Európai Unió fejlesztéspolitikai forrásaiból való részesedés az intézményrendszer és a területi szerveződés európaizálását, azaz EU-konformmá tételét igényli. A vidékfejlesztés alapegysége, a kistérség, területi határait tehát önkéntes szerveződés alakítja, amely sajátos problémák eredője lehet. Az alulról szerveződő középszintű területi egységek, a kistérségek nem rendelkeznek közigazgatási funkciókkal, és politikai, hatalmi súlyuk is elenyésző, mivel az endogén szemléletmódban kialakított bottom-up fejlesztési rendszer továbbra is felülről támogatott maradt.

A vidékfejlesztésben az egyik legismertebb endogén szemléletű fejlesztési modell Christopher Ray kultúra-gazdaság modellje, amely esettanulmányunk elemzésének keretét adja. A kultúra-gazdaság modell kulturális vonatkozását a helyi társadalmi, gazdasági és környezeti adottságok és az erre épülő intézmények és cselekvések terület-specifikus módja, gazdasági vonatkozását pedig az erőforrások, a termelés és a fogyasztás sajátos viszonya jelenti. A modell alapján a vidékfejlesztés célja a gazdasági kontroll lokalizálása, amelyhez elengedhetetlen a térség kulturális identitásának újragondolása és újraértékelése. A lokális kulturális identitás, nem értelmezhető úgy, mint a helyi társadalom stabil, merev attribútuma, hanem a helyi adottságokból, erőforrásokból építkező külső hatásokat adott esetben magába integráló, flexibilis tényező. A helyi kultúra a helyi tudásban manifesztálódik, ami a kultúra-gazdaság megvalósulása nyomán gazdasági haszonra átváltható intellektuális tulajdonként jelenik meg. A terület társadalmi gazdasági és környezeti erőforrásait, az ún. kulturális jegyeket (*cultural markers*) a helyi szereplők által megfogalmazott területi repertoár foglalja magába, amely az endogén fejlesztés bázisát jelenti. A kultúra-gazdaság modellben a hangsúly a termelésen van, azon a folyamaton, ahogy a helyi szereplők a térség kulturális rendszerére épülő gazdaságfejlesztést megfogalmazzák, valamint azon, ahogy a lokális és extralokális szereplők olyan új forrásokat fogalmaznak meg, amelyek a térség gazdasági érdekeit szolgálja. A modell feltételezi, hogy a helyi kultúra, mint árucikk jelenik meg a piacon, amely új funkciót ad a helyi kultúrának, ám nem feltétlenül írja felül a kultúra eredeti funkcióját, illetve, hogy a piaci megjelenés kulcsfontosságú tényező a helyi kulturális identitás megerősödésében. A kultúra-gazdaság megvalósulását és a helyi kulturális identitást megerősödését elősegíti a helyi szereplők tudatosságának növelése, amely a helyi erőforrások tudatos felhasználását és a külső erőforrások tudatos kihasználását jelenti. A termelés folyamatában a tudatosság a külső, extralokális piaci igényekre való érzékenység, valamint a helyi szereplők közötti együttműködés eredője. A múltban gyökerező, helyi tradíciókba ágyazott helyi erőforrások extralokális fogyasztói formákhoz való illeszkedésénél adott esetekben az innováció makacs gátja lehet a tradicionális jelleg, ezért hangsúlyos a tanulás és az innováció, amelyet az extralokálishoz több szállal kötődő helyiek képviselhetnek (Ray 1998, 1999, Csíste 1999, Kneafsey et al. 2001). Ray a kultúra-gazdaság gyakorlati megvalósulásának négy típusát különbözteti meg, amelyek egymásra épülő fázisoknak tekinthetők. Az 1. típus olyan helyi erőforrások kiaknázását jelenti, amelyek az adott térséghez kötődnek és a helyi identitás szerves részei, ennek következtében könnyen piacosíthatók. A 2. típus új térségi termékek létrehozását, azok külső piaci értékesítését és helyi identitásba való beágyazódását jelenti. A 3. típus túlmutat a 2. típuson, a helyi termékek helyi piacának megteremtését hangsúlyozza, amely Ray szerint a vidékfejlesztés legfontosabb célja. A 4. típus az előző három típus stratégiáját ötvözi és magasabb fokú térségi önállóságot jelent, amely során a térség önálló fejlesztési útját valósítja meg (Ray 1998, Csíste 1999).

A helyi kultúra árucikként való megjelenése és a termékek piaci értékesítésének sikeresség függ az

extralokális fogyasztói magatartásától. A vidéki területek termékei és szolgáltatásai iránti kereslet posztmodern fogyasztói igényként aposztrofálható (Ray 1998, 1999). A modernizációs folyamatok hatására többek között kulturális és területi vonatkozásban végbement értékátalakulás nyomán lecsökkent a lokalitás jelentősége, leértékelődött a tradicionális kultúra és gazdaság, a helyi tudáskészletek és technikák rendszerét egy normatív technológiai rendszer váltotta fel (Van der Ploeg idézi Jenkis 2000). A modernizációs folyamatokra adott válaszként értelmezhetők a posztmodern társadalomban teret hódító jelentés- és szimbólumkonstruálás reflexív formái, amelyek a fogyasztást is befolyásolják. Ennek során megjelenik az autentikus iránti vágy, felértékelődik a tradicionális, az eredeti, és annak hordozója a lokalitás (Ray 1998, Szijártó 2000, Appadurai 2001, Feischmidt 2005, Fejős 2005), amely új gazdasági kihívások elé állítja a helyi társadalmakat (Jenkis 2000). A lokális termelés és az extralokális fogyasztás számára közös platformot biztosít a kulturális örökség intézménye, amely az 1970-es években artikulálódott és az elmúlt szűk négy évtized alatt hatalmas teret hódított. A kulturális örökség diskurzusa a műemlékek és a tárgyi kultúrából kiindulva kiterjedt az emberi tevékenységek nem anyagi természetű tartalmaira, a szellemi örökségre, amely magába foglalja többek között a lokális kultúrákat, tudásokat, világképeket, normarendszereket (Fejős 2005, Wessely 2005)⁷. A lokalitások ki- és átalakulását, esetleges megszűnését nagymértékben befolyásolják a külső társadalmi, gazdasági hatások (Appadurai 2001), mint például a modernizáció vagy az örökségipar térnyerése, amely a helyi kultúra kívülről vagy belülről kezdeményezett örökségesítésében manifesztálódik. Az örökség-irodalom rámutat arra, hogy az örökség nem más, mint a múlt újra-konstruálása a jelen számára (Sonkoly 2005, Wessely 2005). Az örökségesítés térnyerésének egyik fő oka az, hogy az örökség kiszolgálja a normatív kultúrával nem rendelkező társadalmak emberének igényét (György 2005), ezért az örökség jellegzetesen posztmodern jelenség, a posztmodern társadalmak fogyasztói igényére adott válasz. Másrészt az örökségesítés rugalmas, azt intézményesíti, amit az aktuális identitás diktál, illetve piacképes, hiszen gazdasági erőforrásként kezelhető, amelynek elsőszámú terepe az örökség turizmus, amely az eladható tárgyi és szellemi örökséget a piacon értékesíti (Sonkoly 2005). Ennek hatására kettős, mivel az örökség diskurzusa a helyi társadalom számára is értelmezi és átértelmezi a saját kultúráját, feléled a hagyományos kultúra, felélénkül a tradícióápolás, a kultúra új funkciót is nyer magának, azonban az örökségesítés folyamata nyomán a globalizáció szolgálatába állított helyi tudás, azaz a lokalitás létrehozásának és újratermelésének ismerete kétségkívül átalakul (Wilhelm 2003, Fejős 2005).

Regionalizáció és vidékfejlesztés Romániában

Vizsgálati területünk Románia közepén, Hargita megye és Bákó megye határán húzódó Pogány-havas Kistérség egyik mikrokörzete a Gyimesi-szoros. A terület társadalmi, gazdasági és környezeti folyamatait nagymértékben meghatározza a romániai regionalizmus, az európai integráció nyomán előtérbe került regionalizáció és vidékfejlesztés, valamint a Gyimesi-szorosban élő gyimesi csángók reprezentációja és elsősorban a magyarországi kulturális örökség diskurzusban való megjelenése.

A Gyimesi-szoros sem földrajzilag, sem kulturálisan nem része Székelyföldnek, annak ellenére, hogy közigazgatásilag, illetve társadalmi, gazdasági vonatkozásban is sok szállal kötődik a térséghez. Erdély történelmi-kulturális vonatkozásban legegységesebb régiója Székelyföld, amely annak ellenére, hogy erős belső kohézióval rendelkezik, adminisztratív szempontból nem létezik, mivel Romániában az elmúlt egy évtizedben folyó regionalizáció jelenségét nem a regionalizmus emelte be a politikai diskurzusba, hanem az európai integráció (Hajdó 2003, Kolumbán 2003). A regionalizáció Romániában 1993-tól szerepel aktívan a közéleti és politikai diskurzusokban, ekkor alakult meg a Kárpátok Eurorégió, amelynek hat

⁷ Lokalitáson ebben az értelemben a társadalmi élet sajátosságát jellemző kapcsolatok és kontextusok egyedi artikulációját értjük, ahol a lokalitások területileg nem elzárt közösségek, hanem a környező lokalitásokkal való interakciókban megfogalmazott azonosságtudatuk mentén különíthetők el (Appadurai 2001).

romániai megye is a tagja⁸, és amelyet az akkori román kormányzat nem támogatott, holott paradox módon ebben a kormányzati ciklusban jelent meg az ún. Zöld Könyv a romániai regionális fejlesztés máig használatban lévő alapidokumentuma (Bodó 2003). A romániai regionalizáció kihívásai nagymértékben hasonlítanak a magyarországi helyzethez, amely elsősorban a centralizáció-decentralizáció dichotómiával jellemezhető. A regionalizáció kimenetele döntő módon függ a középszintű területi képviselő intézményeinek működésétől, amely egy átstrukturálódó hatalmi rendszerben valósul meg, hiszen az európai integráció során az állam hatalma részben szupranacionális, európai, részben szubnacionális, regionális, szintre tolódik. A hatalomvesztés során az állam hatalom-kompenzációja miatt a regionalizációra adott egyik lehetséges nemzetállami reakció a regionalizációs intézményrendszer kiépülésének meggátolása, illetve a központi kontroll alatt létrehozott decentralizáció (Faragó 2004). A román regionális politika intézményesülése során megalakult 8 fejlesztési régió a NUTS II-es szintnek felel meg. A NUTS III-as szint Románia ma is létező területi adminisztratív struktúráját adaptálta, tehát a 42 megyét jelenti. Dolgozatunk számára fontos tény, hogy a kormányzat 2001-es állásfoglalása alapján az országban a NUTS IV-es, azaz a LAU I-es szint „nem használatos, mivel a területi egységek között nem léteznek társulások”⁹. A NUTS V-ös, azaz a LAU II szint pedig 265 várost és 13092 falvat magába foglaló 2686 községet jelent. Ez utóbbi két területi szinten a kormányzat hivatalosan nem hozott létre új szervezeti struktúrát, habár a 2001. évi 215. számú közigazgatási törvény biztosítja az önkormányzati társulások létrejöttének lehetőségét, amely nemcsak a települési, illetve községi, hanem a megyei önkormányzatok társulására is vonatkozik (Horváth-Veress 2003). A román regionális politika legnagyobb kritikája, hogy az ország térszerkezetének gazdasági és társadalmi folyamatait többnyire nem vette figyelembe, általában két fejletlen és egy fejlettebb megye összevonásából keletkeztek az új területi egységek, amelyek a meglévő közigazgatási határokat erősítik, ám közigazgatási funkciójuk nincs. A kialakult régiók nem önálló területi entitások (Kolumbán 2003), ilyenképpen nem támogatják a regionális identitást, tehát nem erősítik a regionalizmus folyamatait. Ennek megfelelően Székelyföld önálló régióvá válásának kérdése is viszonylag későn jelent meg az országos szintű politikai diskurzusban. Romániában jelenleg nincs olyan hivatalos fejlesztési politika, amely támogatná a megyei szintnél alacsonyabb kis tájegységi szerveződéseket, és annak ellenére, hogy a kistérségi szervezések Románia egyes területein már 1998-ban elindultak, erről a kormányzat vagy nem vett tudomást, vagy pedig megakadályozta ezeket a szerveződési folyamatokat (Bíró-Bálint 2006). Hargita megyében országos szinten egyedinek tekinthető a kistérségi szerveződés sikeressége, amelynek egyik legnagyobb ösztönzője a Hargita Megyei Tanács volt, amely a kistérségi szervezések magyarországi példája alapján ösztönözte a földrajzilag összefüggő, az esetek jelentős részében közös térségi identitáson alapuló társulások létrehozását, amelyek lefedik a megye egész területét, sőt bizonyos esetekben megyehatárokon is átnyúlnak. A kistérségi szervezések fontossága megjelenik a Hargita Megye Középtávú Stratégiai Fejlesztési Tervében is, tehát a magyarországi kistérségek létrejöttét meghatározó minisztérium szerepét Hargita megyében a megyei tanács vállalta fel, megyei szinten az országos szinthez képest újraértelmezve az EU-konform fejlesztéspolitikát megvalósító középszintű területi képviselő intézményrendszerének jelentőségét. A kistérségek kialakulásának hátterében mindig is a vidékfejlesztés állt, kezdetekben a magyarországi modellhez hasonlóan a SAPARD program ösztönözte, mára azonban a kistérségek legfontosabb legitimációs bázisa az az érv, hogy a társulások nagyobb fejlesztési projekteket, beruházásokat tudnak megvalósítani. Jelenleg Hargita megyében 15 kistérségi társulás létezik, szakértők szerint a társulások megalakulása az eddigi legjelentősebb alulról jövő intézményszerveződési folyamat a Székelyföldön. A társulások léte a megyei szintű politikától függ, amelyet azonban bármikor befolyásolhat az országos szintű törvényhozás (Kosztá 2004, Mátéffy 2004). Az elmúlt évtizedben az egyes kistérségek kialakították önálló fejlesztési stratégiájukat, a társulások, és a települések az előcsatlakozási alapokból, illetve megyei és magyarországi forrásokból valósítottak meg vidékfejlesztési projekteket, elsősorban infrastruktúrafejlesztés területén.

⁸ A hat romániai megye 1997-ben vált teljes jogú taggá.

⁹ Románia állásfoglalása. 21. fejezet: Regionális politika és a strukturális eszközrendszer koordinációja. Magyar fordításban megjelent: Magyar Kisebbség 2003 (8) 1.

A Gyimesi–szoros a Keleti-Kárpátokban Erdélyt és Moldvát összekötő útvonalon húzódó mikrotér-ség. Földrajzilag ugyan nem tartozik már Erdélyhez, de történelmileg mindig Erdély, Csíkszék, Csík megye része volt. A Gyimesi-szoros közigazgatásilag az 1950-ös rajonizálás, azaz a tartományi rendszer bevezetése után vált ketté. 1950-52 között Gyimesfelsőlok és Gyimeközéplak a Sztálin tartomány, később pedig a Magyar Autonóm Tartomány, illetve 1960-tól a Maros-Magyar Autonóm Tartomány része lett, Gyimesbükk pedig Bákó tartományé. Az 1968-as országos szintű közigazgatási reform megerősítette a szorost kettészelő tartományi határokat és Gyimesbükköt Bákó megyéhez, Gyimesközéplakot és Gyimesfelsőlokot Hargita megyéhez sorolta. A Gyimesi-szoros benépesülése, azaz a gyimesi csángók eredete és történelme nem teljesen ismert. Történészek és néprajzkutatók szerint a szoros lakosságának fő forrása egyrészt a katonáskodás és börtön elől a Gyimesi-szoros és Moldva területére menekült székelyek, akik legnagyobb hullámban feltehetően Mária Terézia-féle székely határőrség-szervezés idején érkeztek, másrészt a túlnépesedés miatt Moldva felől érkezett vándorpásztor románok. E két eltérő eredetű nép integrációjából jött létre a gyimesi csángó népcsoport, amelynek kultúrájában, gazdálkodási szokásában máig felfedezhető mindkét nép hagyományainak jellegzetes vonásai (Antal 1992, Ilyés 2005, 2006). E sajátos, „hibrid identitás“ (Ilyés 2007: 122) egyes falvakban, térségeken inkább a románság javára billent, ám általában a Gyimesi-szorosban a székely elemek relatív túlsúlya figyelhető meg. A romános kulturális elemek, a gyimesi csángók elzártságából eredő viszonylagos elmaradottság és alacsony iskolázottság, valamint a környékbeli székelységhez képest jóval szegényebb életmód miatt a székelység gyimesi csángókról alkotott sztereotípiái mindig negatívak voltak (Ilyés 2007), amelyek az ezredforduló utáni időkre tompultak, de nem tűntek el. Az első számottevő modernizációs hullám az 1970-es években érte el a Gyimesi-szorost a szocialista Románia iparosítás nyomán, ekkor a lakosság jelentős része a környező városokban létesült iparvállalatoknál vállalt munkát. Mivel a Gyimesi-szorosban nem volt kollektivizálás, a háztartásokban mindvégig fontos maradt a paraszti életforma elemeit hordozó önellátó gazdálkodás, amely a mai napig meghatározza a térség gazdasági arculatát. A rendszerváltást követően az iparvállalatok megszűnése nyomán a visszaparasztosodás jelensége jellemezte a térség foglalkoztatásszerkezetének átalakulását, más közép-kelet-európai rendszerváltó országokhoz hasonlóan jellemző életvezetési stratégiává vált a földhöz, mezőgazdasághoz való visszatérés (Kovách 2003). Ebben az időszakban a Gyimes-szoros főbb gazdasági tendenciái, a máig feltáratlan módon és mértékben zajló helyi legális és illegális fakitermelés, mint általános keresetkiegészítő tevékenység elterjedése, amelynek környezeti és gazdasági hatásai ismeretlenek, a tömeges magyarországi és nyugat-európai munkavállalás, amely mára jelentősen csökkent, valamint faipari, kereskedelmi, szállítási, élelmiszeripari és turisztikai vállalkozások megjelenése. A vállalkozások mintegy kétharmadát teszik ki a faiparban érdekelt vállalkozások, általánosan jellemzi őket, hogy a feldolgozás szintje alacsony, félkész terméket értékesítenek. Elmondható, hogy az értelmiségi háztartásokon és a főként piacon tevékenykedő helyi vállalkozásokon kívül a Gyimesi-szoros teljes lakossága folytat önellátó mezőgazdasági tevékenységet, vagy úgy, mint a háztartás fő gazdasági tevékenysége, vagy pedig munkavállalás, családi vállalkozás, nyugdíj mellett.

A hagyományos közösség felbomlása a modernizációs folyamatok felerősödése nyomán indult el az 1960-70-es években, és a rendszerváltás után erősödött fel drasztikusan. Ebben az időszakban a modernizáció folyamatait alapvetően meghatározta a külföldi munkavállalás során megtapasztalt, illetve a testvérvárosi kapcsolatok és a növekvő számú kulturális turista által, valamint a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban a Duna TV-n keresztül közvetített modernizációs minták, amelyek „a hagyományos

---

10 Terepmunkánkat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával a „Határon túli csángómagyar kultúra, oktatás és kutatás“ pályázat keretei között, illetve az Ordasok Alapítvány támogatásával 2005-ben, valamint az MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíj Program keretei között 2007-ben végeztük.

életvilág normakészletét érvénytelenítették, ellenben az új keretek kijelöléséhez csak részben jelentettek támpontot“ (Biczó 2003: 40). Premodernnek tekinthető társadalmi és gazdasági elemeket is őrző Gyimesi-szoros nem csupán a néprajzkutatók, folkloristák, antropológusok népszerű kutatási területe, és a kulturális turisták kedvelt desztinációja, hanem a határon túli magyar vonatkozású politikai- és kulturális diskurzus gyakori témája.

A Gyimesi-szoros a Pogány-havas Kistérségi Társulás egyik mikrotérsége. A Társulás 1999-ben alakult meg hat község, a Bákó megyei Gyimesbükk és a Hargita megyei Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplak, Csikpálfalva, Csíkszentmihály, Csíkszépvíz és Csíkszereda egyik városrésze, Csíksomlyó önkormányzatainak, valamint társadalmi- és gazdasági szervezeteinek összefogásából a térség fejlődését elősegítendő. A román közigazgatási rendszerben egy község több települést is magába foglal, így a Pogány-havas Kistérség 33 települést jelent¹¹. A kistérség összlakossága mintegy 23 000 fő, amelynek valamivel kevesebb, mint kétharmada a Gyimesi-szorosban élő gyimesi csángó, mintegy egyharmada pedig székely. Hargita megyében az 1990-es évek végén megalakult kistérségi társulások új területszerveződési keretet jelentenek a többnyire a társadalmilag, gazdaságilag egységes kistájaknak. Ez jellemzi a Csíki-medence északi részében megalakult a Felcsíki, déli részében az Alcsíki Kistérséget, a medence központjától, Csíkszeredától keletre eső néhány csíki székely település azonban önmagában kevés volt ahhoz, hogy önálló kistérségi társulást alapítson. Ez a néhány település a Gyimesi-szoros falvaival alapított közös társulást, amely egyrészt újra egy területi egységbe szervezte gyimesi csángókat, másrészt a kistérség megalakulásával a történelem során először nem csupán adminisztratív szempontból a Gyimesi-szoros falvai közös területi egységbe szerveződtek a szomszédos székely településekkel. Az adminisztratív és a kulturális határok átszelése azonban erőteljes gátja a térségi szintű együttműködésnek. Hargita megyében sokáig a leghosszabb társulás a Pogány-havas Kistérség volt, a társulás megalakulását követően nyolc évig nem történt számottevő kistérségi szintű kezdeményezés, nem készült el a kistérségi fejlesztési stratégia, nem voltak közös fejlesztési projektek. 2006-ban új, magyarországi fejlesztési szakember lett a térség menedzsere, aki különböző közösségfejlesztési eszközökkel¹² erősítette a térségi szintű együttműködési hajlandóságot, és elsősorban a megyei, a magyarországi és az európai vidékfejlesztési rendszerekbe integrálta a kistérséget. A kistérség településeinek politikai vezetése számára Románia európai integrációjával nyert valódi létjogosultságot a kistérség, amely az európai vidékfejlesztési rendszer megtestesítőjévé, és az európai forrásokhoz vezető csatornává vált. A megyei kezdeményezésre és útmutatásra létrehozott társulás intézményi szempontból azonban nem kompatibilis az országos fejlesztési rendszerrel, hiszen az európai forrásokra a román törvények alapján önkormányzati társulások pályázhatnak. Ennek megfelelően várhatóan intézményi átalakulások szükségesek a helyi kistérségi szerveződésben.

A Gyimesi-szoros fejlesztési stratégiáját alapvetően meghatározza a térségre irányuló külső, elsősorban magyarországi érdeklődés, ennek legfontosabb komponense a magyar kulturális örökséghez tartozás. A magyar nemzeti kultúra archetípusa hosszú ideig az alföldi paraszt volt, amely megtestesítette azokat az értékeket, amiket a modernizálódott városi lakosság már elveszített. Az erdélyi turizmust promótáló médiumok tanulmányozásakor jól nyomon követhető, hogy az autentikus lét hordozójaként beállított alföldi paraszt, szerepét az 1970-es évektől az erdélyi magyarok, elsősorban a székelyek vették át, majd a rendszerváltás után az autentikusság fő hordozói a csángók lettek (Feischmidt 2005, Sebestyén 2005). A turizmus által megfogalmazott elvárások központjában az autenticitás élményének keresése áll, azaz a tradicionális emberrel, kultúrával és életformával való találkozás, a szubjektív időtlenség átélésének a lehetősége, az archaikus rurális életmód megtapasztalásának az ígérete, amelynek fontos kelléke az idilli táj (Biczó 2003). A gyimesi csángók a magyar kulturális diskurzusban, mint az archaikus magyar kultúra hordozói, az etnikai, nyelvi, vallási, kulturális határon, a végvidéken helyt álló hősök jelennek meg, a politikai diskurzusban pedig mint elesett, megvédendő, leszakadó magyar népcsoport. A csángó vonatkozású

11 A Pogány-havas Kistérség községeinek és településeik neve magyarul és románul az I. mellékletben olvasható.

12 Fórumok, térségi konferencia, tanulmányutak szervezése

diskurzusokban megjelenő képzetek egyrészt nem foglalkoznak a mindennapi multietnikus, határt átszelő társadalmi és gazdasági kapcsolatokkal, a csángóság kultúrájában fellelhető romanitással, sem pedig a székel-y-csángó ellentét máig létező és gyakran megnyilvánuló jelenségeivel (Biczó 2003, Ilyés 2005, 2006). A diskurzusok által termelt, egymással szorosan összekapcsolódó, egymásból táplálkozó képzetek meghatározzák a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokat is, illetve számottevő helyi reakciót váltanak ki, ennek nyomán indultak el a helyi természeti, gazdasági és társadalmi adottságokra és jelenségekre, a tárgyi és a szellemi hagyományra és a helyi épített környezetre irányuló örökségesítő kísérletek, és ez teremt alapot a térség kultúra-gazdaságának is.

A Gyimesi-szoros esetében a ray-i kultúra-gazdaság modell illeszkedésének vizsgálata során két alapvető problémával szembesülünk. Egyrészt a nyugat-európai társadalmakra felállított modell nem számol a helyi kultúra funkciójának, szerepének kényszerű megváltozásával és a tradicionális és piaci funkció összeegyeztethetőségének nehézségeivel, másrészt a gyimesi csángók negatív elemekkel terhelt helyi kulturális identitása a kultúra-gazdaság megvalósításának alapvető gátja lehet.

A gyimesi csángó társadalomban az identifikációs problémák miatt az azonosságtudat kialakításában ambivalens szerep jutott a helyi kultúrának. Ez főként a mostani középgenerációt jellemzi, akiket fiatalon érték a modernizációs hatások. Számukra a modernizáció a sztereotípiákkal való szembesülést jelentette, és a kultúrától való menekülés, tehát a sztereotípiától való menekülés lehetősége volt. Az idősebb generációk, akik életük viszonylag későbbi szakaszában találkoztak a modernizációs hatásokkal, jóval pozitívabban viszonyulnak saját kultúrájukhoz, ők a helyi tudás autentikus hordozói. A fiatalabb generációk pozitív viszonyulása pedig a külső érdeklődés intézményesített formái nyomán felértékelődött, funkcionális átalakuláson keresztülment helyi kultúrába való szocializáció hatása. Pozitív attitűdjük mögött elsősorban a lehetséges gazdasági haszon áll.

A gyimesi helyi kultúra tehát külső, pozitív piaci visszacsatolással teremtette meg értékét a helyi társadalomban. Ennek a külső nyomásra végbement értékátalakulásnak első jelentős formálója az 1970-es években elinduló táncházmozgalom volt, amely Erdély és az erdélyi magyar kultúra felfedezésének legújabb hullámaként jegyezhető (Kürti 2002). Nem véletlen, hogy a táncházmozgalom fókuszába kerülő települések, térségek, amelyekben még hagyományos funkciójukban felfedezhetők voltak a népi kultúra elemei, váltak a későbbi kulturális turizmus célterületeivé is, mint például a Gyimesi-szoros, Mezőség vagy Kalotaszeg falvai (Feischmidt 2005). A táncházmozgalom rendszerváltás után átalakult és működési terepe új intézménnyel egészült ki, a mozgalom fókuszában lévő térségekben, falvakban megrendezésre kerülő tánc táborok intézményével. A tánc táborok alkalmával a helyi kultúra megismerését óhajtó tömegekkel szembesülnek a falusi társadalmak, így a gyimesiek is, amelyek többnyire külső közvetítők segítségével koncentráltan prezentálják helyi kultúrájukat. Ilyenképpen a helyi kultúra megismerésének intézményesített csatornája a kultúra funkcióváltásának egyik legfontosabb eredője is egyben. A tánc házmozgalomnak jelentős szerepe van abban, hogy a külső figyelem a Gyimes-szorosra irányult, illetve, hogy a gyimesi csángó kultúra az elmúlt két évtizedben egyre gyakrabban jelenik meg a magyarországi és esetenként az európai kulturális piacon. Ez közvetlenül azonban a helyi társadalom egy igen szűk szeletét érinti csupán, közvetett formában azonban a magyarországi támogatások, adományok, turisztikai érdeklődés nyomán a helyi társadalom nagy részére kihat. A Gyimesi-szorosra irányuló örökségesítési folyamatok elsősorban Magyarországról indulnak, ezt támasztja alá, például az Erdély egyéb területéről és Romániából, illetve Magyarországról érkező turisták különböző attitűdje. Míg az előbbi csoport teljesen közömbös a helyi kultúra és a helyi emberek megismerésével szemben, addig a magyarországi turisták fókuszában elsősorban a helyi kulturális örökség és az azt hordozó helyi társadalom áll. A Gyimesi-szorosban két helyi termék, a népi kultúrára és az ezeréves határ örökségesítése indult el. Mindkettő termék a rendszerváltást követően került tömeges „értékesítésre”. Ennek kezdetekben a kívülről jött kezdeményezések, beruházások biztosítottak keretet, és csak később jelentek meg a helyi reakcióként jegyezhető gyimesi kezdeményezések.

Az elmúlt két évtized alatt számos, elsősorban infrastrukturális és intézményi vonatkozású fejlesztési

kezdemenyezés irányult a térségre, ezek egy része külső, általában egyszeri, adományszerű támogatás formájában, vagy az önkormányzatok kezdeményezésére pályázati forrásokból valósult meg. Elemzésünkben azonban azokat a kulturális vonatkozású endogén jellegű fejlesztési kezdeményezéseket vizsgáljuk, amelyekben helyi szereplők vesznek részt, a térség adottságaira épülnek és céljuk a helyi gazdaság fellendítése.

A helyi szereplők által megfogalmazott kulturális jegyeket, azaz azokat a helyi kultúrában gyökerező adottságokat, termékeket és szolgáltatásokat, amelyek potenciális gazdasági hasznosításra tehetnek szert, a II. Melléklet 1. Táblázatában található területi repertoár foglalja össze. A repertoárban szereplő kulturális jegyek közül elsősorban a társadalmi vonatkozású jegyek piacosítására vonatkozó stratégiákat vizsgáltuk meg, amelyek alapvető elemei a turisztikai fejlesztésnek is. A Gyimesi-szorosban kilenc aktívan működő, a helyi kulturális termékek gazdasági hasznosításával foglalkozó kezdeményezést négy típusba soroltunk.

Az első típusba egy helyi szereplő által működtetett kezdeményezés tartozik, amelynek célja a tárgyi népművészetet értékesítése, ám elsősorban olyan termékeket kínál a vásárlóknak, amelyek stílusukban az erdélyi népművészetre asszociálható kliséket használják, nincs helyi kötődésük (sem gyimesi sem más térséghez fűződő), fő beszerzési forrásuk Korond. Ez a vállalkozás csupán azokkal a helyi termékekkel foglalkozik, amelyek már piacképesek, tehát van rájuk kereslet. A kínálatot a turisták vásárlási szokásai, szelekciója alakítja, amely az estek nagy részében a piacon kevésbé jelen lévő, turisták által kevésbé ismert helyi termékek kiszorulásához vezet.

A második típusba az a helyi és nem helyi szereplők által működtetett hat kezdeményezés tartozik, amelyek elsősorban a helyi hagyományőrző táncosok és zenészek segítségével folklórprogramot kínálnak a turistáknak. A színpadon megjelenő mulatság ebben az esetben reprezentatív, célja nem elsősorban a szórakozás, hanem a szórakoztatás, ezért fő kritikája, hogy nem nyújt teljes autenticitás élményt.

A harmadik típusba tartozó vállalkozás nem helyi kezdeményezésre indult és kizárólag a helyi tárgyi népművészet piacosítására tesz kísérletet. Piacosítási stratégiájának alapját a helyi háziipari termékek turisták elképzelt igényeihez való igazítása adja, ennek megfelelően elsősorban a szőttesek és a csángó viselet átalakított formában kerül piacra. A kezdeményezés elsősorban új, átalakított, piacosított termékeket értékesít, és a helyi lakosság egy szűk szeletét foglalkoztatja.

A negyedik típusba tartozó kezdeményezés a csángó életmód bemutatásán és megtapasztalásán keresztül prezentálja a helyi kultúrát, és szintén külső szereplőhöz kötődik. A kezdeményezés központjában az életmód során megtapasztalható autenticitás áll, és ezen keresztül, ebben elhelyezve mutatja be a hagyomány reprezentatív elemeit (népzene, néptánc, népviselet, háziipari termékek) is.

A kulturális termékek gazdasági hasznosítására vonatkozó kísérletekre eltérő reakciókat figyelhetünk meg a helyi társadalomban, és a termékek fogyasztói, a turisták körében is. A helyi társadalom és a helyi értelmiség támogatottságát leginkább a negyedik kezdeményezés élvezi, míg a helyi politikai vezetés inkább az első két kezdeményezést támogatja. A Gyimesi-szorosba érkező turisták nagy része három jellegzetes csoportra különíthető. Egyre számottevőbb az Erdély és Románia egyéb területéről érkező turisták száma, akik általában nem érdeklődnek és nem fogyasztják a helyi kulturális termékeket és szolgáltatásokat. Az efemer jellegű élményeket kereső buszos kirándulások, erdélyi körutazások magyarországi turistái 1-3 napot töltenek a szorosban, és általában az első három kezdeményezés kínálatából válogatnak. A turisták e csoportjának egy része elfogadja és átéli az autenticitás kínált formáit, illetve a saját elvárásainak megfelelően éli meg a hely autenticitását, másik része elégedetlen a reprezentatív jellegű termékekkel és szolgáltatásokkal, ám nincs módja a reprezentativitás mögé tekinteni. A valódi autenticitás élményét keresők vagy a negyedik kezdeményezésben vesznek részt, vagy pedig saját maguk építenek ki kapcsolatot a helyi lakossággal, belőlük lesznek a potenciális házvásárlók is. Jellegzetes reakciónk, hogy elutasítják az első három kezdeményezés termékeit és szolgáltatásait, valamint elkerülik a helyi lakosság nem autentikusnak vélt társadalmi megnyilvánulásait.

Konklúzió

A Gyimesi-szoros a ray-i kultúra-gazdaság modell 1. fázisában tart. A térséghez kötődő, könnyen értékesíthető termékek piacosítása elsősorban endogén jellegű kezdeményezések nyomán valósult meg, amelyeket külső érdeklődés hívott életre. Több potenciális helyi termék piacosodása azonban nem indult el, vagy nem helyi kollektív érdekeket figyelembe véve zajlik. A legpiacképesebb helyi gazdasági vonatkozású kulturális jegy, a fa, gazdasági hasznosítása mögött nem húzódik kollektív helyi kontroll. A természeti környezet gazdasági értékesítésre alkalmas termékei, amelyek viszonylag jelentős egyszeri pénzbevételezhez juttatnák a helyieket, mit például az erdei gyümölcsök értékesítése, azért nem válik a helyi lakosság szezonális megélhetési stratégiájává, mert pejoratív asszociációk kötődnek hozzá, ti. csak a környékbeli roma lakosság foglalkozik erdei gyümölcsök gyűjtésével és értékesítésével.

A helyi kultúra gazdasági hasznosításának gátja tehát egyrészt a negatív elemekkel terhelt identitás, amely problémássá teszi a helyi kultúra helyi értékelését és ezáltal piacosítását, valamint a helyi kultúra tradicionális jellege, amely korlátozza az innovatív társadalmi és gazdasági jellegű kezdeményezéseket, úgy az extralokális szereplőkkel való új típusú kapcsolatok kialakítását mint a már meglévő vagy kiaknázzható témék és szolgáltatások helyi kollektív érdekeket képviselő hasznosítását. A helyi kultúra-gazdaság magasabb szintű megvalósulásának intézményi keretet biztosíthat a kistérség, amely az alábbi térségi folyamatokban játszhat kulcsszerepet. Az adminisztratív és a kulturális határok átszelésével elősegítheti a helyi identitás megerősödését, a nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítésével kulcsszerepet játszhat a forrásszerzésben és a lokális és extralokális társadalmi és gazdasági érdekek harmonizálásában, valamint a helyi endogén jellegű kezdeményezések integrálásával elősegítheti a térségi szintű fejlődést, amelynek keretét a jelenleg artikulálódó helyi LEADER csoport biztosíthat.

A helyi kontroll alatt zajló turisztikai kezdeményezések ellentmondásosak, nem csupán a nem helyi, ám helyben tevékenykedő „konkurencia“, hanem a potenciális fogyasztó kritikáját is kiváltják, ti. nem felelnek meg maradéktalanul a nem helyben konstruált autenticitás elvárásainak. Ennek oka, hogy a helyi kontroll alatt termelt turisztikai termékek és szolgáltatások nem feltétlenül igazodnak a fogyasztók igényeihez. Mivel a turisztikában részt vevő helyi vállalkozóknak kevés ismerete van az extralokális által képviselt különböző fogyasztói igényekről, a piacra szánt kulturális termékek között nem tudnak szelektálni az extralokális ízlésének megfelelően.

I. melléklet

A Pogány-havas Kistérség települései, községek és falvak és településrészek:

Gyimesbükk (Făget) község: Gyimes (Ghimeș) Tarhavas-pataka (Tărhăuși) Bükk (Făget) Bálványos-pataka (Bolvăniș) Rakottyás-pataka (Răchitiș) Buha-pataka (Făgetul de Sus)

Gyimesfelsőlok (Lunca de Sus) község: Gyimesfelsőlok (Lunca de Sus), Komját (Comiat) Sántatelek (Izvorul Troțușului) Nyíresalja (Păltiniș Ciuc) Görbe-pataka (Valea Gârbea) Ugra-pataka (Valea Ugra)

Gyimesközéplök (Lunca de Jos) község: Gyimesközéplök (Lunca de Jos) Barackos-pataka (Barațcoș) Bükkhavas-pataka (Poiana Fagului) Farkaspalló (Puntea Lupului) Antalok-pataka (Valea lui Antaloc) Boros-pataka (Valea Boroș) Kápolna-pataka (Valea Capelei) Sötét-pataka (Valea Întunecoasă) Hidegség-pataka (Valea Rece)

Csíkpálfalva (Păuleni Ciuc) község: Csíkpálfalva (Păuleni Ciuc) Csíkdelne (Delnița) Csíkcsomortán (Șoimeni)

Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc) – Csíkszereda város része

Csíkszentmihály (Mihăileni) község: Csíkszentmihály (Mihăileni) Csíkvacsárcsi (Văcărești) Csíkajnád (Nădejdea) Lóvész (Livezi)

Csíkszépvíz (Frumoasa) község: Csíkszépvíz (Frumoasa) Csíkborzsova (Bârzava) Csíkszentmiklós (Nicolăești) Bükkloka (Făgetel)

II. melléklet

1. táblázat. Helyi szereplők által megfogalmazott területi repertoár a Gyimesi-szorosban

Területi repertoár, kulturális jegyek			
Társadalmi vonatkozású kulturális jegyek	Történelem	Szellemi vonatkozású kulturális jegyek	Etnikai határ
			Vallási határ
			Nyelvi határ
			Egykori politikai határ
		Tárgyi vonatkozású kulturális jegyek	Rákóczi-vár
			Határkövek, sáncok
			Templomok
			Épített műemlék
	Kultúra	Tárgyi népművészet, háziipar	Tájépítészet
			Múzeum
			Szövés
			Hímzés
		Folklór	Varrás
			Népzene
			Néptánc
			Népszokások
Gazdasági vonatkozású kulturális jegyek	Állattartás – havasi gazdálkodás	Marha	Hiedelemvilág
			Vendégfogadás
			Hús
		Juh	Tej
			Bőr
			Hús
	Növénytermesztés	Ló	Tej
			Gyapjú
	Ipar	Faipar	Közlekedés, szállítás
			Vászon
Környezeti vonatkozású kulturális jegyek	Természeti környezet		Élelmiszer, kereskedelem
			Fakitermelés
			Fafeldolgozás
			Bútorgyártás
			Havasok
	Természeti környezet gazdasági értékesítésére alkalmas termékei		Patak
			Erdő
			Tiszta levegő
			Nyugalom
			Gyógynövény
		Erdei gyümölcs	
		Gomba	
		Vadak	

Felhasznált irodalom

- Antal I. (1992) *Gyimesi krónika*. Európa – Kriterion, Budapest – Bukarest.
- Appdurai, A. (2001) A lokalitás termelése. *Regio*, 12 (3) pp. 3-31.
- Biczó G. (2003) A határ metafora mint a turizmus antropológiai vizsgálatának paradigmaticus példája: Gyimes esete. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Bíró A. Z. – Bálint B. (2006) Térségi identitások: értelmezési szempontok, elemzési lehetőségek. In Bakó B. – Szoták Sz. (szerk.) *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bíró Z. (2004) Új vidékfejlesztési perspektíva: a kultúragazdaság. In *Videkfejlesztés Hargita megyében*. Regionális Képzési Központ, Alutus kiadó, Csíkszereda.
- Bodó B. (2003) Régió és politika. *Magyar Kisebbség* 8 (1).
- Csíte A. (1999) A paraszti közösségektől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* 9 (3) pp. 134-153.
- Csíte A. (2004) *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990-2002 között*. Ph.D. értekezés, Budapest.
- Éger Gy. (2000) *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Ph.D. értekezés, Budapest.
- Faragó L. (2004) A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom* XVIII (3) pp. 1-23.
- Feischmidt M. (2005) A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In Feischmidt M. (szerk.) *Erdély-(de)konstrukciók*. Néprajzi Múzeum, Budapest-Pécs.
- Fejős Z. (2005) A néprajz, antropológia – a kulturális örökség. In György P. – Kiss B. – Monk I. (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- György P. (2005) Minden archívum, minden örökség. In György P. – Kiss B. – Monk I. (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdó Cs. (2003) A román regionális politika reformja: lehetőségek és kihívások. *Magyar Kisebbség* 8 (1)
- Halmai P. (2001) *Az EU Közös Agrárpolitika (CAP) reformjának elméleti alapjai*. SZIE GTK Európai Tanulmányok Központja, Gödöllő.
- Horváth R. – Veress E. (2003) Regionális politika és területfejlesztés Romániában. *Magyar Kisebbség* 8 (1)
- Ilyés Z. (2005) Az identitás mint kistérségi erőforrás – Gyimes példája. *Kisebbségkutatás* 14 (4) p. 460-467.
- Ilyés Z. (2006) Identitás, kultúrtáj, örökségmenedzsment. Szempontok Gyimes kistérségi erőforrásainak értékeléséhez. In Bakó B. - Szoták Sz. (szerk.) *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat Kiadó - MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Ilyés Z. (2007) Közeli idegenek, távoli ismerősök. A székelyek és a magyarországiak sztereotípiái a gyimesi csángókról. In Bakó B. - Papp R. - Szarka L. (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep 5. Balassi Kiadó, Budapest.
- Jenkins, T (2000). Putting postmodernity into practice: endogenous development and the role of traditional cultures in the rural development of marginal regions. *Ecological Economics* 34 pp. 301-314.
- Kneafsey, M. – Ilbery, B. – Jenkins, T. (2001) Exploring the Dimensions of Culture Economies in Rural West Wales. *Sociologia Ruralis*, 41 (3) pp. 296-310.
- Kovács I. (2003) A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* (2)
- Kosza Cs. J. (2004) Kistérségi szerveződési folyamat Hargita megyében (1998-2002). In *Székelyföldi mozaik. Térségi szociológiai tanulmányok*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Kovács T. (2003) *Videkfejlesztési politika*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Kolumán G. (2003) A román regionalizmus paradoxona. *Magyar Kisebbség* 8 (1)

- Kürti L. (2002) *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. State University of New York Press, New York.
- Marsden, T. (1999) Rural futures: the consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis* 39 (4) pp. 501-519.
- Mátéffy M. (2004) A Harghata megyei kistérségi szerveződési folyamat öt éve. In *Vidékfejlesztés Harghata megyében*. Regionális Képzési Központ, Alutus kiadó, Csíkszereda.
- Murdoch, J. (2000) Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies* 15 (3) pp. 407-419.
- Nemes Nagy J. (1997) Régiók, regionalizmus. *Educatio* 6 (3) pp. 407-423.
- Pálné Kovács I. (2003) Gondolatok Horváth Réka és Veress Emőd Regionális politika és területfejlesztés Romániában c. tanulmánya ürügyén. *Magyar Kisebbség* 8 (1)
- Ray, C. (1998) Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis* 38 (1) pp. 3-20.
- Ray, C. (1999) Towards a Meta-Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights. *Sociologia Ruralis* 39 (4) pp 522-537.
- Ray, C. (2000) Editorial. The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory. *Sociologia Ruralis* 40 (2) pp. 163-171.
- Repertoires, Path, Democracy and Rights. *Sociologia Ruralis* 39 (4) pp. 521-536.
- Rechnitzer J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Sebestyén Adrienne (2005) „Erdélybe utazni más“. In Feischmidt M. (szerk.) *Erdély-(de)konstrukciók*. Néprajzi Múzeum, Budapest-Pécs.
- Szabó M. (2004) *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Lira és Lant, Budapest.
- Sonkoly G. (2005) Örökség és történelem. In György P. – Kiss B. – Monk I. (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szijártó Zs. (2000) A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum, Budapest-Pécs.
- Szilágyi E. (2003) „Gyimes kevésbé devalvált vidék...“ *A gyimesi turizmus antropológiai megközelítése*. TDK-dolgozat, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
- Wessely A. (2005) A kulturális örökség fogalmának változásai. In György P. – Kiss B. – Monk I. (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wilhelm G. (2003) Az ősök földjén: japán etnoturizmus és az ajnu mozgalom. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Vidékfejlesztés és fenntarthatóság: az értelmezés hatalma¹

Absztrakt

A fenntartható fejlődés fogalma tekintélyes karrierpályát futott be első említése óta (Brundtland, 1987) mind a tudományos, mind a politikai életben, meghódítva nem csak a politikai döntéshozás több területét, de a fejlesztési vitákat, az üzleti és a civil szférát is. Ez idő alatt a fogalom több kisebb-nagyobb változáson átesett, számos versengő értelmezése alakult ki, s bár alapvető gyökere máig a generációk közötti igazságosságra építő Brundtland-definíció, jellemzőbb, hogy az éppen aktuális értelmezési keretnek megfelelően jelenik meg a mindennapi szóhasználatban. Tanulmányom azt vizsgálja, hogy egy speciális fejlesztéspolitikai területen – a vidékfejlesztés területén – miképpen jelenik meg a koncepció. Négy diskurzust különítek el, amelyben különböző aktorok befolyásolják a domináns fenntarthatóság-interpretáció kialakítását szerepüknek, érdekeiknek, a fennálló hatalmi viszonyoknak megfelelően. Elemzésemben amellet érvelek, hogy nincs kialakult egységes fenntarthatóság-értelmezés sem általában a vidékfejlesztés területén, sem a négy diskurzusban, ehelyett versengő értelmezések élnek egymás mellett, és változnak folyamatos egymásra hatásban, amely negatív következményekkel járhat a fenntarthatóság koncepciójában rejlő célkitűzések elérését tekintve.

1. Bevezetés

A fenntartható fejlődés legelső megfogalmazása szerint olyan fejlődést jelent, amely úgy elégti ki a jelen szükségleteit, hogy nem akadályozza meg az elkövetkező generációkat sem szükségleteik kielégítésében (Brundtland, 1987). A fogalomban foglalt célkitűzéssel és a mögöttes tartalommal szemben már kevésbé bevezetése után megfogalmazódtak az első aggályok. Lele például rávilágított arra, hogy a fenntartható fejlődés koncepciójában meghúzódó, a gazdasági növekedés és a környezetvédelem képviselőinek érdekeit egyformán integráló törekvés az átláthatóság ellen hat, és számos problémát elkenőz (Lele 1991, idézi Ekins, 1993). Boehmer-Christiansen ironikus hangvételű bírálata pedig egyenesen a tudomány és a politika önmaga szerepének (újra)legitimálására tett kísérleteként értelmezi a fogalom megjelenését és térhódítását egy logikusan levezetett érdekalapú elemzés végén. Ha a fenntarthatóságot nem is azonosítjuk tudósok és politikusok öncélú fejlesztési megközelítésével, ahogyan azt az utóbb hivatkozott szerző javasolja, azt minden kétség nélkül kijelenthetjük, hogy az elmúlt húsz év során megjelent fenntarthatóság-interpretációk elsősorban szakértői megközelítéseket tükröző, többnyire valóságos problémákra javasolt (néha azonban csak vélt feltételekre építő) gyógymódok, amelyek mára szinte áttekinthetetlen gazdagságban burjánzanak. Az egymás mellett élő tudományos és policy-orientált felfogásokat megkísérrelhetjük csoportosítani dichotómiák – úgymint az erős és gyenge fenntarthatóság (részletes összehasonlítást ad erről Turner, 1992), vagy az ököcentrikus és antropocentrikus megközelítés (lásd pl. Houghton, 2005) – alapján, normatív vagy pozitivisták törekvésük szerint (ahogyan Meppem és Gill csoportosítja őket 1998-as

---

¹ Jelen tanulmány nagyban támaszkodik az MTA PTI-ben 2004-2006 között folytatott „CORASON: A Cognitive Approach to Sustainable Rural Development” című EU FP6-os kutatás magyar eredményeire, különösen a fenntartható erőforrás-használatról szóló 9. munkacsomag jelentésére (Kelemen-Kovács, 2006).

munkájában), vagy akár tudományosan megalapozott, részletes összehasonlító elemzésre támaszkodva (lásd Bruckmeier, 2004). A jelenleg is zajló fogalomalkotási-értelmezési folyamat megértését ugyanakkor jobban szolgálhatják egyes interpretív-konstruktrivista elemzések, amelyek arra keresik a választ, hogyan és miért alakult ki ez a sokszínű definíciótömeg, mi befolyásolja az egyes aktorok értelmezését, és miként értelmezik (ha egyáltalán használják) a koncepciót azok, akik nem tartoznak a politikai, tudományos vagy fejlesztési elitscsoportokhoz (lásd pl. Bell és Morse, 2007; Kallio et al. 2007; Counsell és Haughton, 2006; vagy Houghton, 2005).

Tanulmányomban, kapcsolódva az utóbb hivatkozott szerzők által használt interpretív-konstruktrivista megközelítéshez, azt vizsgálom, milyen diskurzusok kötődnek a magyar vidékfejlesztésben a fenntarthatósághoz, hogyan értelmezik egyes szereplők a fogalmat. A tanulmány célja, hogy megértse, hogyan formálódott/formálódik ez a fogalom a magyar vidékfejlesztési kontextusban. Tekintve, hogy jelen tanulmány doktori kutatásom első, egyelőre töredékes eredményeire épül, nem vállalkozhatok ehelyütt megalapozott elméleti következtetések levonására, célom inkább a hipotézisalkotás, amely további kutatómunkának szolgáltatót alapot. Kutatási kérdésem, amelyre választ keresek, ennek megfelelően így fogalmazható meg:

– Milyen értelmezései vannak a fenntarthatóságnak a vidékfejlesztés politikai, tudományos, fejlesztői és köznyelvi diskurzusaiban?

– Hogyan kapcsolódnak egymáshoz a fenntarthatóság vidékfejlesztési diskurzusai, illetve az általuk használt fenntarthatóság-megközelítések?

A kutatás témájának egyrészt az ad aktualitást, hogy a természeti erőforrások végeességét, a környezeti változások visszafordíthatatlanságát felismerve a fejlődés, és általában a nyugati életvitel fenntarthatóbbá tétele iránti igény egyre nagyobb hangsúlyt kap a különféle döntési szinteken (nemzetközi politikai szinten, országos, regionális és helyi szinten egyaránt). A téma relevanciáját ugyanakkor az is növeli, hogy Magyarországon mindeddig meglehetősen ellentmondásosak a fenntarthatóságra vonatkozó politikai törekvések. A fenntarthatóság melletti elköteleződést jelzi, hogy az Országgyűlés Elnöke nemrégiben életre hívta a Fenntartható Fejlődés Nemzeti Tanácsát, kérdés ugyanakkor, hogy mi lesz a szerepe és a hatásköre a jövőben ennek a szervezetnek. Kételyeket vet fel az is, hogy Magyarország az európai országok közül az egyik utolsóként nem készítette még el fenntartható fejlődési stratégiáját, s így a fenntarthatóság elveit nem építette be szervesen a 2007-2013 közötti időszak stratégiai programjaiba, miközben az EU által finanszírozott LEADER vidékfejlesztési program újabb fordulójában milliárdos nagyságrendű támogatás érkezik a fenntartható vidékfejlesztési programok finanszírozására.

Mielőtt áttérnék a kutatás menetének és eredményeinek ismertetésére, fontosnak tartom pontosan meghatározni az elemzés tárgyát, és ismertetni a használt módszertant. Vidékfejlesztési diskurzusok alatt a politikai, a tudományos, a fejlesztői és a mindennapi/köznyelvi diskurzust értem, ahol a diskurzus fogalmát összefoglalóan írott és elhangzott, vidékfejlesztési témájú beszédként (cselekvésként) definiálom. A vidékfejlesztési diskurzusoknak Ricoeur felfogásából kiindulva időbeliséget, szubjektivitást, saját világot és kommunikáló személyeket tulajdonítok (Ricoeur 2002, idézi Szabó, 2003), ugyanakkor úgy értelmezem őket, mint alapvető céljuk alapján csoportosítható, és az egyes csoportokon belül viszonylag egységesen kezelhető beszédek. A négy diskurzus, amit az elemzés során vizsgállok, nem feltétlenül rendelkezik homogén fenntarthatóság interpretációval, továbbá különböző szereplők hozhatják létre őket, csupán céljukat, irányultságukat tekintve sorolom őket egy csoportba. Így a vidékfejlesztés politikai diskurzusa alatt a törvényhozási, szabályozási céllal született beszédek értem, a tudományos diskurzust a kutatási kérdések megválaszolására, tudományos jellegű problémák megoldására szánt beszédekkel azonosítom, fejlesztői diskurzus alatt a konkrét térségek fejlesztésére, fejlesztési projektek generálására és menedzselésére irányuló beszédekre gondolok, végül a mindennapi/köznyelvi diskurzust a vidékfejlesztés helyi szereplői által konkrét célok nélkül megfogalmazott beszédekként azonosítom.

A kutatási kérdés megválaszolása során kvalitatív adatgyűjtési és elemzési módszerekre támaszkodtam. A politikai diskurzus elemzésénél parlamenti felszólalásokat és a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervet, vala-

mint a Fenntartható Fejlődési Stratégia munkaverzióját vizsgáltam; a tudományos diskurzus elemzésénél magyar szerzők publikációira, valamint a Gondolatok a fenntartható fejlődésről (Demeter et al, 2003) címmel megjelent riportkötet vonatkozó beszélgetéseire támaszkodtam; míg a fejlesztői és mindennapi/köznyelvi diskurzust saját adatgyűjtésre (30 félig strukturált interjúra és egy vidékfejlesztéssel foglalkozó alapítvány pályázati anyagaira²) támaszkodva elemeztem. Az elemzés kiindulópontja az anyagok többsége esetében a fenntarthatóság szó említése volt – a szövegekben e szó környezetét, a hozzá társított jelentést, érzelmi elköteleződést vizsgáltam kifejezések kódolásával (az elemzés alapegységét szókapcsolatok, s nem mondatok képezték). Ezután a kódokat kategorizáltam (a fenntarthatóság természeti, társadalmi és gazdasági dimenziója, motivációk, kapcsolatok, konfliktusok kategóriák alapján), majd a kategóriák közötti kapcsolatok vizsgálatával próbáltam következtetéseket levonni arra nézve, hogy hogyan és miért úgy értelmezi az adott szöveg a fogalmat. Eltértem ettől a módszertől a tudományos publikációk és az interjúk elemzése esetén. Előbbieknél a kutatási kérdést és célt, a használt módszertant, valamint a következtetéseket vettem össze a fenti kategóriákra való utalások után keresve, s nem végeztem teljes tartalomelemzést. Az interjúk esetében pedig, mivel sok esetben egyáltalán nem említette az interjúalany a fenntarthatóságot, a teljes szöveget kódoltam (részben a fenti kategóriákhoz a priori megalkotott kódok alapján), majd a kódokat kategorizálva a fent leírt módon jártam el. A begyűjtött és elemzett adatok köre természetesen közel sem teljes, s az elemzés elmélyítése is szükséges, amire a kutatás további részeiben sor fog kerülni – mindez indokolja, hogy a jelen tanulmányban mindössze hipotézisalkotásra vállalkozhatom.

Az adatgyűjtés és az elemzés során is igyekeztem úgy tekinteni a fenntarthatóság fogalmára, mint „platform” fogalomra, amely nem definiálható egyszer s mindenkorra, hanem különböző vidékfejlesztési szereplők közti kommunikáció, tárgyalás során nyer eltérő értelmezéseket (Bruckmeier, 2004. p.2). Ezt a megközelítést követve saját tudományos felfogásom helyett az egyes szereplők felfogását interpretációját helyeztem előtérbe, ugyanakkor kétségtelen, hogy a diskurzusok elemzése, értelmezése során befolyásolt meglévő tudásom és elkötelezettségem a téma iránt. Bár az elemzés, tekintve, hogy emberi-társadalmi jelenségek megértésére törekszik, nem objektív, és nem is függetleníthető az elemző személyétől, saját álláspontom tisztázásával növelhető érvényessége (Szabó, 2003). Magam a fenntarthatóság hármass – ökológia, társadalmi és gazdasági – megközelítését vallom (Goodland, 1995), a rendszerelmélet azon felfogása alapján, hogy a gazdasági rendszer alrendszere a társadalmi rendszernek, ami beágyazott a globális ökoszisztémába, s ami ily módon a gazdasági és társadalmi fejlődésnek is egyfajta határát képezi (Daly, 1991). Ehhez kapcsolódóan elfogadom Norgaard koevolúciós elméletét, miszerint e három rendszer egymással kölcsönösen összefügg, és egymással kölcsönhatásban fejlődik (Norgaard, 1988). Ugyanakkor fontosnak tartom a fenntarthatóság makro, mezo és mikro szintjének megkülönböztetését is. A makro szinten vett fenntarthatóság a globális környezeti és társadalmi problémák megoldására fókuszál, melyek ugyanakkor nehezen operacionalizálhatók, megoldásuk nemzetállamok koordinációját igényli, így igen hosszadalmas és költséges folyamat, amelynek eredménye gyakran nehezen realizálható (Bridger és Luloff, 1999). A mikro szinten vett fenntarthatóság ezzel szemben helyi közösségekre, helyi folyamatokra fókuszál, ahol a szükséges változások sokkal nagyobb társadalmi legitimáció mellett, sokkal rugalmasabban történhetnek, eredményük pedig lényegesen kézzelfoghatóbb (Bridger és Luloff, 1999). Véleményem szerint a fenntarthatóság egyik szinten sem valósulhat meg önmagában, a kettő szükségképpen kiegészíti egymást, a köztük lévő kapcsolat pedig az országos, regionális – általam fentebb mezonak nevezett – szint

---

2 Az empirikus adatokat a Ph.D. kutatásom keretében 2005 őszétől kezdődően gyűjtöttem egy nyugat-magyarországi vidékfejlesztési alapítványnál, valamint az alapítvánnyal együttműködő települések körében. Ez idő alatt több esetben végeztem résztvevő megfigyelést és megfigyelést, összegyűjtöttem és elemeztem a releváns dokumentumokat, valamint készítettem 30 félig strukturált interjút polgármesterekkel, vállalkozókkal, civil szervezetekkel, amelyek a futó LEADER program jellemzőire, az együttműködés jellegére, személyes tapasztalatokra és véleményekre kérdezett rá. Az interjúkat témavezetőm és kollégáim (Pataki György, Bodorkós Barbara, Balázs Bálint, Megyesi Boldizsár és Mérő Ágnes) segítségével készítettem 2007. júliusában. Ezen kívül támaszkodtam a térségben korábban folytatott kutatásaim eredményeire (Kelemen, 2005; Kelemen, 2004a, Kelemen 2004b).

közreműködésével tartható fenn. Tanulmányomban elsősorban a mezo- és a mikro szinten vizsgálódom, s a fentebb bemutatott három pilléren nyugvó fenntarthatóság fogalmát keresem.

A tanulmány következő részében a diskurzuselemzés főbb eredményeit tárgyalom, kezdve a vidékfejlesztés politikai diskurzusával, és folytatva a tudományos diskurzussal. Az elemzés egy konkrét esettanulmány bemutatásával zárul, ami a fejlesztői és a mindennapi/köznyelvi diskurzust egymástól nem szétválasztva vizsgálja. Ezt követően az illusztrációnak is tekinthető elemzésre támaszkodva felvázolok egy lehetséges hipotézist a fenntarthatóság vidékfejlesztési diskurzusai közötti kölcsönhatásra vonatkozóan. A tanulmány a fontosabb gondolatok összegzésével zárul.

2. Fenntarthatóság interpretációk a vidékfejlesztés diskurzusaiban

2.1. Fenntarthatóság a politikai diskurzusban

Runhaar et al. (2006) öt alapvető kutatási területet határoz meg, amelyekre a fenntartható fejlődés politikai elemzése ki kell, hogy terjedjen: a politikai tartalom (policy content), a folyamat (policy process), a szerveződés (policy organisation), a hatások (policy effects) és a kontextus (policy context). Az általuk javasolt öt módszer közül a diskurzuselemzést főleg a folyamat és kontextus megismerésére tartják alkalmasnak, mivel a diskurzuselemzés képes megvilágítani a kijelentések elsődleges jelentése mögötti feltételezéseket, konfliktusokat, s azt is, hogy egyes értelmezések miért kerekednek fölül másokon bizonyos helyzetekben, s válhatnak uralkodóvá. A szerzők útmutatását követve a vonatkozó, 2000-2006 közötti parlamenti felszólalások szövegét és néhány fontosabb dokumentumot elemzem a következőkben.

A parlamenti felszólalások legtöbbször, talán kevésbé meglepő módon, a fenntartható fejlődést a kiegyensúlyozott és hosszán tartó gazdasági növekedéssel azonosítja az alábbi néhány idézet tanúsága szerint:

„A magyar gazdaság letért a fenntartható fejlődés pályájáról, az ikerdeficit növekszik.” (Herényi Károly, 2005. 02. 28.)

„...2003-ban elkezdjük a visszatérést a fenntartható fejlődés gazdaságpolitikájához, a kiszámítható és kiegyensúlyozott fejlődés megteremtéséhez...” (Szekeres Imre, 2004. 02. 19.)

„...ma két kihívás érdemel megkülönböztető figyelmet. Az egyik a versenyképesség javításával a fenntartható fejlődés gazdasági alapjainak megszilárdítása...” (Kovács Árpád, 2004. 10. 29.)

Az Európai Unió legtöbbször úgy jelenik meg e beszédekben, mint a fenntarthatóság koncepciójának forrása, illetve mint a fenntarthatóság jegyében tett gazdasági és társadalmi változások finanszírozója. Az EU-s csatlakozás mint legfőbb indítók ugyanakkor azt is magával vonja időnként, hogy a hangsúly a tényleges változások eléréséről a formai megfelelésre terelődik, a fenntarthatóság szó pedig kiüresedett frázissá válik mindössze.

„Azt gondolom, a haladó kormányzás, a jólét és a szabadság, illetve a fenntartható fejlődés és növekedés most új sanszot, új esélyt kapott az európai források magyarországi felhasználása által. (Kiss Péter, 2004. 05. 26.)

„A fenntarthatóságot ma már mindenre használják. Elfogadom, hogy elcsépelet kifejezéssé vált, és igazából nem is arra használjuk, amire kellene. De ha már mindenhol használjuk, és azt mondjuk, hogy életminőség javítása, akkor nyugodtan el lehet fogadni ezt az indítványt is, a fenntarthatóság elvének érvényesítését. (...) Oda kellett volna írni, ahol az életminőség javítása van, és amikor befejeződik a mondat, odaírni azt a kiegészítést, hogy a fenntarthatóság elvének érvényesítése. Talán így kicsit harmonikusabb lenne.” (Pap János, 2004. 03. 01.)

Nem elhanyagolható, hogy a felszólalások jelentős részében szó esik a fenntartható fejlődés eléréséhez szükséges áldozatvállalásról, konfliktusokról, ütköző érdekekről – ez már azt sugallja, hogy az egydimenziós, gazdaság-orientált felfogás felől eltolódik a politikusok nézőpontja a komplex, több ágazatot és szférát felölelő interpretációk felé. A vélt megoldás ugyanakkor gyakran mérnöki hangvételű, és némileg leegyszerűsített.

„A kérdés úgy szól, hogy vajon össze tudjuk-e okosan egyeztetni az életminőséget, a környezeti értékek megőrzését, a természeti erőforrások fenntartható használatát a kívánt ütemű gazdasági fejlődéssel.” (Persányi Miklós, 2003. 11. 11.)

Csupán néhány olyan idézetet találhatunk, ami a fenntarthatóság lényegi pontjaira, összetettségére és az egész társadalom bevonását igénylő jellegére hívja fel a figyelmet.

„Azt gondolom, hogy a fenntarthatóság, annak a komolyan vétele legalábbis két gondolatot ugyancsak felvet, egyrészt: az ember nem uralhatja a természetet, másrészt: az ember ellenében nem lehet megvédeni a természetet.” (Orosz Sándor, 2003. 10. 03.)

Ezekben a hozzászólásokban nem csupán a felelősség és a részvétel kérdése jelenik meg, de a nyilvánosság és a civil szervezetek közvetítő szerepe, valamint a megváltozott szemléletű mezőgazdaságon és az új intézményi megoldásokon alapuló fenntartható erőforrás-használat is. Meglepő talán, de a felszólalások közt nem lehet lényeges különbséget tenni politikai hovatartozás szerint, jobb- és baloldali képviselők közt egyaránt vannak kevésbé tudatosak és olyanok, akik komolyan veszik a koncepció mögötti értékeket. Az sem ritka ugyanakkor, hogy a politikusok pártpolitikai csatározások fegyverévé teszik időnként a kifejezést.

Érdemes azt is megvizsgálni röviden, hogy a parlamenti beszédek fenntarthatóság-értelmezése (és időnként félreértelmezése) után miként ölt testet a fogalom a törvényekben, jogszabályokban, stratégiákban, hogy a Parlamenti Naplóban néha felbukkanó zavar és kívülről irányítottág vajon megjelenik-e a hivatalos dokumentumokban. A fenntartható fejlődés jogi, törvényi szabályozásának hátterét két jogszabály – az 1995. évi LIII. Törvény a környezetvédelemről, és az 1996. évi LIII. Törvény a természetvédelemről – képezi, e két törvényben található a legtöbb utalás a fenntarthatóságra, miközben más ágazati politikák alig használják a kifejezést. Ez arra utal, hogy a döntéshozatalba először mint a környezet- és természetvédelem egyik alapfogalma került be a fenntartható fejlődés, s komplex szemléletmód helyett a környezeti fenntarthatóság viszonylag szűk értelmezése jelenik csak meg. A Nemzeti Fejlesztési Terv a releváns EU dokumentumokra hivatkozva hangsúlyozza fenntartható fejlődés fontosságát, s az öt operatív program (OP) mindegyikében horizontális alapelvként emeli be a koncepciót. Ugyanakkor az egyes operatív programokban a fenntarthatóság más és más vonatkozása kerül előtérbe, s legtöbbször a gazdasági növekedés fenntarthatóságára utalnak a terv készítői a szóhasználatnál. A Környezetvédelem és Infrastruktúra OP (KIOP) és az Agrár és Vidékfejlesztési OP (AVOP) a fenntartható erőforrás-használat szóösszetétellel él, amikor a környezet- és természetvédelem céljainak ágazati politikákba való integrálását hangsúlyozza, amit elsősorban a földhasználat, a hulladékgazdálkodás, a környezeti biztonság, a területi tervezés, a vidékfejlesztés és a vízhasználat terén kíván (vagy tart elképzelhetőnek) megvalósítani. A Második Nemzeti Környezetvédelmi Program és a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv tovább pontosítja az operatív programokban megfogalmazott fenntarthatósági célkitűzéseket. Az előbbi kilenc akcióterve közül mindössze három integrálja a fenntartható fejlődés elvét, még hozzá a biodiverzitással, a vidéki környezeti minőséggel és földhasználat, valamint a vízhasználat foglalkozó. Az NVT-ben elsősorban az Érzékeny Természeti Területek rendszere hivatott a fenntarthatóság elvének integrálására, amely a természeti értékekben gazdag területek fenntartható, extenzív használatát támogatja helyi erőforrásokra, megújuló energiára és tradicionális tudásra alapozva. E két jogszabály, bár hozzájárul a fenntartható erőforrás-használat intézményi kereteinek és alapelveinek tisztázásához, a gyakorlati megvalósítást kevésbé ösztönzi, tekintve a bennük foglalt támogatási rendszer bonyolultságát és a kifizetések késleltetését.

A fenntartható fejlődés értelmezésének és integrálásának újabb lökést adott, hogy Magyarország is csatlakozott az Európai Tanács által 2001-ben, Göteborgban elfogadott fenntartható fejlődési stratégiához, s vállalta a magyarországi fenntartható fejlődési stratégia kidolgozását 2005-ig. A 2003/2005. számú kormányhatározat, illetve annak melléklete a fenntartható fejlődési stratégia kidolgozásának szempont- és követelményrendszeréről meghatározza a stratégia kidolgozásának irányát, amelynek megfelelően elkészültek az egyes ágazatok vitaindító anyagai, és lezajlottak azok műhelyvitái. A kormányhatározat meghaladja a korábbi fenntarthatóság értelmezéseket, és az eddig jellemző szűk, gyakran csak egy pillérre fókuszáló meghatározások helyett a fenntartható fejlődés hármass pillérére épül. A dokumentum a társadalmi haladást tekinti elsődleges célnak, amely csak a gazdasági fejlődés és a környezeti minőség fenntartása mellett érhető el. Jellemző, hogy a fenntarthatósághoz kapcsolt magyar problémákat hosszú távú és globális, komplex nézőpontból tárgyalja, azok etikai és intézményi dimenzióival együtt. Hangsúlyozza a

társadalmi részvétel, a politikai semlegesség és a megalapozottságot a stratégia elkészítése és megvalósítása során egyaránt. A kormányhatározat elfogadását követően számos területen került sor vitaindító háttéranyagok kidolgozására, melyek közül a vidékfejlesztési háttéranyagot vizsgálom a továbbiakban. A vidékfejlesztési háttéranyagot az MTA RKK egyik vezető vidék- és területfejlesztéssel foglalkozó kutatója készítette. A tanulmány alapvetően tudományos háttérű, elsősorban EU-s definíciókra és külföldi tudományos meghatározásokra hivatkozva határozza meg a legfontosabb fogalmakat, így a fenntartható fejlődést, a vidéki térségeket és a vidékfejlesztést. A részletes elméleti bevezető után a jelenlegi magyar helyzet tárgyalása következik – tulajdonképpen így kapcsolja össze a dokumentum a külföldön bevett fogalmakat a magyar adottságokkal, s alakítja ki a stratégiában használatos fenntartható vidékfejlesztés definíciót:

„A fenntartható vidékfejlesztés célja: a vidéki térségekben élők életkörülményeink és esélyegyenlőségének a javítása, a gazdasági, társadalmi, környezeti fenntarthatóság egyensúlyában.” (Szörényiné, 2005, 28.o.)

A dokumentum a kormányhatározattól némileg eltérő módon a környezeti fenntarthatóságot tekinti az életminőség és esélyegyenlőség megvalósításának elsődleges feltételeként, deklarálva, hogy a környezet el-tartókéességét túllépve semmilyen gazdasági eszközzel nem érhető el hosszú távon a fő cél. A fenntartható fejlődés három pillérét kiegészíti a fenntarthatóság politikai vonatkozásával, s mind a jövőkép, mind a stratégiai irányok és intézkedések meghatározásánál integráltan kezeli e négy pillért. A komplex és szinte minden területet felölelő nézőpont ugyanakkor nehezzé teszi a stratégiai fókuszok kialakítását, a stratégia operacionalizálását, konkrét intézkedésekre való lefordítást, ahogyan azt a műhelyvita hozzászólásai is jelzik. Végezetül, bár a fenntartható fejlesztési stratégia tervezete a fentiek alapján ígéretes, s valóban a tudományos és civil szféra bevonásával készült, tényleges szerepét megkérdőjelezi az a tény, hogy a későn kezdett és hosszúra nyúlt előkészítés miatt nem épülhetett be a már korábban elfogadott Új Magyarország Fejlesztési Tervbe, így valójában alig tűnik többnek, mint egy újabb kötelezettségvállalás teljesítésének.

Összefoglalva a vidékfejlesztéshez kapcsolódó politikai diskurzus elemzését a fenntarthatóság szempontjából, megalapozottnak tűnik az az állítás, hogy az EU csatlakozás (a kötelező előírások és a Magyarországnak juttatott támogatások révén) jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy gyakran használt kifejezéssé váljon a fenntartható fejlődés mind a parlamenti felszólalásokban, mind a hivatalos dokumentumokban. Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a fenntarthatóságról kialakult politikai diskurzus nem egységes, nem beszélhetünk egy vagy néhány domináns fenntarthatóság interpretációról még a vidékfejlesztéshez kapcsolódó diskurzusban sem. A politikusok által a fenntarthatósághoz kapcsolt jelzők sokszor tudományos megalapozottságúak és értéktelítettek, gyakoribb azonban, hogy a koncepció kiüresedett frázisként jelenik csak meg a beszédekben. A jogszabályok a parlamenti beszédeknél világosabban használják a fogalmat, ami fakadhat az eltérő műfajból, ugyanakkor mélyebb megalapozottságúak is ezek a dokumentumok, s nem ad hoc véleményt tükröznek, hanem a másokkal ütköztetett és folyamatosan csiszolt interpretációkat. Jól érezhető, hogy e szövegek nem nélkülözik a tudományos alapokat, ami arra enged következtetni, hogy a közpolitikai szereplők a tudományos élet és a civil szféra képviselőitől egyaránt kapnak impulzusokat e témában, amelyek befolyásolják nézőpontjukat.

2.2. Fenntarthatóság a tudományos diskurzusban³

A tudományos diskurzus, amint a fenntartható fejlődési stratégia készítésének körülményei is mutatják, gyakran nehezen választható el a politikai diskurzustól, annak egy fontos inputjaként jelenik meg sokszor. A fenntartható fejlődés ma már a legtöbb vidékfejlesztéshez kapcsolódó tudományos munkában megjelenik, egész kötetek próbálják megfogni és a magyar kontextushoz illesztve tárgyalni a koncepciót

³ A tudományos diskurzust bemutató rész még számos helyen bővítésre és kiegészítésre szorul, az itt közölt elemzést elsősorban a felsőoktatásban szerzett tapasztalataim és az elmúlt évek olvasmányélményei inspirálták, s nem egy szisztematikus kutatás eredményeit foglalja össze.

(lásd pl. Bulla és Tamás, 2006). A publikációk egy jelentős része nemzetközi és EU-s dokumentumokból kiindulva értelmezi a fogalmat, és részben a politikai döntéshozás befolyásolása céljából törekedik a külföldi módszerek, gyakorlatok hazai megfelelőinek kialakítására (pl. Szakál, 1999; Ángyán et al., 2004). A felsőoktatásban szintén elsősorban a nemzetközi, mainstream irodalomra épülve jelenik meg a fogalom (pl. Kerekes, 2003; Kerényi, 2003), az integrált és globális szemléletet ugyanakkor csak ritkán egészíti ki kritikai elemzés vagy a helyi, mikroszintű megvalósítási lehetőségek tárgyalása (mint pl. Pataki és Takács-Sánta, 2004-ben megjelent szöveggyűjteménye, vagy Kocsis, 2005-ben publikált tanulmánya esetében). Csak kevés olyan kutatásról olvashatunk magyar szerzők tollából, amelyik nem csak elemzi és értelmezi, de alkalmazza is a kutatás során a fenntarthatóság mögötti etikai megfontolásokat, elveket, s a mainstream tudományos gondolkodástól eltérő módszereket, kérdésfeltevést alkalmaz (pl. a neoklasszikus paradigmán nyugvó környezetgazdaságtan helyett ökológiai közgazdaságtanra épít, ahogyan teszi azt Bodorkós et al., 2005).

A tudományos élet néhány prominens képviselőjével készült interjú is tükrözi az egymástól némileg elkülönülő két nézőpont meglétét. A „Gondolatok a fenntartható fejlődésről” című riportkötet interjúalanyainak egy része radikálisan közelíti meg a fenntartható fejlődés koncepcióját, elsősorban mikroszinten értelmezi azt, főleg a társadalmi és a környezeti pillérre fókuszál, s a fenntarthatóság felé vezető utat paradigmaváltásként fogja fel.

„...szükséges volna az ésszerűség, a felelősség és a részvétel összekapcsolása, amely ihletője és modellje lehet a fenntartható fejlődést megvalósítani célzó ’ökológiai demokráciának’. ’Alacsonyabb’ (helyi, regionális) szinteken kell tehát kezdeni, s majd az ott kimunkált fenntarthatósági programok szolgálhatnak mintául és tanulságul. A részvétel a legjobb tanulási módszer.” (Részlet a Bulla Miklóssal készített interjúból, Demeter et al., 2003, 16.o.)

Ezzel szemben a riportalanyok másik csoportja kompromisszumos nézőpontból, fokozatos, felülről irányított átmenetként értelmezi a fenntartható fejlődés térnyerését, s elsősorban a globális kontextusra fókuszál.

„A szakma területén össze kellene gyűjteni azt a 10-15 értelmes embert, akik nem tartoznak a nevezett szférákhoz (politika, önkormányzatok – a szerző megjegyzése), ezzel a kérdéssel foglalkoznak, és képesek arra, hogy rugalmasan gondolkodjanak a megvalósításról. A stratégiát nekik kellene ’megszülni’. Ez nem a tömegmozgalom, hanem egy abszolút elit feladata, amihez szerintem megvannak a megfelelő kapacitások Magyarországon.” (Idézet a Láng Istvánnal készült interjúból, Demeter et al., 2003, 46.o.)

A probléma meghatározásában és a megoldási út felismerésében megnyilvánuló különbségektől eltekintve mindkét csoportnál egyformán megjelenik az oktatás, szemléletformálás, példamutatás, mint saját szerepértelmezés. A riportalanyok többsége felhívja a figyelmet a még fellelhető, fenntarthatónak tekinthető, vagy ahhoz közelálló gyakorlatokra, amelyeket kiindulási alapként lehetne kezelni a fenntartható fejlődés felé vezető úton, s inkább támogatni kellene, semmint más célokat szolgáló ösztönzőkkel indirekt módon eltorzítani (pl. így jelenik meg több helyütt a paraszti gazdálkodás, vagy a visszafogott fogyasztás). Ily módon a tudományos szféra tulajdonképpen közvetítő szerepet tölthet be (legalábbis a riportkötetben megszólaltatott képviselői szerint) a döntéshozás és a fenntartható gazdálkodási, életvezetési gyakorlatoktól már elszakadt rétegek, valamint a tradíciókat még őrző társadalmi csoportok között, ezzel is segítve a fenntartható fejlődés elérését. Különbség mutatkozik azonban e véleményformáló, közvetítő tevékenység formájában: míg a radikálisabb csoport civil szervezetek munkáján keresztül próbál hatást kifejteni, a kompromisszumos csoport kormányzati döntés-előkészítő anyagok összeállításában és keresztülvitelében látja a befolyásolás lehetőségét.

Összességében úgy tűnik, megalapozott különválasztani a tudományos szférán belül a mainstream gondolkodókat és az alternatív megközelítéseket vallókat. A két csoport fenntarthatóság értelmezése kevésbé különbözik egymástól, hiszen nagyban épít a nemzetközi fogalmakra és elképzelésekre. Nem úgy a kutatási célok, elvek és módszerek, amelyek jelentős eltérést mutatnak az általánosításra törekvő, sokszor kvantitatív, modellezésen alapuló módszerektől a részvételi technikákra, bevonásra építő, helyi megoldásokat vagy éppen jövőbeli lehetőségeket kutató metódusokig. Részben ezekre a különbségekre, részben a

befolyásolás eltérő technikáira alapozom azt a további hipotézist, hogy a tudományos szféra két elkülönülő csoportja eltérő mértékben képes befolyásolni a politikai döntéshozást: a kompromisszumra hajlandóbb csoport szervesen beépül a politikai döntéshozás folyamatába, még ha nem is képes jelentős változásokat elérni (talán pont kompromisszumra való hajlandóságánál fogva), míg az alternatív megközelítést vallók kiszorulnak (talán tudatos választásuk eredményeképpen) a politikai döntéshozatalból, s a civil érdekérvényesítés eszközeit használva, radikálisabb javaslatokat, vagy éppen kritikákat megfogalmazva próbálnak hatást elérni.

2.3. Esettanulmány: Fenntarthatóság, ahogyan a „fejlesztők” és a „fejlesztettek” használják

Mivel a vidékfejlesztési programok és projektek a gyakorlatban helyi szinten valósulnak meg, érdemes a vidékfejlesztés helyi szereplői közti interakciókat alaposabban megvizsgálni, hogy megismerjük a gyakorlati vidékfejlesztést uraló fejlesztői és mindennapi/köznyelvi diskurzusban megjelenő fenntarthatóság értelmezéseket, s magát az értelmezési folyamatot. A következőkben egy vidéki alapítvány esetét elemezve mutatom be, miként válik szét a fejlesztők és a helyi lakosok fenntarthatóság értelmezése.

Az alapítványt 1993-ban hozta létre néhány magánszemély egy nyugat-magyarországi kistáj területén a térség fejlődésének előmozdítása érdekében. Az alapítvány egy ágaként hamarosan megalakult a térséghez tartozó települések érdekszövetsége is, amely azóta ugyan többször váltott szervezeti formát és tagokat, máig meghatározza az alapítvány vidékfejlesztői tevékenységének földrajzi határait. E tulajdonképpen kettős szervezet már alakulásától fogva a környezeti és társadalmi szempontok összekapcsolásával célozta meg a térség fejlesztését, gyarapodását. Közel tizenöt éves működése során a szervezet számos pályázatot elnyert, elkészítette a térség vidékfejlesztési stratégiáját, komplex fejlesztési programját, s a pályázatokból finanszírozott mintaprojektekkel jelentős lépéseket tett e stratégia megvalósítása felé (Enyingi, 1999). Működése során nem csupán hatalmas szakmai tudást és kapcsolati tőkét halmozott fel, de jelentős pénzügyi forrásokat vonzott a térségbe, hozzájárulva annak fejlődéséhez, amivel egyben országosan elismert példává is vált. Ezzel nem csupán helyi szinten nyert lehetőséget arra, hogy szemléletet formáljon, hatással legyen a helyi szereplők valóságfelfogására és fenntarthatóság értelmezésére, de országosan, a tudományos és a politikai mezőben is hatást tudott gyakorolni (többek közt a róla megjelent publikációk, vagy a Vidék Parlamentjében való részvétel révén). Tulajdonképpen tekinthetjük az alapítványt, s különösen annak vezetőjét a projekt osztály tagjának (Kovách és Kucserova, 2006), hiszen tevékenysége során mindvégig pénzügyi, tárgyasult és szellemi erőforrásokat közvetített, s maga is egy sajátos, hatalommal bíró helyi szereplővé vált, aki kölcsönös függőségben van a környező településekkel. E kölcsönös függőség alapja egyrészt az, hogy az alapítvány olyan nem megfogható erőforrások birtokában van (menedzseri tudás, kapcsolatháló), amelyek szükségesek a térségi pályázatok, projektek sikerességéhez, s amelyekkel nem rendelkezik a legtöbb kistelepülés önkormányzata; másrészt az, hogy az alapítványnak a pályázatok elnyeréséhez (egyben saját finanszírozásának megteremtéséhez) szüksége van egy biztos területi egységre, hiszen a vidékfejlesztési és területfejlesztési támogatások jelentős részére csak térségi szinten jogosult pályázni.

A kölcsönös függőség gyümölcseként született meg a térségi LEADER pályázat is, amely 27 települést összefogva célozta meg a térség fenntartható fejlődését. A továbbiakban a LEADER program kapcsán vizsgálom, hogy miként értelmezi a fenntarthatóságot az alapítvány, különösen annak vezetője mint „fejlesztő”, s az akciócsoport tagjai mint helyi szereplők, azaz „fejlesztettek”. A dokumentumelemzés jól mutatja, hogy a fenntarthatóság átfogó célként jelenik meg az egész programban, fontosságát már a program címe is tükrözi: „A Pannontáj-Sokoró Natúrpark fenntartható tájhasznosítási és erőforrás használati mintaprogram”. A stratégiában megfogalmazott négy fő fejlesztési irány (humán-erőforrás fejlesztés; integrált turizmusfejlesztés és ökotúra hálózat kialakítása; információáramlás javítása; és a természeti erőforrások védelme) a társadalmi és a természeti adottságokból indul ki, s elsősorban e két téren fogalmaz meg elérendő célokat is, míg a fenntarthatóság harmadik, gazdasági pillére általános elvként marad

a háttérben, s nem válik elsődleges céllá. A társadalmi és ökológiai fenntarthatóság az egyes fejlesztési területeken belül is integráltan jelenik meg, pl. az információáramlás javítása alatt megjelenik célként egy térségi kiadvány rendszeres megjelentetése, amely a fenntarthatósági célok megvalósításának átláthatóságát biztosítaná. A fenntartható fejlődés hármass megfogalmazása köszön vissza a helyi projektek értékelésénél: a programdokumentum szerint elutasításra kerül minden olyan helyi pályázat, amely a gazdasági, társadalmi vagy ökológiai fenntarthatóság alapelvei közül akár egyikkel is ütközik. A szövegszintű elemzés a tudományosan megalapozott fenntarthatóság interpretáció mellett arra is rávilágít, hogy bár az öko- és antropocentrikus elemek kiegyensúlyozottan vannak jelen a programban, a koncepció és a gyakorlat között némi ellentét feszül: míg az előbbi a holisztikus fenntartható fejlődési programok ideáltípusához áll közelebb, utóbbiban lényegesen több a hagyományos, felülről irányított elem (bővebben ír a két végletről Bell és Morse, 2007). A konvencionális és a holisztikus elemek keveredése azt jelzi, hogy míg a stratégia elkészítése során egyszerűbb a fenntarthatóság alapelveinek átfogó integrálása, a megvalósításnál mindez sokkal nagyobb kontrollt, szigorúbb irányítást igényel, és egy sokkal szűkebben értelmezett fenntarthatóság fogalmat, amelyet könnyebb az egyes projektek szintjén operacionalizálni. Ez ugyanakkor egyfajta elitista, szakértői orientáltságot is mutat: mintha csak a tervezők tudnának (akarnának) saját értelmet adni a fogalomnak, s a helyi szereplők nem (ezt alátámasztják a tervezési folyamatról hallott interjúk is).

Míg a programdokumentációban a fenntartható fejlődés alapelveként jelenik meg, az akciócsoport tagjaival készített interjúkban csak igen ritkán kerül említésre. Az akciócsoport tagokkal készített harminc interjúból mindössze háromban említik a fogalmat, s e három megközelítés is különbözik némileg. Két polgármester esetében a fenntarthatóság a tájhasználat és a Natúrparkkal van összefüggésben, az interjúk kifejezései, szóhasználata pedig igen hasonlatosak az alapítvány vezetőjének terminológiájához, ami az alapítvány vezetőjének szemléletformáló erejét mutatja. A harmadik interjúalany (egy civil szervezet képviselője), aki említette a fenntarthatóságot, ettől eltérően elsősorban a helyi kulturális erőforrásokra (tradíciókra, tudásformákra) épülő fejlődést érti a fenntartható fejlődés alatt, s önálló értelmezését adja a fogalomnak, talán mert kisebb mértékben tudott befolyjni a tervezési folyamatba, mint a polgármesterek, akik az alapítvány helyi legitimációját biztosítják. A többi interjúalany nem említette a fenntarthatóságot direkt módon, a velük készült beszélgetések tartalomelemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy többségük a LEADER kapcsán megvalósuló fejlesztések társadalmi és gazdasági eredményeit várja és értékeli, s csak kevésszer említették a programban foglalt természeti dimenziót („*Az lenne a lényege, hogy széles réteg hasznot húz belőle.*” „*Helyi emberek alakítsák maguk a programot!*”). Az interjúkban szinte kézzel fogható a helyiek igénye a társadalmi bevonásra, az igazságos és méltányos döntéshozásra, valamint a gazdasági problémák (főleg a helyi munkahelyek hiánya) enyhítésére, ami ugyan megjelenik a programdokumentumban, a helyi szereplők tervezési folyamatról szóló beszámolóiban viszont alig. Jellemzőbb, hogy a tervezési folyamatba való beleszólást hiányolták, vagy éppen az eljárás módját kritizálták az interjúalanyok, rávilágítva arra, hogy az alapítvány számára a polgármesterek meggyőzése volt elsődleges, ezért elsősorban őket tájékoztatták és próbálták bevonni, a polgármesterek viszont legtöbbször nem adták tovább a LEADER-ről kapott információkat, mert vagy nem tartották fontosnak, vagy saját forráshiányuk ellensúlyozására települési programokat támogattak inkább egyéni szereplők ötletei helyett („*Mindegy, hogy minek hívjuk, ha a vidékre pénz jön, az mindenképpen jó.*” – részlet egy polgármesterrel készített interjúból. „*Az önkormányzat diktálnak egy kicsit, és azok mindig dumálnak, akik nem nyernek eleget.*” – részlet egy vállalkozóval készített interjúból).

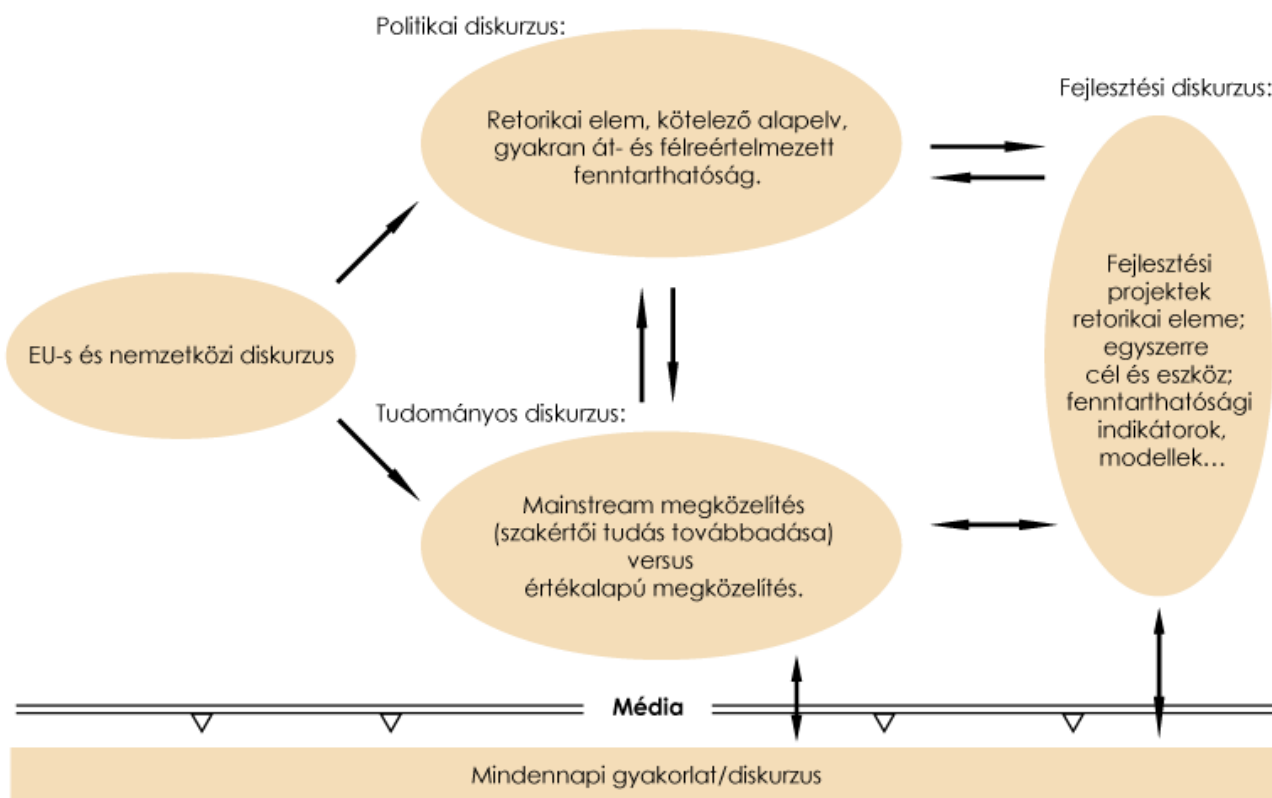
Az esettanulmány alapján elmondhatjuk, hogy helyi szinten, még egy alulról szerveződő vidékfejlesztési program kapcsán sem feltétlenül alakul ki közös értelmezés a szakértők és a helyi pályázók között. A fejlesztők által használt kifejezések jól tükrözik a politikai állásfoglalásokat és a tudományos értelmezéseket, hiszen ez a pályázat sikerének egyik kulcsa (ahogyan az egyik polgármester fogalmazott: „*Ha megírok egy pályázatot, az pehelykönnyű, pillekönnyű, kell egy menedzser, aki segít megtalálni a megfelelő kifejezéseket.*”). Ugyanakkor a helyi legitimációt nem az teremti meg, hogy minél szélesebb

körben vonják be a helyi szereplőket a tervezésbe, s próbálnak egy közös fenntarthatóság értelmezést kialakítani, amely alapját képezheti az egész programnak, hanem az önkormányzatok forráshiányának enyhítésére tett ígérek. A mindennapi/köznnyelvi diskurzusban tulajdonképpen nem is jelenik meg a fenntarthatóság, viszont azáltal, hogy e diskurzus alakítóit nem vonják be a tervezésbe, az általuk még ismert és használt, fenntarthatósághoz közel álló gyakorlatok is elsikkadnak a tervezők számára. Ezek után nem meglepő, ha a programban szigorú visszacsatolást kell beépíteni a fenntarthatósági alapelvek teljesülését vizsgálándó, hiszen a szakértők által megfogalmazott értelmezés a legtöbb helyi szereplő számára idegen és nem operacionalizálható.

3. Diszkusszió

A vidékfejlesztési diskurzusok elemzése során felvázoltam, hogy az egyes diskurzusokban hogyan jelenik meg és hogyan formálódik a fenntarthatóság. Az elemzést követően érdemes összefoglalni azt is, hogy az eddig külön-külön tárgyalt diskurzusok hogyan hatnak egymásra. A következő ábrán egy hipotetikus modellben foglaltam össze, hogy a politikai, a tudományos, a fejlesztői és a mindennapi/köznnyelvi diskurzus kapcsolataiban, egymásra hatásában hogyan formálódik maga a koncepció. A modell által felvázolt logikai összefüggések igazolására vagy elvetésére további empirikus munka alapján kerülhet sor.

Az elemzés alapján elmondható, hogy mind a politikai, mind a tudományos diskurzus jelentős inspirációt kapott és kap folyamatosan a nemzetközi szakirodalom és politika, különösen az uniós szabályozás területéről. A politikai döntéshozásban az EU irányelvek követése nem kerülhető meg, azzal azonban, hogy a retorika szintjén, vagy egyes ágazatpolitikákban elszórtan megjelenik a fenntartható fejlődés egy-egy dimenziója, a hivatalos elvárásoknak már minimálisan eleget tud tenni a magyar politikai diskurzus.

Nem meglepő hát, hogy gyakran csak a fenntartható fejlődés szűken értelmezett fogalmával találkozunk, annak is egy félreértelmezett, vagy ad hoc alkalmazásával. A vidékfejlesztési stratégiai dokumentumok világosabban tükrözik a fenntartható fejlődés értelmezését, nem utolsósorban a tudományos inputoknak köszönhetően. A tudományos diskurzus elemzésénél ugyanakkor azt is láttuk, hogy két csoportra osztható a diskurzus formálásában résztvevő közösség, amelyek közül a mainstream megközelítést vallók képesek inkább befolyásolni a politikai diskurzust, míg az alternatív megközelítést vallók főleg civil szervezeteken keresztül tudnak (vagy akarnak) hatást gyakorolni. A fejlesztési diskurzus erősen kötődik mind a politikai, mind a tudományos diskurzushoz. A politikai diskurzus értelmezése irányadó a fejlesztési szakemberek számára a pályázatírás során, hiszen a pályázatok sikerességét a megfelelő terminológia biztosítja nem elhanyagolható mértékben. A tudományos diskurzus ellenben nem csak mint input – a fenntarthatóság értelmezések egy adekvát, legitim forrása – jelenik meg a fejlesztői diskurzus számára, de mint értelmező, felvevő közeg is, hiszen a sikeres vidékfejlesztési projektekből modellértékű kezdeményezést, példát kreálva a fejlesztők gyakorlatban megvalósított fenntarthatóság értelmezése bekerül a tudományos diskurzusba. E három diskurzus egymásra hatását, a köztük, velük zajló interpretációs, valóságkonstruáló folyamatot a helyi szereplők többnyire csak a média speciális szűrőjén keresztül látják, amely a fenntarthatóság bizonyos elemeit (pl. a klímaváltozást) olykor felerősíti, másokat viszont elnyom. Ahogy az esettanulmány mutatta, nem beszélhetünk helyi szinten kialakult fenntarthatóság interpretációról, ami dominálná a vidékfejlesztési diskurzust, de még a fejlesztői diskurzus is csak kevésbé épít a helyi gyakorlatokra, amelyek pedig erőforrást jelenthetnének a fenntartható fejlődési programokban, tekintve, hogy általában összhangban vannak a fenntarthatósági alapelvekkel (bár néha már csak kényszerből maradnak fenn). E gyakorlatok továbbélését legalább annyira szolgálja az, hogy kutatások révén bekerülnek a tudományos diskurzusba, mint az, hogy egy-egy vidékfejlesztési projektben talán lehetőséget kapnak az újraszerveződésre.

4. Záró gondolatok

A tanulmány megkísérelte felvázolni, hogyan nyer értelmet a fenntarthatóság koncepciója a magyar vidékfejlesztésben, különösen is a politikai, a tudományos, a fejlesztői és a mindennapi/köznyelvi diskurzusban. A felvázolt hipotézis alapján azt mondhatjuk, hogy a fenntarthatóság értelmezési folyamata a politikai, a tudományos és a szakértői diskurzus kölcsönhatásában zajlik, ugyanakkor mindegyik diskurzusban másként jelenik meg a fogalom a diskurzust alakító érdekei, céljai szerint. Megállapítást nyert továbbá, hogy egyik diskurzus sem egységes, sem szereplőit, sem a domináns fenntarthatóság értelmezést tekintve – egyes szereplők több diskurzusba is belefolytak, gyakran fogalmi sokszínűséget okozva ezzel. Bár többször is említésre került, hogy a helyi, vidéki gazdálkodási és életvezetési gyakorlatok még viszonylag közel állnak a fenntarthatóság alapelveihez, s ezért erőforrásként tekinthetjük őket, ezeket a gyakorlatokat alig integrálják a fenntarthatóságról folytatott beszédekbe. A mindennapi/köznyelvi diskurzus tulajdonképpen nem rendelkezik saját fenntarthatóság értelmezéssel, legtöbbször még a kifejezés is idegen a helyi emberek számára, s egyelőre igen kevés törekvés figyelhető meg arra, hogy a köznyelvi beszédek is bekapcsolják a fenntarthatóságról folytatott vitákba. Mindezek eredményeképpen arra a következtetésre juthatunk, hogy a fenntarthatóság fogalma a vidékfejlesztésen belül átpolitizálttá válik, a helyi, térségi szinten, fejlesztési dokumentumokban található fenntarthatóság megközelítéseket is a politikai hívószavak dominálják elsősorban. A fejlesztési programok szakmai tartalmát a politikai és lobbierdekek (helyiek és regionálisak egyaránt) felülírják, a fenntarthatóság vidékfejlesztésben használt kifejezését ezzel kiüresítik. Ez a folyamat együtt jár azzal, hogy a fenntarthatóság fogalmának formálásából és a fenntartható fejlődés felé mutató tevékenységek, programok tervezéséből kimaradnak azok a vidéki emberek, akik tradicionális, helyi tudásukkal a fenntartható vidékfejlesztés fontos erőforrásai lehetnének.

Felhasznált irodalom

- Ángyán J. – Podmaniczky L. – Vajnáné M. A. (2004) *Érzékeny természeti területek programja*. SZIE KTI, Gödöllő.
- Bell, S. – Morse, S. (2007) Story Telling in Sustainable Development Projects. *Sustainable Development*, Vol.15. No.2. pp.97–110.
- Bodorkós B. – Balázs B. – Bela Gy. – Pataki Gy. (2005) *Participatory Methodologies for Ecological Economics: Community-based Sustainability Planning in the South-Borsod Region, Hungary*. Environmental Social Science Research Group, SZIE, Gödöllő, kézirat.
- Boehmer-Cristiansen, S. (2002) The geo-politics of sustainable development: bureaucracies and politicians in search of the holy grail. *Geoforum*, Vol.33. pp.351–365.
- Bridger, J. – Luloff, A. E. (1999) Toward an interactional approach to sustainable community development. *Journal of Rural Studies*, Vol.15. pp. 377–387.
- Bruckmeier, K. (2004) *CORASON – Framework for the Analysis of Rural Sustainable Development*. Theoretical and conceptual framework input paper. 31 p.
- Brundtland, G. (ed.) (1987) *Our Common Future: The World Commission on Environment and Development*. Oxford, Oxford University Press.
- Bulla M. – Tamás P. (szerk.) (2006) *Fenntartható fejlődés Magyarországon – Jövőkép és forgatókönyvek*. Új Mandátum, Budapest. 512.o.
- Counsell, D., Haughton, G. (2006) Sustainable development in regional planning: The search for new tools and renewed legitimacy. *Geoforum*, Vol.37. pp.921–931.
- Demeter Z. – Gondos G. – Honti Sz. – Öko-An Bt. (2003) *Gondolatok a fenntartható fejlődésről*. Zöld Akció Egyesület, Miskolc.
- Ekins, P. (1993) ‘Limits to Growth’ and ‘Sustainable Development’: Grappling with Ecological Realities. *Ecological Economics*, Vol.8. pp.269–288.
- Enyingi T. (1999) Civil modellkísérlet az integrált vidékfejlődésre. *A Falu*, Vol.14. No. 4. pp.77–83.
- Goodland (1995) The Concept of Environmental Sustainability. *Annual Review of Ecology and Systematics*. Vol. 26. pp.1–24.
- Houghton, J. (2005) Place and the implications of ‘the local’ for sustainability: an investigation of the Ugu District Municipality in South Africa. *Geoforum*, Vol. 36. pp.418–428.
- Kelemen E. (2005) *Kistérség mint szervezet? A Sokoró mikrorégió formálódása*. Szakdolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kelemen E. (2004a) *Vidékfejlesztés – a vidéki ember szemszögéből*. TDK dolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kelemen E. (2004b) *Dzsemfőzés felelősen – A Sokoró Ökológiai Park Alapítvány példája*. *Zölden és nyereségesen, Követ hírlevél*. Vol.6. No. 4.
- Kelemen, E. – Kovách, I. (2006) Sustainable Management of Rural Resources. In Kovách, I. – Gorlach, K *Innovation and Sustainability in Central Europe*, IPS HAS Working Paper Series, (8) 2006/6.
- Kerekes S. (2003) *A fenntartható fejlődés és az értéket teremtő vállalat*. Prezentáció a Budapesti Corvinus Egyetemen, 2003.09.09.
- Kerényi A. (2003) *Környezettan. Természet és társadalom – globális szempontból*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Kocsis T. (2005) Tér és teljesség – Fenntarthatóság a területhasználatban és az építési tevékenységben. *Kovács*, Vol. 9. pp. 5-39. URL: <http://kovasz.uni-corvinus.hu/kov16/kocsis.html>
- Kovách, I. – Kucerova, E. (2006) The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, Vol 46. No 1. pp. 3–21.
- Norgaard, R. (1988) Sustainable Development – A Coevolutionary View. *Futures*, Vol.20. No.6. 606–620.
- Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.) (2004) *Természet és Gazdaság*. Typotex, Budapest.

- Runhaar, H. – Dieperink, C. – Driessen, P. (2006) Policy analysis for sustainable development. The toolbox for the environmental social scientist. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, Vol.7. No.1. pp.34–56.
- Szabó M. (2003) *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan, Budapest.
- Szakál F. (1999) A hazai vidékfejlesztés rendszerének EU-konform kialakítási lehetőségei: A vidékfejlesztés szervezési és ökonómiai problémái, a mezőgazdasági és a vidékfejlesztési politikák összefüggései. *Zöld Belépő*, No. 70. Budapest
- Turner, R. K. (1992) *Speculations on weak and strong sustainability*. CSERGE Working Paper GEC 92-26. ISSN 0967-8875. URL: http://www.uea.ac.uk/env/cserge/pub/wp/gec/gec_1992_26.pdf

A parlamenti beszédek és jogszabályok forrásai:

Parlamenti Napló:

www.mkogy.hu/internet/plsql/internet_naplo

LIII/1995 Törvény a környezetvédelemről:

http://www.sztaki.hu/providers/torvenytar/jog_07/jog_0736.htm

LIII/1996 Törvény a természetvédelemről:

http://www.kvvm.hu/dokumentum.php?content_id=436

Nemzeti Fejlesztési Terv:

<http://www.nfh.hu/xindex2.htm?p=&t=2&i=1777>

Nemzeti Vidékfejlesztési Terv:

<http://www.fvm.hu/main.php?folderID=907&articleID=3858&ctag=articlelist&iid=1>

Második Nemzeti Környezetvédelmi Program:

http://www.kvvm.hu/dokumentum.php?content_id=240%C2%A7ion_id=0

A fenntartható fejlődési stratégiáról hozott 2053/2005 számú kormányhatározat és kapcsolódó dokumentumok: <http://www.ffstrategia.hu/>

A szerzőkről

Scheiring Gábor (sch.gabor@gmail.com)

Védegylet Egyesület kutatója, MTA PTI külső munkatárs

Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomelméleti Kollégium tagja

Fő érdeklődési köre a politika határterületei: politikai szociológia, politikai antropológia és a politikai gazdaságtan.

Pál Gábor (gabbler@freemail.hu)

MTA PTI külső munkatárs, ELTE ÁJTK Politikatudományi Intézet

Ph.D. hallgató, ELTE ÁJTK Politikatudományi Doktori Iskola

Kutatási területek: a politikai diskurzuselmélet irányzatai, az ellenségediskurzus jelenségköre, gyűlöletbeszéd-viták Magyarországon és az Egyesült Államokban, a politikai diskurzus és a populáris kultúra viszonya

Grajczár István (grajczjar@mtapti.hu)

MTA PTI külső munkatárs, ZSKF tudományos munkatárs

Ph.D. hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola

Kutatási területei: munkaerőpiac, kisebbségsszociológia, szociológiaelmélet és -történet, kutatómódszer-tan, felsőoktatás és felnőttoktatás, migráció, politikai rendszerek, szélsőjobb.

Szabó Gabriella (szgabriella@mtapti.hu)

MTA PTI Politikai Kommunikáció Kutatóközpont munkatársa

Ph.D. hallgató, ELTE-ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola

Kutatási területe a politikai kommunikáció médiában való megjelenése, a globalizáció és a nyilvánosság összefüggései.

Mihályffy Zsuzsanna (mihalyffy@mtapti.hu)

MTA PTI tudományos segédmunkatárs

Ph.D. hallgató, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola

Kutatási területe a politikai kommunikáció, a politikai marketing és a pártkampányok.

Kristóf Luca (kristofl@mtapti.hu)

MTA PTI tudományos segédmunkatárs

Ph.D. hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, szociológia

Kutatási területei: elitkutatások, értelmiség, a vidék társadalmi-gazdasági helyzete

Megyesi Boldizsár (bmegyesi@mtapti.hu)

MTA PTI tudományos segédmunkatárs

Ph.D. hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola

Kutatási területei: a vidéki népesség társadalmi és gazdasági helyzete, az Európai Unió agrárpolitikája

Csurgó Bernadett (csbetti@mtapti.hu)

MTA PTI tudományos segédmunkatárs

Ph.D. hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola

Kutatási területe a vidéki társadalom, vidéki nők és a társadalmi elitek.

Nagy Kalamász Ildikó (nagyildiko@mtapti.hu)

MTA PTI külső munkatárs

Ph.D. hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola

Kutatási területei: a vidéki társadalom szociológiája, vidékfejlesztés

Kelemen Eszter (kelemen.eszter@gmail.com)

MTA PTI külső munkatárs, SZIE KTI Környezetgazdaságtani Tanszékének kutatócsoportja (ESSRG)

Ph.D. hallgató, Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola

Kutatási területei: fenntartható vidékfejlesztés, ökológiai közgazdaságtan, részvételi akciókutatás

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki a lektoroknak, akik kritikai megjegyzéseikkel segítették a tanulmányok elkészítését, illetve értékes meglátásaikkal kutatási témáik pontosításához, mélyítéséhez is hozzájárultak.

Scheiring Gábor A privatizáció és a közpolitikák politikája c. tanulmányát Szalai Erzsébet és Szigeti Péter lektorálta.

Pál Gábor Szólásszabadság, politikai korrektség, hate speech. c. tanulmányát Tölgyessy Péter és Csizmadia Ervin lektorálta.

Grajczár István Utak a szélsőjobboldalhoz c. tanulmányát Tölgyessy Péter és Fricz Tamás lektorálta.

Szabó Gabriella Kommunikáció polifóniára, avagy mi fán terem az európai nyilvánosság? c. tanulmányát Lévai Imre és Mislivetz Ferenc lektorálta.

Mihályffy Zsuzsanna Kampányszervezet, lokális kampány, posztmodernizáció c. tanulmányát Szoboszlai György és Fricz Tamás lektorálta.

Kristóf Luca A kulturális és a politikai elit határán c. tanulmányát Szalai Erzsébet és Csizmadia Ervin lektorálta.

Megyesi Boldizsár Találkozik-e a fejlesztéspolitika és a magyar lakosság vidékpercepciója? c. tanulmányát A. Gergely András és Laki László lektorálta.

Csurgó Bernadett Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében c. tanulmányát A. Gergely András és Bódi Ferenc lektorálta.

Nagy Kalamász Ildikó Endogén fejlesztési stratégiák a Gyimesi-szorosban c. tanulmányát Bódi Ferenc és Csanády András lektorálta.

Kelemen Eszter Vidékfejlesztés és fenntarthatóság: az értelmezés hatalma c. tanulmányát Boda Zsolt és Szőgyi Lenke lektorálta.